ڏيئا
تيل
ٿعيل
جا

علي احمد بروهي

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

ڏيئا ٽيل ڦليل جا

علي احمد بروهي

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1987ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر **اٺانوي**

ڇپائيندڙ — نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

ڇپيندڙ — نيو فيمس پرنٽنگ پريس حيدرآباد.

پهريون ايڊيشن — سيپٽمبر 1987ع

ٽائيٽل — فتاح هاليپوٽو

قيمت — 30/- رپيا

آفسيٽ پيپر ۽ پڪي جلد سان — 45/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

DEEA TEL - PHULEL JA Written by ALI AHMED BROHI. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammed Hyderabad Sind. Pakistan. First Edition September 1987. Price Per Copy Rs. 30/-

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ڏيئا ٽيل ٿليل جا، ٻاريم تائين ٻانگ،
ڏيوا ڏيٺ رهائيو، ڪنهن سڄاڻي سانگ،
چانگهي چڙهي آءُ تون، لال ورائي لانگ،
ڪوڙين پٽين ڪانگ، آڏايم، اچيج تون.

(شاهه)

فهرست

1. وتائي سان ملاقات 9
2. عدو موچيءَ جو پوڙهو ٿيڻ ۽ وهلءِ وڃڻ 14
3. آءِ قاضي فضل الله 20
4. ٿر ۽ ڏڪر 25
5. جواهر ۽ جانور 26
6. آواز ۽ آلاپ 27
7. علي احمد بروهي 30
8. هيڏان هاڃان ٿين، پري هن پنهور ۾ 36
9. ميان جلال- ڪتو ٻلو حلال 42
10. سچل سارو سچ 46
11. قديم زماني جا مصور 50
12. علامه آءِ آءِ قاضيءَ جو فڪر ۽ فلسفو 55
13. قلندر جي نگريءَ ۾ ڪي ديوانا هلي آيا 61
14. جوڻيجو جس لهي 68
15. علي احمد بروهي 72
16. سوڪارنو پٽري- ميگهاوتي 76
17. ٽٽنڪ جهاز جي تباهي 81
18. مارو ٿر تيام- ڏيان ڏوراپو ڪنهن ڪي؟ 86
19. ڪري سگهان نه ڪاءِ انهين سندي ڳالهڙي 88
20. علي محمد شاه راشدي 91
21. لٽ، لڪڙي ۽ چڙي 98
22. فاضل راهو شهيد 103
23. وديل تي وايون ڪري ڪنل ڪوڪاري 107
24. مرڪ ۽ لڙڪ 110

25. علي احمد بروهي 117
26 ديبل جي گهولا 123
27. ڏاراجي يا بندر ڏاراجا 131
28 ڪالم بروهي 133
29. چوکنڊي 137
30. تارا مسيح 141
31. تهذيب تباهيءَ ڏانهن؟ 144
32. شيطان يا انسان؟ 147
33. زير - زبر - پيش— ”داتا گنج بخش“ 150
34. دکما - مات جو منارو 153
35. هاڻي الاجي ڇا ٿيندو؟ 157
36. مسئلي جو حل ڇا آهي؟ 158
37. سالگره مبارڪ - جي ايم سيد 160
38. گورک ڏنڊو؟ 164
39. سائسيرو - جنهن پنهنجو مٿو ڪٽوايو 165
40. گوتم ٻڌ 168
41. آه غريبان قهر خدائي 174
42. چورن مٿان مور 175
43. انين پيڙهيءَ آٿ، ماڪوڙو ماماٽ 176
44. اڳڪٿيون 176
45. مولانا جلال الدين رومي 178
46. ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه.... 183
47. نيٺ اسان کي ڇا ڪرڻ جڳائي؟ 188
48. سهراب گوٺ 192
49. شيخ عبدالقادر جيلاني رحه 197

پيش لفظ

ادب نہ فقط زندگيءَ جي ترجماني ڪرڻ جي سگهہ ۽ صلاحيت رکي ٿو پر زندگيءَ کي متاثر بہ ڪري ٿو. نہ فقط ايترو، پر زندگيءَ کي سوچ جون نيون واٽون بہ ڏسي ٿو — اهڙيون واٽون جي اونده کان روشنيءَ ڏانهن وڃن ٿيون، نفرت کان محبت ڏانهن موٽ کائين ٿيون، غمگين مهاندن کي مرهائي موڪائي ڏين ٿيون ۽ انسانن کي ڏکار بدران پيار جو ڏس ڏين ٿيون. اهڙن اديبن جي لکيتن ۾ سڪٺا لفظ نہ هوندا آهن پر انهن ۾ گهري مشاهدي، شديد احساس ۽ اڻ مٽي همدرديءَ جي دنيا سمايل هوندي آهي.

علي احمد بروهي، پنهنجن مضمونن ۽ هلال پاڪستان ۾ ڇپيل ڪالمن ۾، زندگيءَ جا مختلف رخ، مختلف زاويا، مختلف رنگ ۽ مختلف انداز پيش ڪيا آهن. ائين ڪندي، پنهنجي مخصوص انداز بيان ۽ ٻوليءَ جي چاشنيءَ سان جيڪي ڪجهہ محسوس ڪيو اٿس، سو پڙهندڙن کي بہ ڪاميابيءَ سان محسوس ڪرائي سگهيو آهي. هن تجربي ۾ موضوع ۽ مواد سان گڏ سندس لکڻ جو دلچسپ انداز، لفظن جي چونڊ، لهجي جي نرمي ۽ وڏي ڳالهہ تہ اظهار جي سچائي، ساڻس ٻانهن ٻيلي آهن.

ڪو وقت هو جڏهن بروهي صاحب، زندگي جي ترجماني، طنز ۽ مزاح جي پيرايہ ۾ ڪئي، جنهن ڪري تلخ حقيقتون ۽ سماجي اوڻايون بہ دلچسپ انداز ۾ پڙهندڙن تائين پهتيون ۽ ادب ۾ 'طنز و مزاح' جي صنف جي اوسر سان گڏ، ڪلندي ڪلائيندي، اديب، سماجي اصلاح جو ڪم بہ ڪندو رهيو. ان کان پوء، اديب، جڏهن محسوس ڪيو تہ پڙهندڙ طنز ۽ مزاح جي مقصد

تي نظر رکڻ بدران تفريحي پهلو ڏانهن وڌيڪ مائل آهن ۽ ٻوليءَ جي خوبصورتي ۽ جملن جي بيهڪ تي ٻيهي ٿا رهن ته پوءِ هڪ حساس اديب جي حيثيت سان، بروهي صاحب، عظيم شخصيتن جهڙوڪ: گوتم ٻڌ، سقراط، افلاطون ۽ ٽئگور جي زندگيءَ جا انساني پهلو نمايان ڪري ٿو جنهن جون پاڙون زندگيءَ جي سچائيءَ ۾ کتل آهن. انهن پنهنجي سماجهڙي ۽ سادي زندگيءَ ۾ جيڪي سچائيءَ جا ڏيا روشن ڪيا، تن مان ڪجهه روشني وٺي بروهي صاحب پنهنجي تحرير سان پڙهندڙن جي، فڪر جي نين راهن تي رهنمائي ڪرڻ لڳو. سندس مضمون، ڪڏهن ڪڏهن پڙهندڙن کي چرڪائين ٿا جيئن ڪيميا جي تاريخ. بروهي جي لفظن ۾: ”جنهن علم جي ابتدا آدمي جي عمر وڌائڻ لاءِ خاطر عمل ۾ آئي ۽ هاڻ شايد زندگيءَ جي خاتمي لاءِ؟“ بروهي صاحب وٽ موضوعن جي ڪمي نه آهي ۽ نه ڇاڻ جي کوٽ آهي ڇو ته زندگي سندس آڏو هڪ کليل ڪتاب وانگر آهي.

فڪر ۽ فلسفي توڙي افسانوي ۽ شاعري ۾ به ڪيس ٿر جي سڏڪن پري، اڃايل ۽ بکايل زندگيءَ جو ڀرپور احساس رهي ٿو ۽ ٿر کي بچائڻ لاءِ پنهنجي قلم کي جنبش ۾ آئي ٿو. اڄ ٿر جي ڏتڙيل ماڻهن کي بکن ۾ پاه ٿيندو ڏسي، ڪي قدم اڳتي وڌيا نه آهن، ڪي هٿ ٻڳها نه ٿيا آهن ۽ ڪي اکيون آليون نه ٿيون آهن — شايد اهو هڪ حساس اديب جي ڏکويل جذبن جو اثر آهي.

ايڊيٽر هلال پاڪستان
ڪراچي.

عبدالحليم جوش

وتائي سان ملاقات

رات وتائي فقير سان ملاقات ٿي . اها به ڏاڍي عجيب نموني . ڏٺم ته خير سان مري ويو آهيان . مون لاءِ "موت" ڪا نئين ڳالهه ته نه آهي، هفتي ۾ ٻه چار ڀيرا مري ويندو آهيان . وري صبح جو اک کلڻ تي حيران ٿي ، واڻڙن جيان واجهائيندو رهندو آهيان . اچرج به ٿيندو اٿم ته مار ! اڃان به جيئرو آهيان . شايد هڪ ڏينهن اڃان به مهلت ملي ويئي . ٿي سگهي ٿو ته اها آخري رعايت هجي . ٻيو اڃان سوڙو ته اهو قصو ائين هلندو ٿو رهي. آخر ڪيستائين ؟ نيٺ ڪو ته صبح اهڙو به ايندو ، جو آءٌ ڪونه هوندس ...

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته مرڻ جو شوق مونکي ننڍپڻ کان آهي. توڙي جو ، موت کان ڊپ به ڏاڍو ٿيندو اٿم. نالي ٻڌڻ سان ئي اندر ۾ ڏڪڻي وٺي ويندي اٿم. شايد هن ڪارڻ جو هڪ ته خبر نه آهي ته موت آهي ڪهڙي ٻلا ؟ ٻيو وري هن سبب، جو موت جي اچڻ جي نه آهي ويل ۽ نه مهل! سدائين اچانڪ ۽ اوچتو اچي متان ڪڙڪي. ٻوڏ امالڪ ، آنڌي اچي زلزلو يا مهمان، مونجهارو ته ٿيندو. مونکي نوان ماڳ ۽ ملڪ ڏسڻ جو بيحد شوق به آهي. اڳلو جهان ڏسڻ جو ذوق به انهيءَ ڪارڻ آهي، ڏسان ته اتي آخر آهي ڇا ؟ جو ماڻهن جي موت تي دل ئي ڪانه ٿي وري.

سو ڳالهه ٿي ڪيم پنهنجي راتوڪي "قضيئي" جي. ڏاڍو خوش هيس، ڇاڪاڻ جو ٻنان "ٻيڙا ۽ پوسٽ" جي مري ويو هيس ورنه ماڻهو ڏينهن جا ڏينهن سڪرات ۾، هن ۽ اڳلي جهان وچ ۾ لڙڪندو رهندو آهي. دراصل مان مولوين اسانکي قبر ۽ قيامت جا اهڙا ته ڏيڪا داب ڏنا آهن جو ڪنهن

جي ٻاڦرتو مرڻ لاءِ مرضي ئي ڪانہ ٿي ڏسجي. مرڻ ٻچاڻان ٻاڻ کي هڪ اهڙي درياه ڪناري ٻمڻل ڏٺم جتي غضب جو وهڪرو هيو ۽ درياه جي دهشت کان دل دهلجي ٿي ويئي. ڦهرين ٻاڻکي ڪناري تي ائين ٿي ٻچاڙيو جڻ اڳ ڏوٻي لٽن کي گهاٽ تي سٽيندا هوا. ڪناري تي ڪجهہ ٻريرو پٽڻ ڏسي دلجاءِ ٿي. وک وڌائي اڳيرو ٿيس تہ جڻ ٻاتڻيءَ کان ٻرينءَ ٻر وڃڻ لاءِ وقت ۽ ٻاڙي جي ٻچا ڪريان . ويجهو وڃڻ تي ٻاتڻيءَ جا اوراپ ڏسي ٻڪ ٿيم تہ هي ماڻهو نہ فقط منهنجو اڳ ڏٺل واڻٺل آهي ٻر سمجهان ٿو تہ منهنجو ساڻس ڪو ڳوڙهو رشتو ٻڻ رهيو آهي.

مونکي ڏسي ٻاتڻي کلي ويٺو. چي سهڻا تون ٻہ اچي وئين؟ آءٌ ڪنڌ ورائي ٻٺتي ڏسڻ لڳس. مونکي ماڻهن ڪيترن نالن سان ٻشي نوازيو آهي جن ۾ ڪاري ۽ ڪوجهي سانڪڏ ڪي سنڙا ۽ مانوارا ٻول ٻہ هوا، ٻر مونکي عمر ٻسر "سهڻو" ڪنهن ٻہ نہ سڏيو. وري چوائين تہ "سهڻا توسان ٿو ڳالهايان. مونکي نٿو سڃاڻين ڇا؟ ٻاقي توهان هام تہ ڏاڍي تي هڻئي تہ مونکي جنم جنم کان ڇاڻين سڃاڻين. ٻاءُ آءٌ وتايو آهيان. وتايو فقير! ايامن کان هتي ٻاتڻي تي ڪرت ڪندو ٿو رهان. هي درياه ٻنهي جهانن جي وچ ڏاري سرحد آهي. جي ماڻهو اوهان وٽ مرندا آهن تہ ٻهرين فرصت ۾ هتي اچي سڙندا آهن. آءٌ ڪين ٻٽڻ نهائي هن ٻر ٻهچائيندو آهيان جتي ٻهريون برزخ ۾ ڪين ڏينهن ٻسر ترسڻو ٻوندو آهي جيسين سندن جنت يا جهنم وڃڻ جو فيصلو ٿئي. جهٽ ڪن ترس تہ نئين آيل کيپ کي ٻيڙيءَ ۾ ٿانيڪو ڪريان . اڄ ڪلهہ اهڙا روئنا ماڻهو ٿا مرن جو سمورو وقت ريهٽ ڪندا ٿا رهن ۽ ڳوڙهن سان ٻنهنجو ڪفن ٻي ٻسائي ٿا ڇڏين. الاجي ٻٺيان ڪهڙا تاج تخت ڇڏي ٿا اچن !

آخر مونکي ٻہ ٻاڻ سان ڪڏ ٻيلهہ ٻهاري الله توهار ڪيائين . ڏٺم تہ ونجهہ هڻڻ لاءِ ڪيس ڪو زور لڳائڻو نہ ٿي ٻيو. ٻيڙي اهڙي آسانيءَ سان سير ٻار ڪندي رهي جيئن ڪو

سگهو سٺيءَ جي پاڻهي ڪان پسٺ ٿي ويو . مسافرن جا چهرا اڪثر پيلا ۽ سندن اکيون روئڻهارڪيون هيون . معلوم ائين ٿي ٿيو ته موت سندن متيون سنجهانسي ڇڏيون هيون . وڏي ڳالهه ته سندن ڏرتي وارا پروگرام اڌ ۾ رهجي ويا هوا . اهان ته ڪين ڪيترا حساب ڪتاب چڪتو ڪرڻا ۽ ليکا لاهڻا هوا .
وتائي مونکي اڪ هڪڙي ڪانسن حال احوال وٺڻ جي ڪئي . ڏڏم وتائي ڪي سندن حال جي الف ڪان ي تائين سربستي ڄاڻ اڳيئي هئي پر جهڙي ڪو بزرگ پارڙن سان ٻوليون ڪري ڪين ريجهائيندو هجي تيئن سائن ڳالهيون ٻولهيون ڪندو رهيو.
پٽ جي مهڙ ۾ ويٺل مسافر موسيٰ خسان پشاور جسو وياج خور پٺاڻ هيو ۽ سندس موت جو ڪارڻ زهر هئي جا ڪيس سندس پنهنجي مربي پٽ مٺائيءَ ۾ ملائي ڪارائي هئي. نتيجي ۾ موسيٰ خان ڦٿڪندي پنهنجي جان ڏني هئي. سالس لڳ ويٺل ميجر عجب خان جهلم پنجاب جو رهاڪو فوجي هيو. هن همراه مارشل لا جي دور ۾ ڪالي ڏوڪڙ ڪمايا هوا. فوج ۾ ته اردلي ٿي ڀرتي ٿيو هيو پر حد درجي جو خوشامندي هيو ۽ ترت ترقي ڪري ميجر جي رتبي تسي رسيو هيو. تازو هڪ شميم آرا نچڻيءَ جسي عشق ۾ مبتلا ٿي پنهنجو اگر تسڪر تف ڪري ڇڏيو هوائين. نوچيءَ ڪيس پنهنجي ناڻ نخرن ۽ عشق واري اشڪنجي ۾ اهڙو ته ڦاسايو هيو جو آخرڪار ميجر صاحب مجبور ٿي پاڻسڪي پنهنجي پستول سان آپگهات ڪسري ڇڏيو. ٽيون مسافر نائسو ڪوجو جسو مڪران جسو باشندو ۽ ڇمڙي جو واپاري هيو ۽ ذليل قسم جو ڪنجوس هئڻ ڪري پاڻکي بکون ڏيئي پاه ڪيو ، هوائين. هي اڪيلو ماڻهو هيو ، جنهن پڇتاءُ ٿي ڪيو.
جڏهن موسيٰ خسان پنهنجي قاتل پٽ کي ارو پلو تسي چيو ته وتائي ٺهڪ ڏنو. ڪاڻدي ڪيس چيائين ته مسوسيٰ خسان ٺهن جي پٽ جو ڪهڙو قصسور؟ تو وٽ لکن جي مايا هئسي جا تون پاڻ عيش عشرت ۾ ٿي لٽائسي، توڙي جو تون پنجهٺ ورهين جو پوڙهو هئين . ساڳئي وقت تون پنهنجي پٽ کسي،

جو سورنهن سال عمر جو ڪپڙو نوجوان هيو تنهن کي ڏهاڙي
اٺ آنا خرچي تي ڏني، توکان شايد هي وسري ويو هو ته
تنهنجي سموري مال ملڪيت جو اڳي ٻوءِ وارث اهوئي پٽ هيو!
ميجر عجب خان جنهن شمير آراءِ ۽ شيطان پڻهي کي ڪچيون ڪاريون
ويٺي ڏنيون تنهنکي مخاطب ٿي وتائي چيو، " پاڻو هاڻ
روج راڙي ۾ ڪهڙو فائدو؟ وري شيطان کي ڇا لاءِ ويٺو الزام
ڏين. تو پنهنجو پاڻ کي پاڻ گمراه ڪيو. تون هڪ بهادر ۽
جنگجو سپاهي ٿي هڪ نچڻيءَ جي نڙڪو عشق جو شڪار
ٿي وئين. توکي ياد رکڻ گهرجو هيو ته مرد ماڻهو ميڻ
آهي ۽ عورت باه. تڏهن ته تون تيرت پگهر جي پئين ۽ پاڻ
اڪلائي ڇڏيءِ". ناٽي کي ڏسي وري وتائي ٿهڪ ڏنو، چي چنگا
مڙس، جڏهن توکي اولاد ئي ڪانه هئي ته باقي تو دولت ڇا
لاءِ ٿي جمع ڪئي؟ توکي قيامت تائين جيئرو رهڻ جو
آسرو هيو ڇا؟"

پيڙيءَ ۾ ويٺل پيا مسافر گهڻو ڪري ننڍڙي عمر جا ٻارڙا هوا
جن ۾ ابهم ٻار به هوا جي جم ۾ مري ويل هوا ۽ باقي معصوم
عمر جا ڇوڪرا هوا جن کي دنيا جي ڏک ڏاکڙن جي اجهان
هوا ئي ڪانه لڳي هئي. انڪري هو بي فڪر ٿي پنهنجي
ٻراٽي ڇيچ ۾ مصروف هوا ياوري آراسي هوا. باقي روج پٽڪي
۾ اڪثر اهڙا ماڻهو هوا جي پنهنجي جواني گذاري چڪا هوا
۽ ذندڪائي اڇي ڇمڻ کي لڳا هوا. وتائي هڪ جهور پوڙهي
کان پڇيو ته، " پير مرد تون ڇا لاءِ توکوڙها ڳاڙين؟ خاص
طور جڏهن تون پنهنجي سموري جمار جهاڳي عمر جي آخري
ڏاڪي تي اچي اوٻاسي ڏني آهي. ايئن ته
نه آهي ته تون ڪنهن ملڪ جو بادشاه هئين يا ڪنهن صوبي
جو گورنر؟".

پيڙو - هرگز نه.

وتايو - " پوءِ شايد تون وڏو شاهوڪار هئين ۽ پنيان
مال املاڪ ڇڏي اچڻ سبب هاڻ تون غمگين ۽ ويڳاڻو
ٿيو آهين؟"

ٻيڙو - بلڪل نه. آءٌ ته نوي ورهيه ڄمار ۾ فوت ٿيو آهيان. سموري عمر ڏکن ۽ ٻکن ۾ گهاري اٿم. آءٌ ته مسڪين مهاڻو هيس ۽ ٻيڙيءَ ۾ مڇي ڦاساڻي گذر سفر ٿي ڪيم. مونکي نه نه رن روڳـڙي هئي ۽ نه آل اولاد، لنگڙو الڳ هيس. ننڍپڻ ۾ ماتا جي بيماريءَ سبب هڪ اک ۾ ڦلو به هيم. منهنجي دنيا ته گهڻي قدر اونداهي هئي.

وٽايو - اهڙي ڏٻري حال هوندي به تون اڃان حال‌حيات رهڻ جي حوس ڇا لاءِ ٿي ڪئي؟

ٻيڙو - ڇاڪاڻ جو ڏينهن واري روشني مون لاءِ جياپو هئي ۽ آس اميد جي علامت. مون لاءِ مري وڃڻ هڪ ڊپ جهڙي ڳالهه هئي جنهن کان جيترو ٽارو ڪجي ته بهتر!

وٽايو - پوڙها، شايد تون عمر جي بوجهه ۾ پنهنجا هوش‌حواس به کوهي چڪو آهين. نه ته تون موت، جا زندگيءَ جي هڪ اٽل حقيقت آهي تنهن لاءِ اهڙا پاراٺا وهم ويچار نه ڪرين ها. جيڪڏهن هن عمر ۾ تنهنجا اهڙا خيال آهن ۽ تون اڃان به زندگيءَ جي رڄ پڄيان لاهي پاهي ڀوڙي رهيو آهين ته باقي نوجوانن تي ڪهڙي ميار، جي جياپي جي منڊ موسوم ۾ آهن؟ دراصل هئڻ ته ائين گهرجي ته هر پوڙهي ماڻهوءَ کي موت جي پٺ وٺڻ لاءِ ڪيڏا ڪاهي پوڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته وڏي عمر ۽ پيدائش جي عذاب ۽ آزار کان ڇوٽڪارو ئي ”موت“ آهي. چوندا ڪين آهن ته عمر جي آخري موڙ تي موت ٻڍڙو ۽ پناه آهي ۽ نه سزا!

نوٽ: ڪو زمانو هيو جرچو پوڙهو لکڻ تي آنٽ لڳل هئي. هاڻ ٻي ڳالهه آهي. شايد اندر ڪان ڪُل ختم ٿي ويئي آهي. جو ڪجهه به آهي حال پريان نال آهي.

عدو موجيءَ جو پوڙهو ٿيڻ ۽ وهلور وڃڻ

ڏسڻ ۾ اٿين ٿي آيو ته عدو موجي هاڻ ڏينهن وڃي پيو هيو. هي برابر آهي ته هاڻ سندس عمر جي ٻهاڙي به هئي. پر "چوهٺ" سال چمار ڪو "چوراسي" ته نه هئي جو اڏاوت آڻڻ شروع ڪري. اندروني انجڻ جون پرزيون ڍليون ٿيڻ ته عدوءَ کي برابر سمجهه ۾ ٿي آيون. پر هٿن پيرن ۾ ڏڪڻي ۽ ڪنڌ ۾ ڪنبڻي الاجي ڪهڙي ڪارڻ هئي؟ آخر آدميءَ جو جسم هيو ۽ ڪو پراڻو جبل ته نه هيو جو دائمي زلزلي جو سبب ٻنجي ۽ بت جو هر انگ تڏڻ شروع ڪري.

عدوءَ کي هيءَ ڄاڻ پليءَ پئي هئي ته "پنج ڏاه" واري سازش موت جي چرچ تي ٿي رهي هئي. هيءَ موت جي پراڻي سازش هئي ته هو آدميءَ کي عمر جي آکيڙي ۾ پوڙهي ڪيس قسطن ۾ ڳاري ۽ جهوري. اجان به هيڻن ڪٽي چنجي ته پنهنجي چنبي ۾ آڻي پوءِ ڪيس پائي ڏيئي ماري. پوءِ ڪڏهن ڏند ٿي پڳائين ته ڪڏهن اکين ۾ ڏند ٿي آندائين، ته ڪڏهن وري سندس چيلهه چپي ڪري ٿي ڇڏيائين، جو پوءِ پندو ڪمر اٿين آڏاي ٿي هليو ڇڻ ته پٺيان ڪو ڏريار پتل هجي. ڪنڌ ته سندس هونئن به ڏڏندو ٿي رهيو، توڙي جو نه ڪنهن سان اقرار ٿي ڪيائين ۽ نه انڪار. مطلب ڳالهه جو ته "چين ولايت" واري ديوار هاڻ "پڇڻ پيرٽ" لڳي هئي. آخر به ته هر ڪمال کي زوال آهي.

هن اشراف ڪنهن سان ٿورو نه ٿي ڦولهيو پر هيءَ حقيقت هئي ته عدوءَ سان دنيا سڄيءَ دغا ڪئي هئي. دوستن يارن بيوفائي ڪئي. سڀني سائٽن ٻيائي رکي ۽ ٻه اکيائي ڪئي. ٻيا اوپرا ۽ ست ڏاريا ساڻهو ته پنهنجي جاءِ تي، پر خود سندس پاڙيوارن به سدائين ساڻس برائي ڪئي. پر عدوءَ کي به کو شينهن جو جگر ۽ گرده هيو. حرام جو ڪنهن جي ڪاڻ تي ڪيڏائين يا ڪنهن کي کو مهڻو يا سيار ڏنائين. هرگز نه. ڪيس چاڻ هئي ته هيءَ دنيا دورنگي هئي ۽ سنجهس هر چيز فاني ۽ اچڻي وڃڻي هئي ۽ پوءِ ڪنهن جي ساڻ ڏيڻ يا وفا ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. پر عدو هن ڳالهه لاءِ هرگز تيار نه هيو، ته سندس پنهنجي جسم جا لڱ به ساڻس بغاوت شروع ڪن. خاص طور اهڙا عضوا جن کي سکي رکڻ لاءِ ڏاڍا جتن ۽ جاکوڙ ڪئي هوائين ۽ جن لاءِ سموري عمر گناه ثواب ڪيا هوائين.

سڀ کان وڌيڪ ارمان عدوءَ کي پنهنجي معده جو هيو. جنهن حرامخور کي هن هر بره جي ”وٽ“ ڪرائي هئي. اهڙي ڪا لذيذ غذا دنيا ۾ ڪانه هئي، جا هن کيس نه کارائي هجي. پوڙ پلاءُ، دم پخته شيخ ڪباب، هريانيون ۽ زردا! نيرن تي اڦراٽن سان ڀڳل قيمون، جيرا بڪيون ۽ ميچالم. پن پهرن جو وري سيئل پلو، شيخ ٿيل ڪڪڙيون يا ڪارڙا تتر، ۽ ڏنبه آدم واريون رڪل رانون! پر حيف هجي سندس معده کي، جنهن نه فقط پاڻ ڪم ڪرڻ کان ئي ڪيڇايو پر سموري جسم اندر بغاوت الڳ ئي ڦهلائي. سندس ملائڪن کي به اها چاڻ نه هئي ته جنهن سنهنڪاري کي راضي رکڻ لاءِ عمر پيو ڏوه گناه ڪيا هوائين سو کيس دغا ڏيندو ۽ سندس تختو ڪيندو. هن ته سندس هر فرمائش پوري ڪئي هئي ۽ تنهن کان تلور تائين کيس لست وڌرائي هئي، پر افسوس ڏڳي به هن پاڙائي ڪئي.

عدوءَ کي پنهنجي اکين جو به الاهي ارمان هيو جن

هاڻي هر ڀيري ڪيس دوکو ٿي ڏنو. آخر ماڻهن پنهنجي اکين تي اعتبار نه ڪري ته ڪنهن تي ڪري؟ ڏور جــي ڏاه ته وڃي ڪڏ پيئي، پر هاڻ ته ڏهن قدمن تي هاٿي ڏسڻ کان به لاچار هيو. اکين ۾ دائمــي ڌســڌ هئڻ ڪري اڪثر غلط ۽ اڻواقف ماڻهن کي چاتل سڃاتل ڄاڻي سلام ٿي ڪيائين. هڪ ڏينهــن ته ماڻهــن هــي لقاءُ ڏسي ڏندين آڱريون ٿي ڏنيون، جو لاريءَ ۾ سفر ڪندي سڙڪ جي پاسن وارن وڻن کي يا ميل وارن پٿرن کي ماڻهو ڄاڻــي سلام ڪندو ٿــي رهيو. ڪيترا ڀيرا ته ست ڌارين ماڻهن کي وچ بازار ۾ ڀاڪر پائي ڳلن تي زوريءَ چميون ٿي ڏنائين جو هنن گهوڙا گهوڙا ڪري پنهنجي جان ٿي ڇڏائي. هڪ واري ماسي ساران ڪــي حاجي سومر نانوائي سمجهي ڳراٽــڙي ٿي پاتائين ته هن پنهنجي ته ڳلي جتي لاهي سندس پادرن سان مرمت ڪئي ۽ جو تماشو ڀاڙي اوڙي جي ٻارن به ڏٺو.

صبح سويري سندس گهر ۾ ساڻس هڪ عجيب واقعو پــڻ پيش آيو. جڏهن ننڍ پاڻي غرض سان عدو ڏندڻ ڪٽي غسلخاني ۾ گهڙيو ته هڪ غير ماڻهو کي اندر موجود ڏسي رڙيون ڪندي گهر مٿي تي کڻي ڏنائين. سندس گهرواري ماسي ايمڻان جا اڱڻ ۾ نيرن لاءِ اٽو ڳوهڻ ۾ مشغول هئي سا ٽاڪهي ڇــڏي ڊوڙندي آئي. سمجهائين تــه شايد عدوءَ ڪــي ڪنهن وڇونءَ ڏنــگ هنيو هيو يا وري ڪا "مئوپيري" سندن ڪن ۾ گهري ويل هئي. ايمڻان ڊوڙندي ساڻ لٺن سڻڻ و ري سوٽي به کڻي آئي. غسلخاني ۾ داخل ٿي ڏٺائين ته ٻــي ڪابه ڀهر ڪانه هئي ۽ عدو پنهنجي ليکي رڙيون ڪندي ساٺــو ۽ سندس نڙي گهڪڻي ٿي چڪي هئي.

پنهنجي گهر واريءَ ڪــي سوٽيءَ سوڌو سامهون موجود ڏسي عدو سامت ۾ آيو. ڏٺائين ته سندس آڏو ڪوبه اوپرو ماڻهو ڪونه هيو، البت سندس پنهنجو "عڪس" سامهون واري آئيني ۾ پسجي رهيو هيو. در اصل ٿيو ڇا هيو جو عدوءَ پنهنجا نقلي ڏند رات جو سمهڻ ويل پاڻيءَ جي وٽي ۾ رکي ڇڏيا هوا ۽ صبح جو

ٽڙٽڪڙ ۾ ٻنان ڏندن جي آرسيءَ ۾ شڪل ڏسي پاڻکي سڃاڻڻ ۾ "گڏو" هيو ۽ پاڻکي اوپرو ماڻهو ڄاڻي رڙيون شروع ڪيون هوائين. هونئن ٻه هي ٻهريون پيرو هيو جو پـاڻ کي "ٻبو" ڏڏو هوائين.

هونئن ته "وقت" ماڻهوءَ سان چڱي خاصي تعدي ٿـي ڪئي. نه فقط وقت ماڻهوءَ جـو "حليو" بگاڙي ٿي ڇڏيو پر گهڻا ته پاڻکي پـاڻ سڃاڻڻ کان به لاچار هوا. جوانيءَ ۾ عدو جڳ جهان تي ڏند ڪيڏي کلندو رهندو هيو. خاص طور ٻيڏن ۽ پوڙهن تي طرح طرح جي ٺوڪ ٺڙي ڪندو رهندو هيو. سندن چڀاڙا (ويچارا) ڪيڏي مٿن ٺالا رکندو هيو، ڪراڙين مائين سان ته عدوءَ جو چڻ "ڀاڄوڙ" هيو. جي عورتن جي اڏاوت آهي، آڪ مثل جنهن کـي جتاءُ ٿي ڪونه. سورنهن ورهين ۾ پڊسٽي ته شادي جي پنجن سالن کان پوءِ جهڙي ڏاڻ ۽ ڀڀ. وري جي ٻه ٽي ٻونگڙا ڄڻي وڌائين ته پوءِ جهڙو سوهن جو دڙو!

عدو پنهنجا ٻيڙا حال ڏسي ڪڏهن ته کلندو هيو ۽ پاڻکي دم دلاسا ڏيندو هيو. ته آخر انسان ڪو فولاد جـو ٺهيل ته ڪونه هيو. جي رڪ جا ٺهيل ريل گاڏا هوا اهي به سال ڏيڍ اندر "ڪرڪنا" ٿي ويا ٿي. آدمي ته گوشت پوست جـو لوٿڙو هيو ۽ سنجهس ڪي انجڻين جيان اسپيئر پارٽس (واڌو ڏيڙ) ته ڪونه ٿي "[illegible]" ڪيا ويا. ٽوڙي جو اهڙي رد بدل گهٽين پانگين شروع ٿـي چڪي هئي. اڳ فقط لنگڙن لاءِ ڪاٺ جون گهوڙيون هونديون هيون. هاڻ تـه نقلي هٿ پير به دڪانن تان ٿي ملايا. ڪو وقت شايد اهڙو بـه اچي جو ماڻهو پنهنجي لنگن جي سائيز ٻڌائي نئون ريڊيمڊ ڏيڙ وجهرائي اچي!

عدوءَ کي عورتون سمجهه ۾ ڪڏهن نه آيون خاص طور ماسي ساران جنهن سندس خلاف خواه مخواه محاذ کڙو ڪيو هيو. ڪو وقت هيو جو اوڙي پاڙي جون مايون مٿس گهوري گهوري ويندون هيون. اهـا ساڳي ماسي ساران جنهن اڄ

اتندي ويهندي سندس ڪچيون ٻوٽيون ٽي ڪاٽيون، سا ويهارو سال اڳ سندس لاءِ گهڻو ڀڏا اڦراٽا پچائي وٺي ۾ مکڻ جو ”چاڻو“ رکي ڪيس ٺيرن لاءِ موڪليندي هئي. رات جو ماهيو ڪير ڪاڙهي منجهس ايلاچي وجهي، لوٽو چڪي ۾ ٽنگي ڇڏيندي هئي. عدو اڌ رات جو اوطاق ڪان سوٽ تي لوڻي کي ٻوٽ تي چاڙهي ٻوءِ لت ڏيئي سمهي پوندو هيو. مٺي مائٺي به هئي. دراصل ساران سندس سنگينديءَ هئي پر ٻوءِ عدوءَ جا ڀاڳ چڱا هوا جو بلا ڪان بچي ويو. وري زمانو به سچائي صفائي وارو هيو. مرد زالون چاندوڪي رات ۾ ”اڪ چپ“ راند کيڏندي ڪو عار محسوس نه ڪندا هوا.

اڄ اهي ئي عورتون هيون جن عدوءَ کان نه فقط ٽارو ٽي ڪيو، پر مٿس هر طرح جا نالا رکي ٺٺوليون ٽي ڪيون. ڪنهن ڪيس ”عدو ڪسٽ“ ته ڪنهن ”عدو ڊبٽو“ ٽي چيو. سار ٻوي سنڌي سگهڙن تي، هنن به پنجاهه ڪن پهاڪا ته ”ٻوڙهن“ تي ٺاهيا هوا. ”اچي مٿي“ جو شان مان ته چئو، اڌندو بزرگي جو ”اچو“ منهن تي ڪيائون. چي ”اچو مٿو نانءُ دلبر!“ ”اچي ڏاڙهي اڌو خراب“. وغيره. ٻوڙهو ٽيڻ ڪو ڏوه گناه ته نه هيو. نه وري ڪراڙي ٽيڻ سان حرص هوس ۾ ڪا گهٽتائي تي آئي. آدميءَ عمر سان گڏ رچي راس تي ٽيو ۽ منجهس هڪ قسم جو حسن ۽ خوشبوءِ تي آئي.

عورتن جا پنهنجا وري ڪهڙا چنگا افعال هوا؟ مرد ته اڃان به جٺن ٽئن ٻررنن جا ته پرهيلا هوا. مردن ته پنجاه سٺ سال عمر ۾ اڃان شاديون ٽي رچايون پر عورتون ته پنجٽيهه، يا چاليهه سالن ۾ ئي گئوشالا جون ”گايون“ ٽي ڏٺيون. هي برابر آهي ته ڪهڙي لٺي ۽ هار سينگار واري ”ميڪاپ“ ۾ ڊاڪسن جي ٺئين ”پڪاپ“ جهڙي ڏک ٽي ڏنائون. پر رنگ روغن لهڻ ڪانپوءِ جهڙيون ڏائڻيون. هي برابر آهي ته عورت جي زندگي هڪ اڙائي جو ميدان هئي ۽ ڪيس ٻارن جي جم ٺپاج گهر گهاٽ جي سارسنڀار ۽ گهرياتين

جي پر گھور ڪيس جهوري ”جنهر“ ڪري ٽي ڇڏيو. پر مرد وري ڪو پلنگ تي پلٽي ماري ٿورو ئي ويٺو ٿي رهيو. ڪيس به ته ڏهاڙي ڪمائڻ لاءِ پورهيو ڪرڻو ۽ فرهاد جيان ٽڪر ٽاڪڻو ٿي پيو.

ڪجهه به هجي عدوءَ، جنهن پنهنجي ننڍپڻ ۽ جواني خير خوبيءَ سان ۽ ڏاڍي سٺي گذاري هئي، سو هاڻ پنهنجي عمر جو آخري حصو ”پيڙاپڻ“ بہ مانائتي نموني گهارڻ لاءِ تيار هيو. ماڻهو جڏهن پنهنجي ذيابيطس، هارٽ ٽربل ۽ ڪئنسر جهڙي موذي مرضن سان گذارو ٿا ڪن، ته پنهنجي ”پڇاڙيءَ“ سان نباهه ڪرڻ ڪو عيب ٿورو ئي هو. جنهن واهه ڪان آڻ لنگهي ويو هيو آتان پڇ به لنگهي ويندو. هاڻ عدو جڏهن قبر ۾ پير لڙڪايو ويٺو هيو ته باقي پنڌ گهڻو؟ پيلو پيو ورانگون مس هيو ۽ بس.

آه قاضي فضل الله

آخر قاضي صاحب به نيٺ لاڏائو ڪيو. سفر تي آسون جا سانباها ته ڪجھ عرصي کان هيس. پر الاجي ڪهڙي ڪارڻ هت ترسي پيو. ڪا ته مڙوني ڳالهه هئي جنهن جي اوسيئڙي ڪيس ترسايو هيو. ورنه هت سندس هيوئي ڪجاڙو؟ جو دونهين دکائي ويهي رهي. نه هيس گهر ۽ نه گهر واري! نه ڌري مال مڏي! جهڙو هٿين خالي جنم ورتو هوائين، اهڙو نــــي سڄو سڪئو تي هت رهيو، ۽ وري ساڳيوئي سڄ جو ثمر ساڻ کڻي، واپس وريو. سونکي نه سجهي، تـــه سندس نصيب ۾ يا سندس نالي، ڪا زر، زن يا زمين به هئي. هو بختاور، تنهي ”زي“ زنجيرن جي پڪڙجڪڙ کان آجو هيو.

* سن ۱۹۰۲ع ڌاري نوشهرو فيروز ۾ جنـــم ورتائيــــن. اوائلي تعليم اول شهدادپور ۽ پوءِ مٽياريءَ ۾ پرايائين. مشرڪ سنڌ مدرسي ڪراچــــيءَ ۾ گرئجوئيشن، علي ڳڙه ۽ وڪالــت ڪراچيءَ ۾ پاس ڪيائين. ۱۹۳۱ع ڌاري حيدرآباد کان لڏي پلاڻي وڃي لاڙڪاڻه ۾ ويٺو جتي مرحوم محمد حنيف صديقيءَ سان گڏ وڪالت شروع ڪيائين. قاضي صاحب انهن پن نامور اڳوائن ۾ هڪ هيو جن پنهنجو اباڻو وطن ڇڏي اچي لاڙڪاڻو وسايو هيو. پنهي نه فقط پڇاڙيءَ تائين لاڙڪاڻي واســـين سان دوستيءَ جو دم نباهيو پر آخري دم به انهيــــي ڌرتائون. پيو بزرگ سياستدان جو پڻ ساڳئي مقام ”قائم شاه بخاريءَ“ ۾ مدفن ٿيو هيو ، ڪامريڊ جمال الدين بخاري. عجب هن ڳالهه جو آهي جو بخاريءَ کي لاڙڪاڻي ۾ آنـــي آباد ڪـــرڻ جو واه وسيلو به قاضــــي فضل الله هيو، جو هاڻ سنـــــدس پاڙي ۾ آرامي آهي .

* مرحوم سنڌ جي سياست جو جهونو جوڳي هيو. خلافت تحريڪ کان وٺندي سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ تائين، ۽ پاڪستان ٺهڻ کان ون يونٽ ٽٽڻ تائين چاليهارو سال کن لڳاتار عملي سياست ۾ رهيو. نهايت عزت ۽ آبروءَ واري زندگي گهاريائين. سندس پيشو وڪالت هيو جو دنيا ڀر ۾ سياست جي تعليم ۽ تربيت لاءِ هڪ قسم جو درسگاه ڄاتو وينرو آهي. شايد هن ڪري به، جو تجربو ڀرايو ٿو وڃي، سو ڀراين پئسن ۽ ڀراون جهڳڙن جي پيروي ڪندي. هونئن به هن ڏنڊي ۾ ڀواءِ زباني خرچ جي، ٻي ڪا ميڙپ ڪرڻي ڪانہ ٿي پوي. جي ڪيس کٽيو تہ واه وڪالت وڪيل صاحب جي. جي هارايو تہ ڀوءِ قسمت کوڙي ”اصيل“ جي!

* قاضي صاحب جي سياست جو ڪرشمو هي هيو جو ميو پير ۽ زميندار نہ هوندي بہ، وڏيرڪي سياست ڪيڏيو ۽ سندس سياست سنڌ جي روايتي سياست جيان ”سنگت“ جي اصول تي دائم قائم رهي. سندس دسترخانو ڪشادو ۽ هٽ هميشه کليل رهيو. پنهنجو تہ نہ هيس گهر ۽ نہ گهاٽ. جنهن ماڳ مڪان ۾ عمر گهاريائين، سو بہ سندس دلي دوست ۽ سنڌ جي سورهيہ، مرواٽ حاجي عبدالحميد جتوئي ڀاران ڪيس رهائش لاءِ ڏنل هيو. پاڻ جو ڪجهہ بہ ڪمائيندو هيو تہ مهمانن جي راشن پاڻيءَ ۾ مس پورو ٿيندو هيو. سندس لاڙڪاڻہ واري اوطاق کي سنڌ ۾ هڪ زنده وليءَ واري درگاه جي حيثيت حاصل هئي، جتي ڪنهن کي بہ جهول پل ڪانہ هئي. هتي آئي وئي جي هنڌ کٽولي ۽ کاڌ خوراڪ جي خدمت گڏ، سندس ڏکن سورن جي شنوائي پڻ ٿيندڙ هئي.

* مون پنهنجي اخباري زماني ۾ جن شخصيتن کي پنهنجي طنز و مزاح جو نشانو بڻايو، قاضي مرحوم بہ انهن ۾ هڪ هيو. ٻيا سنڌ جا سياستدان تہ ڪات کهاڙا کڻي ڪڍي پيا، پر هي عجيب انسان هيو جو پنهنجي خلاف ڇپيل مضمونن تي غصي ۽ غضب ۾ اچڻ بجاءِ کلندو رهيو. وري انفارميشن ۾ ڀرتي ٿيڻ ڪانپوءِ آءٌ جڏهن سندس سرڪاري اختيار جي

دائره ۾ داخل ٿيس، جتي هو مونکي آسانـــيءَ سان لتاڙي ۽ نپوڙي ٿي سگهيو، تہ انوقت هن نيڪ مرد مون ڏانهن پنهنجي دوستيءَ جو هٿ ڊگهيريو! آءٌ نہ فقط سندس دائمي دعاگو رهيس پر سندس آڏو ايندي هميشہ لڄي ٿيندو هيس ڇاڪـــاڻ تہ هرويرو ۽ حق و ناحق، هن شريف ماڻهوءَ جي عزت ۾ ڏينگهر وجهندو رهيو هيس.

* مونکي سندس هڪ واقعو مرندي گهڙيءَ تائـيـن نہ وسرندو. جڏهن هڪ موت جي سزا مليل قيديءَ جـــي ڦاسي معاف ڪري کيس جيل کان آزاد ڪري ڇڏيو هوائين. هـــي پنهنجي نوعيت جو هڪ عجيب ڪيس هيو. قيديءَ کي قتل جي تهمت هيٺ، ڪورٽ پاران ڦاسي ڏنل هئي، جنهن لاءِ رحم جي اپيل پڻ ڪيل هئي. ياد رهي تہ رحم جي اپيل هڪ رسم آهي، جا هر حال ۾ رد ڪئي ويندي آهي. پر هن قيديءَ جو رحـــم واري اپيل ۾ ڪو اهڙو ڀروسو ۽ يقين ويهجي ويو هيو ، جـو جڏهن کيس ٻڌايو ويو تہ سندس اپيل رد ٿي آهـــي ، تہ رڙ ڪري پيئي هٿ سٽي ڪـــي ڏيئي ويهي رهيو. جڏهـن صدمو سهسائي ڪنڌ مٿي ڪيائين تہ نوجوان قيديءَ جي مٿي ڏاڙهي ۽ مڇن جا وار جي هوندئن ڀنؤر جهڙا ڪارا هوا، سي سمورا برف جهڙا سفيد ٿي چڪا هوا ! ياد رهي تہ ٻنهي پاسن ٿي وڃـڻ، هوش حواس ۽ حافظو کوهي ويهڻ ۽ وارن جو هڪدم اڇو ٿي وڃڻ، علامت آهي اوچتيءَ انتهائي خوف واري حالت کان گذرڻ جي.

* اڇـن وارن واري واقعي جي خبـر اخبار وسيلي پيئي ڏينهن قاضي صاحب کي پهتي جو ان زماني ۾ سنڌ جـو چيف منسٽر هيو. هڪدم فون تـي تحقيقات ڪري سڌو جيل تـي پهچي قيديءَ سان ملاقات ڪيائين. پڇا ڪرڻ تي قيديءَ کيس ٻڌايو تہ کيس پنهنجي موت جـو ڪو ارمان ڪونہ هيو توڻي جـو هو بيڏوهي هيو. پـر سندس پيڙي ماءُ حال حيات هئي جنهنجو دنيا ۾ ٻيو ڪو واه وسيلو ڪونہ هيو. جڏهن منهنجي ڦاسيءَ جي خبر کيس پوندي تـہ " پيلي منهنجي پيڙي اسـڙ اماڪ مري ويندي." قاضي صاحب واپس موٽي، فائيل گهرائي،

پنهنجو اختيار استعمال ڪندي قيدي ءَ جي ڦاسي معاف ڪري ڇڏي .
الله نه ڀلائي ته قاضي صاحب جي عمر ان ڏاڻي ۴۳ سال هئي.
هي منهنجو ايمان آهي، ته باقي ٻيا "۴۳" سال ڪيس انهي ءَ
"خداترسي" طفيل عطا ٿيا هجن ته شڪ نه آهي .

* ون يونٽ واري زماني ۾ قاضي صاحب جي اول سخت مخالفت ۽ پوءِ حڪومت ۾ شرڪت، ڪجهه سمجهه ۾ اچڻ جهڙي نه هئي . خاص طور جڏهن ڪيس چاڻ هئي ته "ون يونٽ" ننڍن صوبن جي ڳچي ءَ ۾ غلامي ءَ جو "ڳٽ" وجهڻ لاءِ ڏاهيو ويو هيو. ممڪن آهي ته سندس نيت ڪجهه ان خيال کان الڳ هئي جا عام طور تصور ٿي ڪئي ويئي. مونکي ياد آهي ته هڪ ڀيري ون يونٽ واري زماني ۾، جڏهن قاضي صاحب هوم منسٽر هيو ۽ سردار بهادر علي گوهر خان مهر جي شڪار واري دعوت تي سندس ڳوٺ خانڳڙه آيل هيو. آءٌ به انفارميشن جي ڊولڪ ۽ شرنائي ڪنيو سندس ڪيڏ لڳو ٿي رهيس. شام ڏاڻي، اوطاق جي اڱڻ ۾ ويٺي چانهه تي ڪچهري ڪئي سون. سانجهي ءَ جو سج به سانڍون هيو جو پنهنجا ڇوه چنبي هاڻ ڪٿي آجهاپو ڪرڻ لاءِ سانباهن ۾ هيو. پاڙند خان پٺاڻ ويٺي شڪار جون ڳالهيون ڇوڙيون . شڪار خلاف هنڻ ڪري آءٌ سخت ڪوفت ۾ هيس.

* مون شڪار واري موضوع بدلائڻ لاءِ، سج ڏانهن اشارو ڪندي سردار بهادر کي چيو، ته "سائين ڏسو ته سهي، ته لهندڙ سج ڪهڙو نه ويڳاڻو ٿو ڏسجي. ڄڻ ته ٻولي ڇڏائي ويئي اٿس. وري ڪنهن جي سنجها جي سج ۾ اک به نه ٿي پڏي." سردار صاحب، جو اڳيئي ڪو اباڻڪو ويٺو هيو، ٿڌو ساهه کڻي چيو ته "ٻانو قيامت ته اسان مٿان گذري آهي . گرهڻ ۾ به اسين آهيون ۽ نه سج. ون يونٽ آئي اسانواري سنڌ جي سياست ڇڏي. لشڪر رفارمس آئي زميندار ي ءَ موڪلايو. باقي رهي هئي اسان واري سڪٿي وڏيرپ، اها ڦوڪ به مارشل لا آئي ڪري ويئي. هاڻ ڪر "هن جو" (قاضي صاحب ڏانهن اشارو ڪندي)

سڄ ايري تہ اها ٻي ڳالهہ آهي.“ قاضي صاحب ترت ورائيو، ”جي علي گوهر ڳالهہ ٻڌ. نہ اولاد توکي ۽ نہ مون کي. گدڙ ڇوائي مٿي ٻڌائان، سياڻي، نہ سڄ تنهنجو ايري ۽ نہ منهنجو. جي دولت درڪار هجي ها تہ وڪالت ڪافي هئي ۽ جام هئي. وزارت جو ٻڪيو آءٌ ڪونہ آهيان. آءٌ ڇوڪريءَ ۾ شامل ضرور ٿيس پر هن مقصد سان تہ شايد آءٌ سڪائي تي ٻيڙيءَ جو رخ موڙي سگهان. ڪاش! اوهان کي هي ڄاڻ هجي تہ اسان جو ڪهڙن ماڻهن سان ٻنارو پيو آهي ۽ هو اسان کي ڪهڙي اوڙاه ۾ اڙائڻ جا پهہ ٻڌائي رهيا آهن!

* خير! زمانو گذري ويو ۽ قاضي صاحب بہ آخر راه رباني وٺي رمندو رهيو. اسانجو ٻنڌ ٻ، ايڏانهن آهي. ٻر سنڌ اڄا انهيءَ هند آهي جنهن لاءِ سهڻي ٻڌائي ٿي ڇيو تہ ”ڪو جو قهر ڪلاچ ۾، جو گهڙي سو نٿي. خبر ڪونہ ڏي تہ ريج ڪٽاڙي رنديئا“. قاضي صاحب سنڌ ۽ سنڌين جي خدمت ۾ زندگيءَ جي سيڙپ ڪئي. ڏکيو کي سکيو پر سهڻو وقت گذاري ويو. انا لله و انا اليه راجعون. باقي اسان جا ڀاڳ اسان سان. سنئي ۽ سور پيا ٻڌهندا پاڻ ۾.

ٿـــر ۽ ڏڪـــر

ٿر ۽ ڏڪر، ڳالهه مڙوئي ساڳي ٿي ڏسجي. معلوم ائين ٿو ٿئي ته ٿري ڄڻ ته ڏڪر لاءِ آهن. "غريب جـــو ٻاڪر ٻه غريب" ته ائين ڪان ٻڌندا ٿا اچون. پر هن جهڙو ناحق ڪٿي ڪونه ڏٺوسين، ته "اڻهوند" ٻارنهن ئي مهينا ٿـــر ۾ مهمان رهي. ڪن جو چوڻ آهي تـــه غربت آهيئي ٿر جي رهاڪو هوندي. ٻيو ته ڪي خبر نه آهي ته ٿـر جي ڇانئي آهي يا ڀاڄائي! پر هي خاطري اٿئون ته ساڻس ڪو ڳهاٽو ناتو يا ڻتو آهيس ضرور. مارو ويچارا هوندن به " آئين ۽ ڇاڙهين ڏٺ ڏهـــاڙي سومرا". جي سڪر سٺائيءَ ۾ به ٻيئي ويـــلا ورتائين ٻاجهريءَ جي رپ! تن اڀاڳن جـــو ڏڪر ۾ ڪهڙو حشر ٿيو هوندو ؟

ٿر جو گذارو آهيئي الله تي توڪل، دل جي اپل ۽ باقي جهڙ ڦڙ تي. وسي ته ٿر نه ته بر. آسمان ڏانهن ڪڪرين لاءِ نهاريندي ٿرين جون ته اکيون ئي اڇي ڪاپار ۾ اٽڪيون آهن. ٻيو ڪهڙي واهه وڃن يا ڪنهن ڏانهن نهارين؟ هو غريب نه ٻين جهان مڙس ٻانهو آهن، جو پراين ڪکن تي وڃي قبضو ڪن، ۽ نـــه اهڙا جو ڪين آمريڪا جي امداد ميسر ٿئي. باقي رهيا سندن پنهنجي قدرتيءَ وارا ٻاڙبوارا! جي پنهنجي خفن ۾ پورا آهـــن. پنهنجي پيٽ جو فڪر ڪن يا ٿر جي ڳڻ ڪن. پر عجب جي ڳالهه هي پڻ آهي جو ٿر ۾ ڏڪر ته آهي گذريل ڏهـــن سالن کان، پوءِ "رڃ" هن سال ڇالاءِ ٿي؟

ڇيو وڃي ٿو ته گذريل ٻه سال ٿرين کي لڳاتار روزگار ملندڙ هيو جيئن ته ليفٽ آئوٽ فال جي سم وارين نالين جـــي کوٽائي چالو هئي. هر ٿريءَ کي ڏهاڙي پنجاهه رپيا مزوري

ملندڙ هئي. ويجهڙائي ۾ ڪوٽائيءَ لاءِ ٻاهرين صوبي جا مزور
آندا ويا آهن، هن ڪارڻ جو هاڻ ٺيڪيدار ڪي في مزور
تي اڌ رقم بچت ٿي ٿئي. نتيجي ۾ ٿري مزورن جو روزگار
بند ڪيو ويو آهي. هاڻ پرديسين جي پيٽ پوچا پوري ٿئي، ته
پوءِ ڪا ديسين جي ڳڻ ٿئي. اها آهي ٿر جي ذڪر جي
ڪهاڻي. غلط يا برابر. اها صفائي ته سرڪار ئي
ڪري ٿي سگهي.

باقي اڄ ڪلهه ٿر جي پياسڻ ڏاڍي
ڪئي ٿي وڃي. ٿر ۽ ٿرين جي نالي ۾ چندا چيرا به خاصا
ٿا ڪيا وڃن. چنده بازن جي ته پيڪوهي مٿي آهي. سارن
ڪي ته ڪا سڌي پهچي ٿي الاجي نه؟ باقي وچ وارا سال جي
ٻٽئي ضرور ڪندا ٿا رهن. سواءِ بن الله جي نيڪ بندن جي،
جي هن ڏس ۾ پاڻ پتوڙي رهيا آهن ۽ ٿرين ڪي ڪاڌ خوراڪي
شيون پهچائڻ لاءِ هٿ پير هڻندا ٿا رهن. هڪ جڳ مشهور
سنڌي "عبدالستار ايڌي" ۽ ٻيو سوشل ورڪر "جاويد جبار". سنڌ
جي ساٿين، خاص طور شهرين ۽ سيٺين، به هن ڏس ۾ مدد جو
هٿ ڊگهيريو آهي. الله ڪين ڀلائي جا پاڙا ڏيندو. باقي سيرن
پيرن ۽ وڏيرن اڃان پنهنجي ڳنڍ ڪي ڇيه ڪونه ڏنو آهي؟
سندن قصور ڪونه آهي. جي ٻارهوئي وڏڻ ۽ اوڳڙ ڪرڻ جا
عادي هجن تن جي ڏيڻ تي دل ڪيئن ورندي؟

... ...

جواهر ۽ جانور

فرانس جي هڪ حسين فلم ائڪٽريس بابت اخبارن ۾
خبر شايع ٿي آهي ته هوءَ پنهنجي زيورن ۽ جواهرن ڪي هن
ڪارڻ نيلام ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي جئن حاصل ڪيل
ناڻي سان جانورن جي پالنا ۽ پرورش لاءِ هڪ عالمي ادارو
قائم ڪري سگهي. ياد رهي ته هيءَ حسينه (برجيٽي بردات)
دنيا جي حسين ترين اپڇرا تسليم ڪئي وڃي ٿي. ظاهر آهي

۽ سندس زيورن ۽ جواهرات جو ذخيرو به انگڪٽ هوندو. چاڪاڻ ته وڏس سلطنتن جا والي ۽ وڏيرا هر وقت ڪتر پني ڏيندا رهيا آهن. پنهنجي محبوب املاڪ جو نيلام ڪنهن نيڪ مقصد لاءِ ڪرڻ، ڏيکاري ٿو ته فلم انگٽريس هوندي به سندس دل جو پرچو هميشه بي زبان جانورن ۽ گگداس سان پني رهيو آهي ۽ نه بن پيرن واري حرڪتي ۽ زبانخور جانورن سان!

مس برڊاٽ جو جانورن سان عشق ڪا نئين ڳالهه نه آهي. سونکي سندس اهو گفتو ڪڏهن به نه وسرندو جو هن ڏهاڪو سال اڳ هڪ انٽرويوءَ ۾ چيو هيو. ”جي آءٌ جيڪر نوح نبيءَ واري ٻيڙه ۾ سوار هجان ها جنهن ۾جيت جٺيا پکي پکڻ ۽ جانورن جا جوڙا سوار هوا ته آءٌ وجهه وٺي آدمين کي تسمنڊ ۾ ڌڪو ڏيئي ٻوڙي ماريان ها . چاڪاڻ ته جانورن ۾ ماڻهوءَ جي اميد رکي سگهجي ٿي پر آدمين ۾؟ هرگز نه“ —

هونئن به هي هر يورپيءَ ماڻهوءَ جي تهذيب اخلاق ۽ سکيا آهي ته هو جانورن سان الفت رکي ۽ کين پنهنجي اولاد جيان پيار ۽ پرورش ڪري. گهڻن ۾ گهٽ ڪوبه يورپي ماڻهو ڪنهن پکي پکڻ يا جانورن تي ٿيندڙ ظلم ڏسي برداشت ڪري نه سگهندو. ڊينمارڪ سويڊن ۽ ناروي ۾ ته سياري اچڻ کان سويرا اڳ ٻيدا ٻار ۽ نوجوان پکين لاءِ پيجرا ڏاهڻ ۾ مشغول ٿي ويندا آهن ۽ برف جي شروعات سان ئي وڻن ۾ ٽنگي ڇڏيندا آهن ته جئن پکي پکڻ انهن آشيانن اندر اچي آجهاپو ۽ واهيرو ڪن. سڄو سيارو کين کاڌو پڃري اندر پهچايو ويندو آهي. هتي ڪو اهڙي سخاوت ڪري پڃرا وڻن ۾ ٽنگي ته اسان وارا همراه پڃري واري خوراڪ پکيءَ سودي هڙپ ڪري وڃن ۽ اوڳرائي به نه ڏين -

... ...

آواز ۽ آلاپ

ڪراچي هل هنبوشي ۽ هنگامن جو شهر آهي. هت سڪ سانت ۽ ساٺ سيٺ سواءِ باقي سڀ ڪجهه هزار ۾ ملي ٿو .

شانتي آهي ضرور، پر ڪنهن پنگيائيءَ جو نالو، ۽ نه اوم شانتي. گوڙ ۽ ور نه فقط لارين، ڪارين يا رڪشائن جو سجايل آهي پر هن گوڙ گهمسان ۾ ڪيئي پاڳي پانيوار آهن. ريلوائي انجڻين جي شنشنگ، ائمبولنس گاڏين جون چيخون ۽ چيڙون، فضا ۾ هوائي جهازن جا دل ڏاريندڙ ڪڙڪاٽ شهري زندگيءَ کي زهر ڪرڻ جا ڪافي سامان آهن.

اهڙي غوغاءُ واري ماحول ۾ جڏهن ڪو هڪ اڌ آلاپ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته دل کي راحت ۽ فرحت اچيو وڃي. هي آلاپ آهي ڪوئل جو. جو اڄ ڪلهه، ڪراچيءَ ۾ هر هنڌ ٻڌڻ ۾ ٿو اچي پوءِ اوهين اورنگيءَ کان ڪورنگي وڃو يا ملير کان منهوڙي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته پاڻ وڻن جي جهڳٽي ۾ اوٺانتي هڻڻ ڪري ڏسڻ ۾ ورلي ٿي اچي. باقي سندس آواز اسان تائين برابر ٿو پهچي. جيئن اڄڪلهه ٻانگ ضرور ٿي ٻڌجي پر منارن کان ٻانگي بجاءِ لائوڊ جو ٽوپ پيو پسجي.

پکي پکڻ الله جي پياري مخلوق آهي. تڏهن ته ڪين ملائڪن وارا پک ۽ پر عطا ڪيا اٿائين. وري منجهان سڪ سبيل، ڪين موسيقار ڪري به پيدا ڪيو اٿائين. هر پکي جي لات ۾ لئه آهي. پر ڪوئل واري ڪوڪ جي ڇا ڳالهه ڪجي. سبحان الله. ساڻي ڪلاچيءَ جي هن اپاڳي بستيءَ ۾ جياپي لاءِ ڪوئل جي ڪوڪ ئي غنيمت آهي. آءٌ ته ساڻي پاڳيءَ جي ڳايل ڪافيءَ جيان، ”ڪڙي نيم ڪي نچي“ انوسيءَ اوسيڙي ۾ پهرن جا پهر گذاريندو آهيان ته جيئن ڪوئل جي ڪوڪ ٻڌان ته پوءِ اکيتي رڙهان. پوءِ ڇڻ ريل کي ساڻي جهنبدي ملي.

... ...

ڪراچيءَ ۾ بنگلن، بازارين ۽ مارڪيٽن کان مسجدون به ڪيئي آهن جن ۾ گوٺيون ته گام غاليچن، ايئر ڪنڊيشن ۽ لائوڊ اسپيڪرن واريون آهن. البت هي ڄاڻ نه آهي ته عبادت جو عياشيءَ سان واسطو يا ناتو ڪهڙو آهي؟ مولانا مشوريءَ

جي چوڻ مطابق ته جيسين ڪچي مرن واري مسيت ۾ پناهگير
هيم ۽ هر سجده سان نرڙ ، مانئي مٽيءَ ڪي چنبڙو رهيو
ته مون وٽ ولايت به هئي. هاڻ جڏهن کان گام غاليچا
۽ ايئر ڪنڊيشن ۽ لائوڊ لڳي ويا آهن ته پاڻکي ٽوڙي ساڳ
ڪي خاليءَ ڪو ڪلو ٿو سمجهان. هي برابر آهي ته مائي مسيت سڳوري
۽ پلاري جاءِ آهي پر شور غل احاط کان لارين جو اڏو، ايمپريس
مارڪيٽ ۽ اڄڪلهه جي ماڊرن مسجده ڪ آچار آهي. هڪ ته اسان
وارن پيش امامن جا گلا اڳيئي ٻوڪڙ ڪرڻ ۾ رعد جي
راڙ مثل آهن. وري مون تي سهاڳو جڏهن سندن فاڪ شگاف
رڙين ڪي لائوڊ جو سهارو ملي ٿو وڃي. ٻوءِ ته معلوم ائون ٿو
ٿئي ته محشر جي ميدان ۾ ماڻهن تي اڪرن جي لمبازي ٿـي
رهي هئي.

سنڌ اسيمبلي بلڊنگ لڳ هڪ مسيت آهي جا نه فقط
ماڻهن جي رهائشي پاڙن کان پريرو ۽ پاسيرو هنـڻ ڪ ي
خلاصي ۽ نويڪاي آهي پر اڪيلي مسجد آهي جا لائوڊ اسپيڪر
جي آزار کان آجي آهي. وري ڪير ۾ ڪنـدي، جو مسجد جو
پيش امام به عالم فاضل هئڻ گڏ مومن ۽ متقي انسان آهي.
سفيد پوش. سفيد ريش ۽ هڪ اهڙي سٺڙي آلاپ جـو مالڪ
آهي جو دل ائين پيئي چوندي آهي ته مثل سندس بيان جاري
رهي ۽ بس نه ڪري. سچاجوڙو وري اهڙو ، جو نـه گنهگارن
ڪي قبر يا قيامت جا دڙڪا ڏيئي ديڄاريندو ۽ نـه وري ڪنهن
مخالف فرقي ڪي جهنم ڏانهن ني روانو ڪندو. سندس تڪيه
ڪلام آهي ”سڀ ڪا ڀلا ۽ يا الاهي خير.“

هيءَ پلاري مسيت نم جي وڻن وچ گهيريل آهي. جڏهن
مولوي صاحب خطبو يا نماز پڙهائيندو آهي ته ڪوئل به ساٿس
سر ملائي لات لنوڻ شروع ڪندي آهي. (يا ڪندو آهـي،
چاڪاڻ ته ٻوليندڙ ڪوئل نر آهـي ۽ نه مادي) مونکي ته
ائين محسوس ٿيندو آهـي ته ڪوئل جـو آلاپ به پيش امام
صاحب جي قرأت جو حصو آهي. جي اوهان ڪي مشاهدو ڪرڻو
هجي ته جمعي ڏينهن اچـي هڪوار اسيمبلي واري مسيت ۾
اچي نماز پڙهو. ڪم جو ڪم ۽ مزي جو مزو !

علي احمد بروهي

ماڻهو به پيڙهي فقير ڪنڀار واري هڪ "پرواي" ٿي ڏسجي، جنهن غيب جي ڳدو ڇوي، خبر خانود ڪسي! هن "ڪچڪارت" جي انت لهڻ لاءِ، ايامن ڪان، ڪيئي جتن پئي ڪيا ويا آهن ته اهڙي ڪا "جدول" يا ڪو "ڪوڙو" ڳوليو وڃي جنهن حساب ڪتاب سان آدميءَ جو اندر ٽٽولي سندس اندازو لڳائي سگهجي. هن ڏس ۾ جوتش، نجوم ۽ رمل جهڙا ڪيئي علم آزمايا ويا آهن. پر اڪثر ماڻ ۽ ماپا، "وسوسا" ۽ ڏڳيءَ جا ڏاه پئي ثابت ٿيا آهن. پاڻن ته "ماڻهو" به قدرت جي اسرار جيان هڪ اهڙو "گورک ڌنڌو" هيو، جنهن جا جيترا ڳهنج کول ته اوترا پيچ ۽ پيچرا اڃان به منجهيل ۽ ڳتول ملندا. هي پي ڳالهه آهي ته ڪسوٽين جي تلاش جاري آهي. ممڪن آهي، ته ترت اهڙو به وقت شايد اچي وڃي، جو آدميءَ جو ماضي حال ۽ مستقبل آسانيءَ سان معلوم ڪري سگهجي، جئن اڄ "ايڪسري" فوٽوءَ سان سندس اندروني وسلن جو احوال پروڙي ٿو سگهجي.

* منهن جي هڪ مربي ۽ بزرگ دوست مرزا فضل حسين کي هڪ اٺ چاتل سڃاتل ماڻهوءَ جو فقط چهرو ڏيکاريو ويو. ته هو اوهان کي سندس جنم پتري لکي ڏيندو. رب بخشي مرحوم پائند خان پٺاڻ کي، هو ماڻهن کي سندن اکين جي نسبت سان سڃاڻندو هيو. چوندو هيو ته آدميءَ جي اندر ۾ جهاتي پائي واجهائڻ لاءِ "ڳڙکيون" آهن نسي اکيون. سرڳواسي ديوان ڪيولرام کي فقط ڪنهن جو هٿ اکر لکيل خط ڏيکاريو هيو ته هو سندس طبع ۽ فطرت اٿين بيان ڪندو هيو جڻ ته ڪيس جاڻي ڄم ڪان چاڻندو سڃاڻندو هيو. صوفي بابا

عبدالرزاق هر ماڻهوءَ جي ”پيشاني“ ائين پڙهندو آهي جڻ ته ڦرهيءَ جا اکر اچاري رهيو آهي. سندس خيال آهي ته آدميءَ جي قسمت سندس پيشاني تي اُڪريل آهي. چوندا ڪين آهن ته لکيو منجهه ڀاڳ، قلم ڪياڙيءَ نه وهي!

* هي سوداءُ مونکي به آهي. مونکي وري هي وهم ويٺل آهي ته ماڻهوءَ جي نالي ۽ سندس جنم جي تاريخ ۾ سندس شخصيت ۽ سموري جيوني سمايل آهي. هي به ايمان اٿم ته ساڳين نالن وارا ماڻهو، گهڻو ڪري، ساڳين وصفن ۽ خوبين جا مالڪ هوندا آهن. پوءِ مٿو فيصدي نه سهي ته ويهان اٺويهان ئي سهي. ليڪن هن قسم جي اڳڪٿين ڪرڻ ۾ انڌا ڌنڌ فتوائون جاري ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ لازمي آهي. مثال طور سنڌ ۾ عبدالرحمان بروهي ۽ رحيم هنگورو نالي ٻه نامي گرامي ڌاڙيل ٿي گذريا آهن. پر انجو مطلب هرپرو هي نه آهي ته جي به عبدالرحمان يا عبدالرحيم نالي سان ماڻهو آهن سي سڀئي چور ڦورو ۽ ڌاڙکو آهن، هرگز نه. بلڪ صحيح معنيٰ ۾ تحقيق ڪئي ويندي ته اوهان کي اهڙي نالي وارن ماڻهن ۾ ”رحمان رحيم“ واري رحمدلي ۽ خدا ترسي، ٻين جي مقابلي ۾، وڌيڪ ڏسڻ ۾ ايندي. پوءِ ڌنڌي جي لحاظ کان هو چور هجن يا چاڪي.

* تازه پئسينجر بس ۾ حيدرآباد وڃڻ ٿيو. اڳيان بينچ تي ويٺل ٻه مسافر ڪنهن ٽياڪڙ جي واڪاڻ ۾ مشغول هوا. سنڌي هٿ ڪري وڏي واڪي گفتگو ڪرڻ کان به مجبور هوا، جڻ ته لاريءَ ۾ هوا ئي فقط ٻه ڄڻا. خير، آءٌ سندن ڳالهه غور سان ٻڌندو رهيس. ڪٿي ڪو اکيون ته نه هيون جو ٻوٽي ويهي رهان. اڄوڪي زماني ۾ ڪنهن جي ڀرپٽ تعريف ٿئي! ضرور ڪو غوث يا قطب هوندو. اچرج به ٿيو، چاڪاڻ جو، جنهن مارڪي جي ساراهه ٿي رهي هئي سو هيو به ڪو سرڪاري ڪامورو! مون لاءِ هي هڪ نئون تجربو هيو. سرڪاري عملدار جن تي ٻارهوئي ڪاربن جو زيرٽ پيو پوندو آهي تنهن لاءِ ”ملائڪ ۽ فرشته“ جا اکر ورڪا ٿي رهيا هجن! ڪن

ڏيڻي پڏڻ لڳس. معلوم ٿيو ته لاڙڪاڻه ضلعي جي هڪ اڳوڻي ڊپٽي ڪمشنر جي واڪاڻ جا ڍڪ پريا ٿي ويا ته ڪيئن نه هن غريب مسڪين ماڻهن جـــي مدد لاءِ پاڻ پتوڙيو هيو، ۽ هن لکين رپيا جمع ڪري علمـــي ادبي ۽ ثقافتي ادارن ۽ فنڪارن کي نوازيو هيو. ساڳئي وقت هن ذاتـــي طور پاڻ ڪوڏيءَ جو به فائدو ڪونه ورتو هيو.

جڏهن هي پڙهڪو ڪنين پيو ته " محمد هـاشـم جهڙو ايماندار ۽ ماڻهن جـو ڳهڻگهرو عملدار ملڪ ۾ مشڪل ڳوليو لڀي " تـه پڪ ٿي ، تـه تعريف جو مرڪز اهو ئي مارڪو هيو. ساڳئي وقـت هي پڻ خـاطـري ٿيم تـــه پنهي همراهن سراپا سچ ٿي پوليو ڇاڪاڻ " محمد هـاشـم " انهن نيڪ ۽ مبارڪ نالن ۾ هـــڪ هيو جن ڪنان غلط فعل جـو امڪان ئي ڪونه هيو. گهڻ ۾ گهڻ مونکي يـاد نه آهي ته پنهنجي سانپر ۾ ڪڏهن محمد هاشم نالي وارو ڪو ڏٺگ ڳنيدي چوڙ يا ڏاڙيل ڏٺو يـــا پـڌو هجي. پاڪ ڳهڻو ڪـري انهي نـالـــي وارا مالڪ الله جا نيڪ ٻانها ڏٺا اٿـم. منهنجي حافظي ۾ جـن به محمد هـاشمن جي يـاد سمايل آهي تنجي وچور هنريت آهي. ملاحظه ڪئي.

* اول ۾ الله توهار محمد هاشم ٺٽويءَ جي پلاري نالي سان جو الله جـو نيڪ بندو ۽ بزرگـــ انسان هيو. جنهن سنڌ توڙي بلوچستان ۾ شرعي دين ڦهلائڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي. مون اهي تواريخي پروانا پڻ ڏٺا هوا جي هن شرعي ڳالهين تي عمل پيرا ٿيڻ لاءِ ڪلهوڙا حڪمرانن کان سنڌ ۾ ۽ خان قلات کان بلوچستان ۾ جاري ڪرايـا هوا. گهڻ ۾ گهڻ قبر پرستي، موتي فوتيءَ تي روج پٽڪو ۽ قبرن تي بتـن ۽ تصويرن جي اکر تــي سندس تبليغ وسياي بندش پيئي. وري تـازه جڏهن مرحـوم حسام الدين راشديءَ کي، سنـدس وصيت مطابـق، مڪليءَ تي مولوي محمد هاشم جي پيرانديءَ کان دفن ڪيو ويو تـه هڪوار وري پنهـر سندس بزرگيءَ بابت يقين وڌيڪ پختو ٿيو. راشدي مرحوم جو پاڻ پير هوندي بـــ پيرن ۽ وليـن

۾ يقين ختم ڪري ھيو، سو آخري وقت ۾ پنھنجي ابدي آشاني لاءِ مولوي محمد ھاشم جي پيرانديءَ جو انتخاب ڪري، اھو محمد ھاشم ٺٽويءَ جو جيئرو جاڳندو معجزو ھيو.

* مرحوم محمد ھاشم گذدر نالي سان ھڪ پڪو مومن مسلمان ڪراچي شھر جو باشندو ھيو جو بنيادي طور تي انجنيئر ھو پر نوڪري ڇڏي سياست ۾ آيو. خاصو عرصو سنڌ وزارت ۾ پرڪ وزير به ٿي رھيو ۽ بابا مرحوم مير محمد بلوچ جو صحيح جانشين ۽ سنڌ جو مان ۽ ڪراچيءَ جو شان ھيو. بقول علي محمد شاه راشديءَ جي، ته گذدر جي سياست ڪُز جھڙي سڌي سئين ھئي. سنڌي ماڻھن سان عشق ھوس ۽ سندن حقن لاءِ سڄي ڄمار ھاٿ پٽوڙيندو رھيو. حد درجي جو ايماندار ۽ نھايت شريف ٺھري ھيو.

* سنڌ سول سروس ۾ ھڪ پڪو ڪامورو محمد ھاشم عباسي ٿي گذريو آھي جو ورھاڱي جي اوائلي دور ۾ دادوءَ جو ڪليڪٽر ھيو. پاڻ ٺٽي جو رھاڪو ۽ حضرت مسڪين شاه جي خادمن واري خاندان ۾ ھڪ ھيو. روينيو منشيءَ جي آساميءَ تي ڀرتي ٿيو ۽ ترقي ڪري ڪليڪٽر جي عھديءَ تي پھتو. قانوني ۽ انتظامي معاملن ۾ وڏي مھارت رکندو ھو. کيس سنڌ جي ماڻھن جانورن ۽ پکين سان به الفت ھئي. جڏھن سنڌ جي ڪڪڙين جو يورپ ۾ ملھ ٿيو ۽ سنڌ جي ڪڪڙين جا ٽوڪرا ڀرجي ڪراچي کان ٻاھر ڏانھن وڪري لاءِ روانا ٿي ڪيا ويا ته ڪڪڙين ڦاسائڻ تي قانوني بندش وڌائين. ڇي سنڌ جي ڪڪڙين کي ناحق ديس نيڪالي ڏيئي جلا وطن ڪيو ٿو وڃي. وري جڏھن سنڌ جي ڪڪڙن کي شھري ٻپاڪ پسند ڪيو ۽ گاڏا ڀرجي ڪراچيءَ اچڻ لڳا ته ريلوي اسٽيشن جي بابوءَ جڏھن ڪڪڙن جي ڪيپ ڪراچي رواني ٿي ڪئي تنھن کي لاڪپ ۾ بند ڪري ڇڏيائين. ساڳيو حشر انھن ڪاسائي واپارين جو ڪيائين جي چوپائي مال جون ٽرڪون ڀري ڪراچيءَ ڪوس لاءِ روانيون ٿي ڪيائون. ڇي سنڌ جا ڳوٺ، ڳوڙاٽا ۽ سندن

رزق ۽ مال ڪو شهرين جي ٻنٽ ٻوچا جو ڪچو مال ڏوروئي آهي. ڪراچيءَ جا لکين ماڻهو جي هڪ سير ٻه ڪڻڪ يا چانور نه ٿا اپائن تن ڪي ٻورهيتن جي اپت هڙپ ڪرڻ جو حق ڪهڙو آهي؟

* "محمد هاشم ميمڻ" سنڌ جو هڪ جهونو صحافي ٻڻ آهي جو روزانه هلال پاڪستان ۾ ملازم آهي. ڪجهه عرصو اڳ اخبار جو چيف ايڊيٽر مقرر ٿيو ۽ پوءِ پنهنجي "شرافت" جنهن ڪي اڄ ڪلهه ڪمزوري ۽ اوڻائي سڏيو ٿو وڃي، ڪان لاچار ٿي، ايڊيٽريءَ جي منصب تان هٽ ڪٿي، هيٺين پوسٽ تي ڪم ڪرڻ لاءِ رضامند ٿيو. نهايت ديندار، شريف ۽ بلند اخلاق انسان آهي. هڪ ٻيو "محمد هاشم ڪتري" جو منهنجو سنڌ مدرسه ۾ هم ڪلاسي به رهيو، اڄ ڪلهه رٽائر زندگي گهاري رهيو آهي. سنڌ سروس ۾ ڪلارڪيءَ کان ترقي ڪندي ڊپٽي سيڪريٽريءَ جي عهدي تان رٽائر ڪيائين. نهايت قابل محنتي ۽ ملنسار ماڻهو آهي. مونکي ياد نه آهي ته گذريل اڌ صديءَ جي سات سنگت ۾ مون ڪڏهن سندس خلاف ڪا شڪايت ٻڌي، عجب هي آهي جو سندس ساک به ڪنهن کان نه ڪٿي.

* ننڍپڻ ۾ مون ٽي عدد محمدهاشم ڏٺا جي منهنجي ڳوٺ ڳڙهيءَ جا رهاڪو هوا. هڪ محمدهاشم حجم جو منهنجو پاڙيسري هيو ۽ جوانيءَ ۾ راه رباني ورتي ويو. ڪيس ڳوٺ ۾ "هاشم پڳڙو" سڏيو ويندو هيو. هي اسانجي ڳوٺ جي قديمي روايت آهي ته هر ماڻهوءَ تي ٻيو نالو رکيل هوندو آهي، هڪ چيڙيءَ جو ۽ ٻيو جو مٿس ماڻهو رکن ۽ ماڻهن وارو نالو اهڙو "فٽ" رهندو آهي جهڙو منڊيءَ مٿان "نگ"، مثال طور، اسانجي پاڙي ۾ چار ماڻهو لعلوءَ نالي سان آهن، هڪ لعل بخش ٻيو لعل محمد ٽيون لالڏنو ۽ چوٿون فقط "لالڻ". پر هر هڪ جي سڃاڻپ لاءِ سندن نالي پٺيان ڪونه ڪو ٻيو چنبڙايل آهي، جيئن ته لعلو روندو، لعلو ڪپر، لعلو پنب ۽ لعلو شيدي. هاشم حجم هارسينگار جو شوقين جوانڙو هيو. ان زماني ۾ انگريزي وار رکڻ ۽ چهري کي مساڳ لائڻ ڪي، ڏوٽ فيشن،

چيو ويندو هيو. گهٽو ڪري "پڇن" تي ڳهندو هيـــو. شايد ان ڪري ڪيس هاشو پڳڙو سڏيو ويندو هوندو.

* پيو هاشم شيخ جو مسڪين ۽ مزور ماڻهو هيو ۽ پيـــپ واري ڳڏه گاڏي وهائيندو هيو. ميونسپل جي هودين جو گندو پاڻي پيپ ۾ ڪڍي اچي ڳهٽين ۾ ڇٽڪار ڪندو هيو. شڪل جو موچارو هيو ۽ سندس ڏند وڏا ۽ واڇن ڪان ٻاهر نڪتــل هونــدا هوا. شهر ۾ "هاشو چراغ" نالي سان سڃاتو ويندو هيو. نــه فقط پنهنجي وهٽ جو ڳهنگهرو هيو پر لاهي چاڙهيءَ ويل گاڏي کي پٺيان ڪلهو ڏيڻي سندس مشڪل ڪشائي ڪندو رهندو هيو. ٽيون هاشم "باندي " جو پاٽ تہ پروچ هيو پــر فقيرن جي ٽولين سان سفر ڪندي گـــداءُ تي گــــذران هيـــس. " باندي " سنڌ ۾ ڪا ذات نہ آهي. البت لانڍ وضرور آهي پــر تــاڙين وڄائڻ وارن سان گڏ در در پنڻ جـو.

* مهاجرن ۾ عربن جيان هاشمي ذات تہ برابر آهـــي پر منجهن "هاشم" نالو ورلي ڪو آهي. مون سواءِ "سيد هاشم رضا" جي پيو ڪو نالو ڪونہ ٻڌو. هاشم رضا، سنڌ سروس ۾ پاڪستان ڪان بہ اڳ ڀرتي ٿيو هيو ۽ وڏن عهدن تي سرفراز رهيو. مشرقي پاڪستان ۾ ڪجهہ وقت لاءِ گورنر پڻ مقرر ٿيو هيو. نهايت ڀلي ماڻس ۽ برک اديب ۽ شاعر آهي ۽ سندس سنڌ ۾ خدمتون قابــل تعريف آهــن. هــاشمين ۾ سهيل هــاشمي ۽ اورئنٽ انڊورٽائيزنگ جــو مــالڪ "هــاشمي" پڻي ڳهاٽــا دوست اٿم. ظاهر آهي تہ منجهن ڪي ڳڻ ڏٺا هوندم. ڪوجن ۾ هشو ۽ هاشواڻي نالا ضرور ٻڌا اٿم پر ساڻن واقفيت ڪانہ آهي. هو ڪارخانيدار ۽ شاهـــي هوٽلن جــا مالڪ آهن. تــازو هوٽــل انٽر ڪانٽيننٽل جو مهورت ٿي گـــذريو جو سندن پــيڙهي ماءُ پنــهن جي ڏڪندڙ هٿــن سان ڪيــو. سمجهان ٿو تہ خانــداني روايتن وارا ۽ پڙهيائتا آهن تڏهن تہ "امڙ" جي "ساجهہ" ڏنا رکن.ورنہ اڄوڪي آدميءَ وٽ امڙ ڪا "آيا" جي حيثيت بہ ڪانہ ٿي رکي.

هيڏان هاڄان ٽين،
ٻري هن ٻنيور ۾

اوهان جو نالو مهر دين ته نه آهي؟ جي هائو ته هڪدم ۽ هاڻي جو هاڻي، پنهنجو نالو مهر دين سڏائي ٻيو ڪو به سهڻو سيبتو نالو رکو. پر سيگهه ڪريو ۽ هن نيڪ ڪم ۾ سستي نه ڪريو. ائين نه ٿئي جو پنجاب پوليس جو اڏالو اچي مٿان ڪڙڪي ۽ پوءِ اوهان کي ”دادي نه استادي“ جيل ۾ ٽيپ ڪاٽڻي پوي ۽ اهو عرصو به چريَن واري وارڊ ۾ رهڻو پوي! پر جي اوهان جو نالو ”مهر دين“ نه آهي ته پوءِ مڃائي ورهايو ۽ ٻه رڪعت نفل به ادا ڪريو. پر جي اوهان جو اهڙو نالو آهي جنهن جي اڳيان يا پٺيان ”دين“ جو لاڳاپو آهي ته پوءِ ترت، ”دين“ کي ”نالي“ کان الڳ ڪري باقي اڌ نالي سان بقايا زندگي گذاريو. نيم نان صحت جان - مثال طور، نالو امام دين آهي ته پوءِ ”امام“ سڏايو. جي ”شريف دين“ ته ڇڙو ”شريف“ ڪافي آهي. مطلب ته ”دين“ کان ڇارو ڪريو ڇاڪاڻ ته ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته پوليس هاڻ ”دين“ جي پٺيان هٿ ڌوئي ڪري پيئي آهي.

”مهر دين“ هڪ اهڙو چڱو ۽ نياڳو نالو آهي جنهن ندوري نانءُ جو مالڪ ويهه سال سانده قيد ڪاٽڻ کانپوءِ ڪالهه ڪراچي سينٽرل جيل کان آزاد ٿيو آهي. جڏهن اڄ کان ويهارو سال اڳ ڪيس جيل اماڻيو ويو هيو، ته هڪ سهڻو سيبتو ۽ ڳڀرو نوجوان هيو. اڄ جيل کان ڇٽڻ ويل سندس عمر ته چاليهه سال آهي ته ڏسڻ ۾ سٺ سال ٿو اچي. ”جوانيءَ“ سان گڏ جيل، سندس ”هوش حواس“ به کوهي ڇڏيو آهي.

ڏيک ان ريت جئين ڪو ڪو ڪمند جسي ڳنڍيري چوسي ۽ پوءِ چوپو ڦٽي ڪري ڇڏي، جنهن مٿان ڪتي ڏجي ته به زمين ۾ ”آلي“ نه ٿئي.

مهر دين جي سزايابيءَ جو سبب رڳو هي هيو جو سندس نالو ”مهر دين“ هيو ۽ بس. جي اهڙي اتفاقي ۽ نحوس نانءَ بجاءِ سندس ڪو ٻيو نالو هجي، يا ٻئان نسالسي هجي ها، ته جيڪر ڪيس ايتريون مصيبتون سهڻيون نه پون ها. هاڻ ته هو هوش عقل ۽ همٿ سڀ ڪجهه ڪوهي چڪو آهي، انڪري نه ڪيس، سندس جيل جي اندر يا ٻاهر هئڻ جو ڪو فرق ئي ڪو ٿيو نه وري ڪيس ”مهر دين“ سڏيو وڃي يا ”جلال دين“، جو ڪو احساس ئي ڪونه ٿئي. الله پاڪ ”مسبب الاسباب“ آهي. اسانکي اڄ ٿي ڪل پوي، ته جي اسين جيل کان ٻاهر آهيون، ته انڪري نه ته جو اسين بيڏوه يا بيگناه آهيون؟ هرگز نه. فقط هن ڪارڻ، ته نه اسان جو نالو ”مهر دين“ آهي ۽ نه اسين امام الدين يا ياسين جي اولاد آهيون!

سال ١٩٦٦ جي مارچ مهيني ۾ هڪ ڏينهن لاهور پوليس سندس گهر وڃي آڏي پيا ڪئي ته سندس نالو ”مهر دين“ هيو. ”جيءُ سائين“. مهر دين ورائيو. ڪٿي رهندو آهين؟ باداسي باغ لڳ. تنهنجي پيءُ جو نالو امام دين آهي؟ نه سائين منهنجي بابي جو نالو ”ياسين“ آهي ۽ منهنجي پاءُ جو ياسين. ”چيا، تون اهو مهر دين پٽ امام دين نه آهين جنهن قتل ڪيو آهي؟“ نه سائين. آءٌ مهر دين پٽ ياسين آهيان ۽ مون زندگيءَ پر نه ڪنهن کي خون ڪيو آهي ۽ نه ڪڏهن اهڙو ارادو ئي ڪيو اٿم. ”ڪجهه به هجي پر هاڻ توکي پوليس ساڻ هلڻو پوندو. باقي سچ ۽ ڪوڙ جو پتو ته پوليس ٿاڻي تي پوندو جتي سچ کي ماري ڪچ ڪيو ويندو آهي.“

پوءِ مهر دين ۽ سندس پاءُ ياسين کي پنجاب پوليس گرفتار ڪري قتل جي ڏوهه ۾ چالان ڪري ڇڏيو. عدالت ڪيس هلائي ڪين بيڏوهي ثابت ٿيڻ تي ٻنهي پائرن جا بند خلاص ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو. پر بيگناهه ثابت ٿيندي به ڪين

چار سال لڳي ويا. سندن قصور فقط هي هيو تہ پنجاب پوليس جي راءِ مطابق ”مهر دين پٽ امام دين“ جنهن قتل ڪيو هيو ۽ ”مهر دين پٽ ياسين“ جو پيڏوهي هيو، پنهي جي نالن ۾ ٿورڙو فرق هيو. باقي ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو تہ پنجاب پوليس جي راءِ ۾ ”مهر دين“ نالو هجڻ ڪافي ثبوت هيو ہڪ ماڻهوءَ جي قاتل هجڻ جو. پوءِ سندس پيءُ جو نالو امام دين يا ياسين! ڳالهہ مڙوئي ساڳي هئي.

مهر دين ۽ ياسين جيل ڪان تہ ڇٽا پر سندن بدقسمتي ۽ بدبختيءَ انهي دنگ نہ ڪيو. هي تہ اڃان ان قيامت جي شروعات هئي جا پوءِ اچڻي هئي ۽ آئي. چار سال پوءِ، وري سنڌ پوليس پنهنجي هم پيشہ ۽ هم پيالہ پنجاب پوليس ڪان لکي پڇا ڪئي تہ ڪين هڪ ”مهر دين“ نالي روپوش جي ڳولا هئي جو امام دين جو پٽ هيو ۽ جو هڪ پئي قتل ۾ گهربل هيو. لاهور پوليس وٽ تہ ”مهر دين“ جي ائڊريس اڳيئي موجود هئي جو سندن ڇنبن ڪان ترڪي آزاد ٿي ويو هيو. تنهن مهر دين پٽ ياسين کي سلهاڙي پوليس پهرہ هيٺ ڪراچي اماڻي ڇڏيو. ڪراچي پوليس، جا هوڻ بہ ”چور بجاءِ چاڪي“ پڌڻ ۾ مهارت رکندڙ آهي ۽ نوڙيءَ کي نانگ بنائڻ ۾ جڳ مشهور آهي، تنهن ”مهر دين“ کي بہ ڏينهن لاڪپ ۾ رکي پوءِ ڪراچي سينٽرل جيل ۾ اماڻي ڇڏيو. جنهن ماڻهوءَ کي پنجاب پوليس گرفتار ڪري ڪراچي پوليس حوالي ڪيو هوندو تنهن وٽ ٻچو ئي ڪا هوندو جو ڪيس پوليس حراست ۾ رکي پيڙيو وڃي! مهر دين ڪراچي جيل ۾ پورا سترنهن سال لڳاتار قيد ۽ بند جون سختيون سهندو رهيو!

چوندا آهن تہ بنديخانو پيڙو شل قيد نہ پوي ڪو. جيل ۾ وحشي قيدين جو واهنوار. جيل جو دستوري ڪاڏو جنهن کي جيڪر پڪيو جانور بہ سنگهي پوٽ قيرائي ڇڏي. مقادمن ۽ جيل جي جمدوتن جو دائمي مارموچڙو. اهڙين ڪوڙين عقوبتن ۽ مصيبتن وچ ۾ ساله سال سانده سزا ڀوڳڻ، هن ريلوائي ڪاڏ جي مسڪين ۽ معصوم ”لائين مئن“ کي هڪ سوڻي سيبتي

نوجوان ڪان ڪرڙوڏ ٻڌائي چڏيو. هو هي سمجهڻ کان آزرتو هيو تہ ڪائونس ڪهڙي خطا تي هئي؟ تي سگهي ٿو تہ دنيا وارن جي دشمني هئي. يا قدرت جي ناراضگي هئي. مبادا ڪنهن جي ڪا دلآزاري ھوائين؟ يا ڪنهن جانور يا پکي پکڻ کي ايذاءُ رسايو هوائين؟ پر ڪيس ڪابہ اهڙي ڳالهہ نہ ٿي آئڙي جا سندس اعمال جي شامت ٻنجي جيل جي سزايابيءَ واري صورت اختيار ڪئي هجي!

ورهين کان نہ ڪيس ياءُ "ياسين" جو ڪو پتو هيو ۽ نہ پيٽ سردارن جي ڪا ڄاڻ. جو ڪجهہ وٽن هيو سو تہ اڳيئي پنجاب پوليس جي "چانهہ پاڻيءَ" ۾ پورو ٿي چڪو هيو. جو ڪجهہ سامان سڙو گهر ۾ هيو سو تہ اڳيئي "تين وال" تي ويو هيو. باقي جي سندس ننڍيا پاٽر ۽ پيئر هوا تن کي تہ ورهانگي ويل سهارنپور جي مالير ڪوٽلہ ۾ ڇڏي هيڏانهن لڏي آيو هيو. سندن حالاحوال يا پار پتي جو تہ ڪو سوال ئي پيدا نہ ٿي ٿيو. وري جيل جي سزا ڪاٽڻ جو ريلوائي ڪواٽر ڪيس الاٽ ٿيل هيو سو پڻ خالي ڪرائي ڪنهن پٺي قمرالدين يا صدر دين حوالہ ڪيو ويو هوندو. جيل اندر سهراالدين لاءِ هي سوچڻ بہ محال هيو تہ سندس ياءُ پيٽ الاجي ڪٿي هوا ۽ ڪهڙي رولڙن ۽ ٿاپن ۾ هوا؟ سندس هاڻوڪي دنيا جيل جي چوديواري هئي جتي سواءِ سزا ڪاٽڻ جي باقي سڀ سوچ سمجهہ تي بندش هئي. "جيل ۽ جهنم" وچ ۾ ڪو فرق قير ڪونہ هيو جيئن پنجاب پوليس لاءِ امام دين ۽ ياسين وچ ڪو تفاوت ئي ڪونہ هيو.

عدل انصاف ڪيئن ٿئي؟ ڪيس عدالت ۾ رجوع تہ برابر ٿا ٿين پر جڏهن ڪيس هلي تہ ڪو ڪڙ ٿيل نڪري. ڪيس تڏهن تہ حرڪت ۾ اچي جڏهن ڪو اپاڪي جوابدار جو والي وارث يا حمايتي پيدا ٿئي ۽ ڪيس جي مالڪي ڪري ۽ ڪيس ڳائي. ڪنهن وڪيل وڙي جو ڪيسو گرم ٿئي، پواهن کي پيٽ ۾ سٽيپ پوي. شاهد اوڳاه ۽ سٽيرن کي پتاپاڙا پلئہ پون. مطلب تہ نو سڻ تيل اچي تہ پوءِ رادان نچي.

هتي ته ڪيس فيصلو ڪرڻ لاءِ قارون جو خزانو ۽ خواجه خضر واري عمر کپي. مهر دين وٽ فقط عمر جي پونجي هئي جا سزا ۾ سيڙپ ٿي سڙندي رهي. ٽانجو يارنهن سال گذري ويا جتي هڪ ڏينهن هڪ سال برابر ۽ هڪ گهڙي هڪ صديءَ سمان هئي. آخر ۱۹۷۷ع ڌاري مهردين جسماني توڙي ذهني طور ڏئي وڃي بيٺو ۽ ”چريو“ ٿي پيو.

بنديخاني جي سزا جو عقل ادراڪ سان واسطو ڪهڙو؟ هتي داناءَ ۽ نادان جي وچ ۾ ڪو تفاوت به ڪونه هيو. ڪيس هڪ وارڊ کان بدلي ڪري ٻئي وارڊ ۾ موڪليو ويو جنهن کي چرين جو وارڊ چيو ٿي ويو. پر سواءِ ”نالي ماتر“ انهيءَ فرق جي باقي جيڪي انساني آزار، ايذاءُ ۽ عذاب جو ناتو هيو تنهن لحاظ سڀ ساڳيا هئا. جيل جي جملي چڪرن ۾ جمهوريت هئي. هت انسانيت جو نه صرف جنازو رلايو ٿي ويو پر ڪيس گند ۽ ٻوهر جيان ٻهاريو ٿي ويو. البت پئسي ۽ سفارش جي ٻي ڳالهه هئي. پئسو نه فقط جيل جو قانون هيو پر ”خدا“ پڻ هيو. پئسي لاءِ سون گهٽين کي خوار خراب ٿيندو ڏٺو آهي پر جهڙي ذليل نموني جيل ۾ پئسو چوسيو ٿو وڃي ۽ بانديڪن جو ماس هڙپ ڪيو ٿو وڃي ۽ اوڳرائي به نه ٿي ڏني وڃي انجو مثال ملڻ مشڪل آهي.

ويجهڙائي ۾ شايد قدرت کي ترس آيو ۽ مهردين تي الله پاڪ جي مهر ٿي. سندس قصي جي بابت ڪراچيءَ جي هڪ رضاڪار انصار برنيءَ جي ڌيان تي آئي جنهن پنهنجي زندگيءَ کي بيگناهه ۽ بيڏوهي باندين جي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏيو آهي. سندس انٿڪ ڪوشش جي نتيجي ۾ مهردين جو ڪيس ڪورٽ سڳوريءَ ۾ ٻيهر لاءِ رجوع ڪيو ويو جتي گذريل هفتي تاريخ نائين مئيءَ جي فتوا مطابق مهردين کي بيگناهه ڄاڻائي جيل کان آزاد ڪيو ويو. جيل کان رهائيءَ پڄاڻان هاڻ مس مس ڪيس ڪجهه هوش ٺڪاڻي اچي رهيو آهي. ڪڏهن ته ڪيس پنهنجي هٿ کي چڪ پائيندو ڏٺو وڃي ٿو. ڇڻ ته ڪيس جيل کان آجي ٿيڻ جي پڪ آهي ئي ڪانه ۽ هو

خواب ۾ ساڻس وچ ۾ تميز لاءِ انهن ڪري رهيو هو.

مهردين اڄڪلهه پنهنجي محسن انصار برنيءَ وٽ رهيل آهي جو شايد هن ملڪ ۾ عبدالستار ايڌيءَ کانپوءِ ٻيو نيڪ انسان آهي جو صحيح معنيٰ ۾ "خلق خدمت" ۾ رڌل آهي. الله پاڪ کيس ڀلائيءَ جا پاڙا ڏني. پر کيس چڱائي تہ "مهردين" کي پاڻوٺ ٽڪائي ڇڏي. بجاءِ انهي جو کيس وري ٻڪرڙن جي واڙ ڏانهن روانو ڪري. کيس ڪهڙي خبر تہ جيئن ڪن ظالم ۽ جابر پوليس وارن جو "دين ايمان" پئسو ۽ پئسي ڪمائي جو وسيلو "ظلم ۽ ستم" آهي تيئن مسڪين "مهردين" جو "الله حافظ" آهي.

ميان جلال - ڪتو ٻلو حلال

گذريل مهاڀاري لڙائيءَ ۾ جڏهن برٽش پرائم منسٽر چرچل پاران هڪ ريڊيو ”براڊ ڪاسٽ“ ۾ جرمنيءَ جي چانسيلر ”هٽلر“ کي ”ڏاڪو ۽ ڌاڙيل“ هڻڻ جو الزام مڙهيو، ته هٽلر پنهنجي وراڻي ۾ چانديو هيو ته ”هائو، برابر، آءٌ ڌاڙيل ضرور آهيان، پر ان ملڪ جي حڪمران جو نالو ته ٻڌايو جو ”ڏاڪو“ نه آهي؟“ اڌ صدي اڳ ته هٽلر جو چوڻ سئو فيصد ”سچ“ هيو. هاڻ جي خبر نه آهي. چاڪاڻ ته اڄ ڪلهه راجائن ۽ مهاراجائن بجاءِ هر هنڌ ”صدر صاحبان“ تخت نشين آهن. پوءِ انهن ۾ گهڻن ٻين جو حق ڦٻايو يا غصب ڪيو آهي يا صدارت سندن موروثي ورثو آهي چئي نه ٿو سگهجي.

تازه ٻلڪ ڪالهه، هڪ جڳ مشهور انگريز ناول نگار ”گرهام گرين“ پنهنجي اخباري انٽرويو ۾ انڪشاف ڪيو آهي ته هن ماسڪو ۾ اڳوڻي برطانوي جاسوس ”هيرالڊ فلبيءَ“ سان برابر ملاقات ڪئي هئي، جيئن ته هو سندس پرانو دوست هيو. ياد رهي ته ”هيرالڊ فلبي“ هڪ برک صحافي هيو جو انگريزن جي جاسوس تنظيم جو وڏو عملدار هوندي به ٻيهارو سال سانده ”روس“ کي انگريزن جا راز پهچائيندو رهيو. جڏهن سندس پانڊو ڦاٽو ته ١٩٦٣ع ڌاري روس ڀڄي وڃي پناهه ورتائين، جتي هاڻي جلاوطنيءَ جي حياتي گهاري رهيو آهي. مسٽر گرهام چانديو ته فلبيءَ جو ڪجهه به ڪيو ته هن پنهنجي ”ضمير“ مطابق ڪم ڪيو هو ۽ نه پئسن ڪمائڻ خاطر، انڪري ڪيس سڀ ڪجهه نه فقط معاف آهي پر مباح آهي.

جڏهن گرهام گرين کان اخبار نويسن سوال پڇيو ته ”تون پنهنجي پراڻي دوست ”فلبي“ کي ڪوڙ جي زندگي گهارڻ لاءِ ڪيئن ۽ ڪهڙي منهن سان معاف ڪري ڏو سگهين؟ گرهام ورائيو ته جيئين ڪوڙ جي حياتي گذارڻ جو سوال آهي ته آمريڪا جو صدر ”رونالڊ ريگن“ ته روزانو هڪ نئين ڪوڙ جي زندگي ٿو گهاري. اوهان جو سائنس لاءِ ڪهڙو خيال آهي؟ جيئين سياست جو تعلق آهي، ڪوڙ جي زندگي ڪير نٿو گهاري؟ سڀني سياسي اڳواڻن جا هٿ انهيءَ رنگ ۾ رنگيل آهن. هي اوهان کي غلط فهمي آهي ته ڪو سندن هٿ سنڌيءَ رتل آهن، اوهين رت جي لالائي سڃاڻي نٿا سگهو ڇا؟

... ...

تازو ڪراچيءَ ۾، ڪسٽم کاتي جي نئين تيرنهين منزلو مڪان جو سوورت ڪندي وزيراعظم محمد خان جوڻيجي ”پراڻي لڪيل“ تقرير پڙهڻ کان اڳ ڪجهه پنهنجي تجربي جون ڳالهيون سڻايون ڪيون. جوڻيجي صاحب ڪسٽم کاتي جي عملدارن کي مخاطب ٿي جو ڪجهه چيو اهي فقط اکر نه هوا پر ”ذڪر پتر ۽ پٿر“ هوا جي هن رومال ۾ ويڙهي ڪسٽم وارن کي سڌو ۾ ٿي هڻيا ته هن نه هن، ڪنهن نڪ واري عملدار کي لڄ حياءُ يا شرم اچي وڃي ۽ هو توبهه تائب ٿئي يا وڃي ٻڏي مري. ياد رهي ته ڪسٽم کاتي وارن جو هي تازو تاج محل ڏاهيو ٻه نيٺي ديٺيءَ جي ڪناري تي ويو آهي ته جيئن ڪنهن کي ٻيو ڏيڻ جي حاجت پوي ته پري پنڌ ڪرڻو نه پوي ۽ اتي ئي ”الله توهار“ ڪري سگهي.

جوڻيجي صاحب چاڻايو ته وٽس جي ٻه ماڻهو پنهنجي اولاد جي روزگار لاءِ درخواستون کڻي ٿا اچن تن سڀني جي خواهشن ۽ ارادن جي ”منزل ۽ مراد ڪسٽم هائوس“ رخ ۾ آهي. سندن چوڻ آهي ته ”ڪلارڪي ڏيو يا پٽيوالي“ پر ڪسٽم کاتي ۾. مون کين ٻين سرڪاري کاتن جي عملداري ڏيڻ لاءِ آڇ به ڪئي پر هو پڙ ڪيو ٿا بيهن. چي ”مهرباني

ڪري آدي ته ڪسٽم ڪاٽي ۾ چانس ڏيو نه ته ”بي بي پاپي ڪي پاپي.“ اسان اهڙي جا اهڙا پلا. جونيجي صاحب اچرج جو اظهار ڪندي جاڻايو ته ڪسٽم ڪاٽي ۾ الاجي ڪهڙي ڪشش هئي جنهن هرهڪ ڪي ٻاٽ ڏانهن ٿي ڇڪ ڪئي!

... ...

ڪسٽم ڪاٽي ۾ ڪهڙو ڇقمق آهي تنهن راز جو پتو پوءِ پيو جڏهن ڪاٽي جي سيڪريٽري انگ اکر پڌايا ته ملڪ جي بجيٽ واري ”ايٽ“ جو وڏو حصو ڪسٽم جي ڪمائيءَ جو نتيجو هيو. سيڪريٽري صاحب فقط اهڙي رقم جو حوالو ڏنو جا سرڪاري طور وصول ڪئي ٿــي ويئي ۽ نه ”نجي ۽ اصلي ڪمائي“ جا عملدارن ٻاٽ هڙپ ٿي ڪئي. انهيءَ ”فضل ربيءَ“ جو پار پتو هڪ تــه رب پاڪ جو ”دانا بينا“ آهي ۽ پيو ڪي قدر عملدارن جي ”گهر وارين“ کي جن جــو ”ڏوني پڪــڻ گهــه “ آدــي. ڪهڙو نــه چنگــو ٿئي جــو ڪسٽمس ملازمت جي مدت فقط ”ٽي مهينا“ مقرر ڪئي وڃي جو ”عرصو“ ايتري ڪمائيءَ لاءِ ڪافي آهي جــو انسان سٺو سال جيئرو رهندي بــه کين کٽائي نــه سگهي. ٽــن مهينــن نوڪري ڪرڻ کانپوءِ عملدار کي ”رٽائر“ ڪيو وڃي. اهڙي نموني هر پاڪستانيءَ کي هن برڪت پري سروس جــو فيض حاصل ٿي سگهندو ۽ ملڪ ۾ خوشحاليءَ جو دور دوران ٿيندو. باقي ست ”سرلا“ زمين ۾ مالهو پنگ يا چرس پوکي تــه بي ڳالهه آهي، ورنه گدر سفر ته سدائين ”آچ ۽ ٻڪ واررو رهندو.

... ...

ڳالهه ڪندا آهن ته هڪ گهر کي اچي باه لڳي. پر باه به غضب جي هئي. باه وسائڻ جي ته پهٽي ڪانه هئي. ماڻهن جا حشام اچي مڙيا. هر هڪ پنهنجي ٻولي ٿي ٻولــي. هڪ پير مرد باه جا پيچڙ ۽ چڇون ڏسي رڙ ڪئي ته ڏني پاڪ دون ”فضل“ ڪر. پر هڪ ٻئي شخص پوڙهــي کي چيو تــه ”جاجا باه ني فضل جي گهر کي لــڳي آهي. هاڻ فضل ٿئي ته ڪنهن سان ٿئي؟“

اسان وٽ جا خلق پنهنجي ڪڏي بي اختيار جرين جيان "ٻوڙان ڊوڙ" ۾ آهي سو ڪو پنهنجي ليکي ته نه آهي. اهائي مخلوق هئي جا چاليهارو سال اڳ هوش عقل ۾ "ڏڍو پير پيران" هئي ۽ ڏاڍي سک سانت ۾ هئي. اڄ پيڙ پيڙان بادشاه واري ديڙ دوڙ جا ملڪ ۾ متل آهي سا ڪا بي سبب ته نه آهي. ڪنهن ته ضرور هاٿيءَ کي هندستان ڏيکاريو آهي؟ حق حلال ۽ محنت مزدوريءَ سان "مال پائي" ته ڪو نه مڙندو آهي. اڳ قربت ڪندي ڪپڙ ۽ ڪيسو ڪترڻ تساڻين هوندي هئي. هاڻ ساڻو بينڪون به جوئيندي تا قرين تسه ڪا سائي سنهي آسامي هجي ۽ نه ڪوآپريٽو بئنڪ جي اڳيئي سڃيون سڪڻيون ٿي چڪيون آهن.

سچل سارو سچ ......

اڄ سنڌ لاءِ وڏو سڀاڳو ڏينهن آهي. اڄوڪي ڏينهن تي ” درازن “ ۾ ” سچل “ سر مست جو ” عرس “ ملهايو ويندو. شڪرالحمدلله. ” سچل سائين “ جي ” عرس “ آئي ڪٿي ته ” سچ “ جو پڙاڏو پوندو ۽ پڙلاءُ ٿيندو. پيو نه، ته گهٽ ۾ گهٽ ” سچ “ جو نالو ته ماڻهن جي زبان تي ايندو. پوءِ اڏو ڏابرو ٿي سڀي. هونئن ته سچ ويچارو، سدائين روپوش رهندي، اسانوٽ گمنام ٿي چڪو آهي. جڻ ته ڪيس ” ملڪ نيڪالي “ مليل آهي. ڪو ڀلي ڀلائي به سندس نالو نه ٿو ڳنهي! اڳ سچ جي نسبت سان ماڻهو پنهنجي ٻارن ۽ ٻارڙين جا نالا رکندا هوا، ته جيئن، سچ جو ” هوڪو ۽ هڪل “ قائــم رهــي. سچو، سچيڏنو، سچل خاتون، سچل، سچا نند عام نالا هوندا هوا! هاڻ ته هند هجي يـا سنڌ. هــر هنڌ ڪوڙو مل، ڪوڙو خان ۽ ڪوڙل شاه ڏا ٻڌجن! ” سچو “ ۽ ” سچل “ جا فقط ” عرس “ ڏا ملهائجن!

... ...

هر درويش جي اڳڙ اڄن جا ڪي طريقا طئه ٿيل آهن. سوٽي شاه لطيف جو سلام ٻرلو آهي ته پوءِ ڳايو وڄايو وڃي جا شاه جي لطيفي لات هئي ۽ وروٺون هئي. ڀڄاڙي دم به ويراڳ ٻڌندي ڏنائين. جي قلندر جي نگريءَ ۾ اچو ته پوءِ نچندي ۽ چير چڪائيندي. سندس پنهنجو چوڻ هي هيو جو تــه قاهي رخ ۾ روانه ٿجي تڏهن به رقص ڪندي. جي اوڏانهن سچائي سوهڻ ويا ته ماڻهن کي غلط فهمي ٿيندي ته شايد ڪر سينئر يــا وزير آيو آهي. اسان وارا همراه هونئن چنگا ڀلا. ڪنگو نڪري ڪڙڪي وارا، پر هڪوار وزير ٿيا ته پوءِ ٻولتي بند.

اڪيون ڪاپار ۾. وانهڻن کي پيا گهوري ڏسندا ته سندن سلام ڇو نٿا ڪن. خير شل خوش هجن. پر جي سچل سائين جي نڌي اچڻ آهي ته پوءِ سچ جي پچار ڪريو. پر جي سچ اوهان جي زبان تي نه ٿو اٿلي ته پوءِ ڪوڙ جي پچر به ڇڏيو.

... ...

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته سچ اگرو آهي ۽ هڪ ڏاڍو مهانگو سودو آهي. اڄ ته سچ چوندي فقط يار رسندا هوا، هاڻ ته جڳ جهان ڏي غصي ٿئي ۽ ساهو ڪاڻ کا اچن. ڪن مسڪين کي ته وات ويندي ٻه ڳچيءَ ۾ نوڙهو پنجيو وڃي. پوءِ ڀانءِ جڏهن نوڙهو يا نوڙهي اسانجو مقدر ٿي چڪا آهن ته پوءِ چرو گدري تي ڪري يا گدرو چريءَ تي، ڪهڙو فرق ٿو پوي؟ ڪوڙ ۾ ساريا وڃون تنهن کان بهتر آهي ته "هردم حق جي تند تنواري" پوءِ "سي نيزي پاند" ڪيون. تجربو به اهو ئي ٿو چاناني. نه سرايون به گهٽو ئي وڃايون سين تڏهن به نانگن ڏنگڻ نه ڇڏيو. سر بچاءُ لاءِ اڪلون به ويڙهايون سون پر تڏهن به "قتل عام" اسانجو ٿيو ۽ سزو اهو جو پنهنجي قتل ۾ وري ملهاڙيا به اسين پاڻ وياسين. پيچ چريا چي مست آيا!

... ...

ناني اسڙ ننڊ پڻ ۾ آڪاني پڌائيندي هئي، ته ابا، سچ چند ۽ چاهو ٽيئي ٻائيم سڳا ڀائر هوا. پوءِ چاهي کان هڪ ڏينهن خطا ٿي ويئي، جو وڏي ڀاءُ يعني سچ کي "سچ" چئي ويٺو. توني جو سموري دنيا کي سچ چئي ٿو سگهجي، پر وڏي ڀاءُ کي سچ چوڻ چڻ ته وڏو گناه به آهي. سچ کي سچ "سچ" ٿي لڳو يا "سرچ،" پر پوءِ ته ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. غصي ۾ آيو کان ٻاهر ٿي، چاهي کي ڏنائين زور جو ڌڪ، ته چاهو اچي هيٺ ڪنڊن ۾ ڪريو. ڪن جو چوڻ آهي ته چاهو ڏنار جي واڙ ۾ اچي ڪريو. جتي ٻاٻرن ڪنڊن جو جو لوڙهو ڏنل هيو. پوءِ ته چاهي جي بدن ۾ ڪنڊا پيهي ويا ۽ سندس سمورو بت ڪنڊا ڪنڊا ٿي ويو.

جنبد کان اهڙو ظلم ستم ڏٺو نه ٿيو. تنهن پنهنجي وڏي ڀاءُ کي ڏورابو ڏنو ته ”ادا تو ننڍڙي ڀاءُ کي ڌڪو ڇو ڏيئي ڪيرايو؟ آخر توکي ڏاڍ ڪرڻ ۾ ڇا وريو؟“ چاهي جنبد کي سچ چوندو ڏسي کين دعا ڪئي ته ”ڀانو خدا ڪندو ته سدائين ڇانو ۾ پيو هلندين“. سو ڏٺو نه سچ جو شان! سج اڄان سوڌو پيو سدائين اس ۾ سڙندو ۽ رلندو رهي ٿو. جنبد سدورو سدائين ٿڌڙي ڇانوَ ۾ پيو سفر ڪندو رهي. ڇاهو وري سج جي دشمنيءَ ڪري ڏينهن جو ٻاهر پير ئي نه ڌري ته متان سج ساز کان سندس پير نه ساڙي ڇڏي. ڏسي هيو سچ چوڻ جو نتيجو!

... ...

جڏهن سيرسفر ڪندي سهڻو ڀٽائي اچي درازن ۾ سوڙيو ته مياڻ صاحبڏنو سائين سندس دعا لاءِ سچل کي به ساڻ وٺي آيو. شاهه سچوءَ مٿي تي هٿ ڦيريندي چيو ته ”اسان جو ڪنو چاڙهيو آهي تنهن جو ڍڪڻ هي ڇوڪر لاهيندو“. ڇوڪر نه فقط ڍڪڻ لاٿو پر اوجهه جو ڪجهه ڦاڙي سندس ترو ئي ڪڍي ڇڏيائين. معلوم ائين ٿو ٿئي ته ان دعا جو اسانجي مڙني ڇوڪرن تي به پڻ اثر ٿيو آهي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته هو ڍڪڻ لاهڻ بجاءِ ٻگ ٿا لاهين ۽ اها رسم گهڻو ڪري پنهنجن جي سي. مائهن انهيءَ کان سورهو مٿو ئي ڍڪڻ ڇڏي ڏنو آهي ۽ وتن ٿا مٿي اگهاڙا گهمندا. شاهه جون دعائون اسانکي لڳيون ضرور پر گهڻو ڪري ”چماٽ“ ٿي ويون يا وري ٿي سگهي ٿو ته وتائي چواڻيءَ، الله سائينءَ کي ڪن واري ۽ سنگن واري وچ فرق ئي ڏسڻ ۾ نه آيو.

... ...

ڀٽائي سنڌ کي ”سڪر سٽائيءَ“ جي دعا ته ڪئي پر ڪيس اهاڃاڻ خبر ڪي هئي ته ايڏا ڪي ”سڪڙ“ ايندا جو فصل ئي ڪاني ڪياني چٽ ڪري ويندا. ادستائين ته دعا سڳوري صحيح هئي. پر پوءِ وري ”عالم سڀ آباد ڪرين“ واري مصرع اسانجا تختا ڪڍي ڇڏيا. دنيا ڀر جا ”عالم“

اڄي اسان وٽ هتي سنڌ ۾ آباد ٿيا آهن.

پٺاڻ ۽ بلوچ پاڻُر ته آيا اسانجي اڳين ٿي پر اهي بہ آيا، جن لاءِ اسان وٽ مشهور آهي ته "هوڻي ايڪ تہ پاڻئي ڏون. ۽ ڏون تہ هي جهڳڙا ني نون". پوءِ يو پي، سي پي کان ويندي ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ تائين "لاڏڻ" اڄي لٿي. بنگالي ۽ بهاري الڳ آيا ۽ اچا ڪجهہ اچڻا آهن. هاڻ تہ ايترا "عالم" اسان وٽ اچي آباد ٿيا آهن جو پاڻ لڏڻ جي فڪر ۾ آهيون تہ لاهوت لا مڪان وڃون يا هنگلاج!

... ...

اسان جو قصور فقط هي آهي تہ اسين حضور شرم آهيون ۽ خوش فهميءَ ۾ رهياسون. اسان هر در آئي کي دوست سمجهيو ۽ سنڌ آجيان ۽ آدرڀاءُ ڪندي ڪين جيءُ ۾ جايون ڏنيون. وڏي ڳالهہ تہ اسان سچ چوڻ کان هٽر ڪيو. سچ چوندا آهن تہ سخي کان شوم ڀلو جو ترت ڏئي جواب. اسان بہ تني تنهاءِ کين چڙڪ جواب ڏيون ها ۽ پنجابين جيان کين "اجان اڳيرو" دڳ لائي جان ڇڏايون ها تہ اڄ اسانکي هٿ ملڻا نہ پون ها، جو هاڻ "سينڌي تي ڳنڍڻ کي چوي تہ هل ڙي پڇ ڪاري!" جتي سنڌيءَ تي سنڌ نظر ٿي پوي تہ اسان وارن همراهن کي پيٽ ۾ "وياو" پئجي ٿو وڃي ۽ پوءِ وڦلڻ شروع ٿا ڪن يا وري محاذ ڏاهي ورثي جي ورهاست لاءِ الڳ ٿا دعوا داخل ڪن. الله جو شان. پڏڻ ويو وسري لڏڻ آيو ياد!

... ...

سچل سارو سچ ٿيو، منجهان ڪثرت ڪل،
الف مان آدم ٿيو ڪري هنگامو هل،
هت هندو مومن هڪٿيو، پول نہ ٻي ڪا پل،
ڏج گلابي گل، مر مارني محبوب جان.

قديم زماني جا مصور

مصوريءَ جو فن چوٿين صدي (قبل از مسيح) ڌاري چوٽ تي هيو. فن جي شهرت جو سهرو "اپالو ڊورس" جي سر هيو. اپالو ڊورس ائٿنس جو رهاڪو هيو ۽ پهريون مصور هيو جنهن مصوريءَ جي فن ۾ "آس ۽ ڇانوَ" يعني روشني ۽ پاڇي واري ڪيفيت طرف ڌيان ڏنو جو فن جي تاريخ ۾ هڪ نئون باب هيو. ويهه پنجويهه سال پوءِ ٻه نوان مصور اڀريا جنڪي جيڪر اپالوڊورس جو جانشين يا پوئلڳ سڏيو وڃي ته به صحيح ٿيندو. هي نوجوان مصور هوا، "ذيوسس"، Zeuxis ۽ "پارهيسس" Parrhasus. جن مصوريءَ کي اڃان به وڌيڪ مڪمل ڪري فن کي اجاگر ڪيو.

" ذيوسس " جي جنم جي صحيح تاريخ جي معلومات ڪانه آهي پر اندازو ڪيو ويو آهي ته هو ۴۵۵ قبل از مسيح سن ڌاري ڄائو هيو. ٽيهارو سال بعد ۾ اسين ڪيس ائٿنس ۾ مصوريءَ جي بي تاج بادشاهه طور تا ڏسون. ڪيس "مقدونيا" جي بادشاهه " آرڪيلاس " جي سرپرستي حاصل هئي، جو مصوريءَ جو نه فقط شوقين ۽ عاشق هيو پر ڄاڻو پڻ هيو. ذيوسس، منگنا گريشيا (Magna Grecia) وڃي: "ڪرٽين" شهر لاءِ پنهنجي جڳ مشهور تصوير " هيلن " تيار ڪئي، جنهن تصوير کي سندس شاهڪار چيو وڃي ٿو. هي اڪيلو مصور هو - جنهن پنهنجي پورهئي ۾ دولت ڪمائي. نه فقط دولتمند ٿيو، پر پنهنجي سرمايه جي نمائش به ڏاڍي ڪندو هيو.

شهرت ۽ دولت آئي، سندس من ايترو ته ڀرجي ويو جو پنهنجي تصويرن جو وڪرو ئي بند ڪري ڇڏيائين. چيائين ته هاڻ سندس شاهڪار "بي بها" ٿي چڪا هوا ۽ انڪري

سندن قيمت ڪٿڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. انهيءَ ڪارڻ پنهنجون تصويرون پين ٽــي سخا ڪري سوکڙيءَ طور مفت ڏئـــي ڇڏيندو هيو. سندس بقايا ڄمار انهيءَ جاکوڙ ۾ گذري، ته هـر پبلڪ هال مٿان سندس نالو سونهري اکرن ۾ لکيو وڃي.

جيسين سندس مصوريءَ جـــي اسٽائيل جـو تعلق هيو ته ”ذيوسس“ پنهنجي تصوير ۾ اڪثر تر هڪ ئي ڪـان وڌيڪ چيزن کي پسند نه ڪندو هيو پوءِ عورت هجـي مرد يا پار يا ديوتا هو انهيءَ راءِ جو نه هيو تـــه هڪ تصوير ۾ پورو اهل عيال سمايو وڃي. چهره جي چٽسائيءَ ۾ ”ذيوسس“ جو ڪو مٽ ڪونه هيو،خاص طور نسواني سونهن ۽ نزاڪت جي نقاشيءَ ۾.

”ذيوسس“ توڙي”پارهيسس“ ٻئي پنهنجي دور جا استاد ڪاريگر هوا. ٻنهي جي فن ۾ ڪماليت وارو تاثر اسانکي هن ڪهاڻيءَ کان حاصل ٿئي ٿو ته، اٿينس ۾ مصوريءَ جي هڪ شاهي نمائش ٿي، جنهن ۾ ٻنهي وچ ۾ چٽاڀيٽي ڪرائي وئي. ”ذيوسس“ پنهنجي تصوير ۾ انگورن جي ول ڇڳن سميت چٽي تيار ڪئي. انـگور ايتريقدر اصلي ٿي لڳا جو پکي پکڻ اچي تصوير کي ڏونـگا هڻڻ لڳا. ذيوسس پنهنجي تصوير جو هـي ڪمال ڏسي ڦونـد ۾ پرجي ويو ۽ پنهنجي حريف کي چيائين ته هاڻ مهرباني ڪري تصويراڳيان جو پردو ڏنل هيو تنهن کي پري ڪري ته جئن تصوير اجان به صاف ڏسڻ ۾ اچي. نه چاڻ ته، جنهن شئي کي ذيوسس پردو تـــي چاتو سا خود پارهيسس جي تصوير هئي. جڏهن ذيوسس کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو تـه هار مڃڻ لاءِ مجبور ٿيو.چاڪاڻ ته سندس تصوير ته فقط پکـي پنهنجي پيا هوا پر پارهيسس جـي تصوير سندس جهڙي چاتو مصور کي به غلطيءَ ۾ وجهي ڇڏيو هيو. ڪهاڻيءَ جو حاصل مطلب هي هيو ته ٻئي مصور اهڙي ڪمال جا صاحب هوا جو سندن تصويرن جي نقل ۽ اصل درميان ڪنهن فرق جو احساس ئي نه ٿي ٿيو.

”ذيوسس“ جي مصوريءَ ۾ ڊراماٽي تاثر به ڪافي هيو. هڪ تـه هو پنهنجي تصوير تـي محنت خاصي ڪندو هـيو ،

اڪثر ڪيس هڪ عدد تصوير تي مهينن جا مهينا لڳي ويندا هوا. جڏهن ڪيس ڪنهن مهٽو ڏنو ته يار، ورهين ڪانپوءِ تون ڪنهن دائي ڪي جنم ڏين؟ وراڻي ڏنائين، ته هائو، برابر. آءٌ صورت ۾ پنهنجي چمار تو سيڙپ ڪريان. پر ڏسين نه تون ته آءٌ اهڙا شاهڪار تو چئي جي صدين تائين ساراه جو مرڪز تا رهن؟ سندس وڏي ۾ وڏو شاهڪار ”هيلن“ هيو.

پرهيسس جي فن جو مرڪز به ائينس هيو جتي ڪيس شهريت جو حق ڏنو ويو هيو. هو عمر ۾ پنهنجي حريف ذيوسس کان گهٽ نديو هيو. سقراط جي موت واري دور ۾ سندس ساک چوٽ تي هئي. اسٽائيل ذيوسس جهڙي هيس. هن تصوير ڪشيءَ جي فن جون حدون مقرر ڪري ڪجهه اصول طئه ڪيا هوا جي اڳتي هاي مصوريءَ جو لازمي حصو بڻجي ويا. جيئن ڪائونس اڳ ”فيڊاس“ Pheidias سنگتراشيءَ ۾ ديوتائن جي مجسمه سازيءَ لاءِ قاعدا قانون مقرر ڪيا هوا. شايد اهوئي ڪارڻ هيو جو تاريخ ۾ ڪيس مصوريءَ جو قانون ساز مصور سڏيو ويو آهي. ڪيس فن جو غرور ذيوسس جهڙو ئي هيو ۽ اجان به رتي سرس. الاجي ڇو هي اوڻائي ۽ ڪمزوري هر اديب، شاعر، دانشور ۽ مصور ۾ ڏسڻ ۾ ايندي ته بشريت سدائين مٿن غالب رهندي. مون ڪي ڪو اهڙو فنڪار ۽ ڪلاڪار سجهي ئي ڪونه جو پنهنجي فن جي ”وهواه“ پڌڻ جي تاڪ ۽ تاڙ ۾ نه هجي. سندس بهترين شاهڪار ائينس جي ”ڊيموس“ Demos جو خاڪو هيو.

ذيوسس ۽ پارهيسس واري مصوريءَ جي دور ڪانپوءِ سڪونين مڪتب جو چرچو عام رهيو جنهن جو پايو وجهندڙ يوپاپس Eupompus هيو. هن ڪان وري فن ۾ سندس شاگرد پئمفيلس Pamphilus گوءِ کٽي ويو. پئمفيلس واحد مصور هيو جو پنهنجي استاد واري فن ۾ ڪائونس به چار قدم اڳيرو هيو. هن فن جي عام سکيا لاءِ ايڪيڊميءَ قائم ڪيو جنهن ۾ ڏه سال سانده فن جي تعليم ۽ تربيت ڏيندو رهيو. سندس مصوري جو هي مڪتب ڏاڍو مشهور هيو ۽ ڪيئي نامور مصورن جي

آسرڻ جو ڪارڻ بڻيو، جن ۾ ”اپيلس“ Apelles سڀ کان وڏو مصور هيو.

اپيلس ”ڪولوفان“ Colophon جو باشندو هيو ۽ ست اٺ سال پئمفيلس جو شاگرد ٿي فن جي تعليم حاصل ڪيائين. هن سائڪونين مڪتب جي مصوريءَ کي سائنسي ترتيب ڏيئي مڪمل ڪيو. سندس زندگيءَ جو گهڻو عرصو شاهي دربار ۾ گذريو. خوش نصيب مصور هيو. ڪيس سڪندر اعظم جي سرپرستي حاصل هئي جو اڪثر ڪري سندس ”اسٽوڊيو“ (مصوريءَ جو ماڳ يا دڪان) ۾ ايندڙ هيو. ذاتي ناتن کان علاوه، سڪندر اعظم ڪيس پنهنجي تصوير چٽڻ لاءِ شاهي فرمان پڻ جاري ڪيو هو. هڪ ڀيري جڏهن سڪندر اعظم سندس ”اسٽوڊيو“ ۾ اچي مصوري جي فن متعلق پنهنجي ڄاڻ جو مظاهرو ڪرڻ لڳو ته اپيلس کيس چپ ٿي آهستگي رکي ماٺ ڪرائي ڇاڪاڻ ته سندس شاگرد جي ان وقت رنگ ملائي رهيا هوا، سي سڪندر اعظم جي فن بابت اڻڄاڻائيءَ تي واڇون ڏيڙي کلي رهيا هوا. اپيلس، سڪندر اعظم سان سندس مشرقي مسافريءَ ۾ پڻ همراه رهيو ۽ سندس موت پڄاڻان مصر جي يوناني حاڪم ”ٽولمي“ Ptolemy وٽ وڃي عمر جو باقي حصو گذاريائين.

”اپيلس“ ۾ ”ذيوسس“ يا ”پارهيسس“ جيان هٺ وڏائي يا تڪبر هرگز نه هيو ۽ هو هر وقت پنهنجي اوڻاين کي تسليم ڪري ڪين سڌارڻ جو ادم ڪندو هيو. ڪيس عام رواجي ماڻهن کان به عقل پرائڻ ۾ ڪا هٻڪ ڪانه ٿيندي هئي. ماڻهن جي راءِ معلوم ڪرڻ لاءِ پنهنجي تصوير اڃان اڌ ۾ هوندي هيس ته ٻاهر ديوار تي ٽنگي ڇڏيندو هيو ۽ پاڻ ڪنڊ پاسي لڪي ماڻهن جي نقطه چيني ٻڌندو رهندو هيو. هڪ ڀيري ڪنهن موچيءَ سندس تصوير واري عورت جي پير ۾ جا جتي پاتل هئي تنهن بابت نقص ڪڍيو. ”اپيلس“ غلطي مڃي ۽ تصوير کي درست ڪري ڇڏيو. ٻئي ڏينهن تي ساڳئي موچيءَ پنهنجي ڪاميابي واري فتح تي ٽانءِ ۾ پيرجي سورت جي چيلهه

بنسبت ٽوڪ ٽڙي ڪئي. ايپلس جو تصوير ٺاهڻ بيٺو هيو تنهن اچي موچيءَ کي چيو ته پائو جيڪر تون فقط پنهنجي جتين واري فن تائين پاڻ کي محدود رکين ته سٺو. چاڪاڻ ته جتين کان اڳيرو وري ٽوڪي ڪا پيٽ ئي ڪانه ٿي هوي.

ايپلس جي وڏي خوبي هيءَ هئي ته پنهنجي مصوريءَ ۾ هر وقت سڌاري جو قائل هيو. ساڳئي وقت ڪيس هيءَ به ڄاڻ هئي ته ڪهڙي حد کانپوءِ وڌيڪ سنوار هاڃيڪار هئي. سندس اصول هي هيو ته "سڪٽي ساءُ پارکي چمن ۾ ماري."

ايپلس دنيا جو اولين مصور هيو جنهن تصويرن مٿان وارنش هڻي کين چمڪايو ۽ جرڪايو. سندس شاهڪارن ۾ سڪندراعظم جي شبيهه به شامل آهي پر سندس وڏي ۾ وڏو شاهڪار "ائفروڊائيٽ" Aphrodite آهي جا هڪ اهڙي حسين ديوي جي تصوير آهي جا سمنڊ کان جنم وٺي ٻاهر ڪناري اچي رهي آهي. ديوي، تصوير ۾، پنهنجا وار ڇنڊيندي ۽ سڪائيندي نظر اچي ٿي جڏهن ته زلفن کان ڪِرندڙ قطرا سندس عريان جسم چوگرد هڪ قسم جي نيم شفاف نقاب جو تاثر ٿا ڏين، جنهن سبب سندس پرده پوشي ٿئي ٿي. هيءَ تصوير ديول ۾ رکڻ لاءِ تيار ڪئي هئي پر پوءِ واري زماني ۾ آگسٽس قيصر ڪٽائي جوليس سيزر جي مجسمي ڪڍ رکرائي هئي.

ايپلس پنهنجي آخري عمر ۾ هڪ اهڙي ديويءَ جي ٻي تصوير جي تياري ٻڌ ڪئي پر تصوير اڃان اڌوري هئي ته پاڻ گذاري ويو. پوءِ پيو ڪو سندس پايه جو مصور ئي پيدا ڪونه ٿيو جو ان اڌوري تصوير کي مڪمل ڪري سگهي. جهوني زماني جي ڏاهن جو هي يڪراءِ فيصلو هيو ته ايپلس دنيا جو سڀ کان پهريون عظيم مصور هيو.

(علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جو فڪر ۽ فلسفو)

”امڙ ۽ ابو“

ڪالهہ مونکي امڙ ياد آئي. ڪنهن نہ لوڻي ڏيئي سمهاريندي هئي. ننڍڙو ابهم ٻار! اهو بہ مٺڙي امڙ جي گود ۾، ڪهڙو نہ سڪون ۽ من موهڻو نہ لڳي! خاص طور جڏهن معصوم زندگيءَ جي خفي ڪان آجـو، زماني ڪان بي‌اونو ۽ بي‌خبر ٿي ماءُ جي مٺڙي لوليءَ ۽ واري لئہ ۾، جاڳڻ ڪان ننڊاکڙي ماڳ رخ ۾ راهي ٿي تو! وري سندس اکر بہ عجيب ۽ غريب! اپل آئت ۽ آسرو. ”جيڏو الله نانءُ آس پي اوڏيائي رکان.“ اجا سوڌو سندس هي سريلو ٻولءَ منهنجي ڪنن ۾ پيو گونججي. جيڏو الله نانءُ...

جڏهن امڙ سانڻ واري پيار جي‌بجار اهڙي پياري آهي، تہ پوءِ ابي سائين جي پيار جي‌ڪهڙي اپتار ڪريان؟ منهنجي ٻاراڻي اوستا ۾ ”امڙ ابو“ ٻنهي هستين کي ياد ڪندي منهن جي اکين ۾ ڳوڙها ڳڙي آيا. مون دل ئي دل ۾، ٻنهي جي پيار ۽ محبت لاءِ ٿورائتو ٿـي شڪرانو بجا آندو. اندري ۾، اوچتو ئي اوچتو، منهن جي اندرڪان آلاپ اڀريو. تون ڪهڙي ڪارڻ پيو زار زار روئين؟ تون ٻنهي ٻاڻ آهين. جي نہ، تہ پوءِ تون آهين ڪير؟ ٻنهي جـي رت مونءِ تہ توکي ڏاهيو. ٻنهي جو تو ۾ واهيرو آهي ۽ تون ٻنهي آهين.

تون جنهن کي بہ ياد تو ڪرين، ســاد رک، اهـو تون ”ٻاڻ“ آهين.

پوءِ مون کي ڄاڻ ٿي تہ جنن اسين ”پيءُ ماءُ“ ٻنهـي جا نمائندا آهيون، تن اسين ڪائنات جو بہ هڪ ننڍڙو نمونـو

آهيون، جي اجان به ونڊ ورچ ڪبي ته ان هستيءَ جو اولڙو پڻ، جنهن جو عڪس ڪائنات آهي، پوءِ اسين جيئن به آهيون، اسين سندس آهيون. سندس حڪم جا بندا يا حڪم جي پيداوار Command-product سندس سوچ جي لوچ Thought-product ، سندس ارادي جي عملي صورت Will-product اجان "سونهن وارو سهڻو" پيو - جڏهن "سونهن" اچيو اسان جو مشاهدو ٿئي ٿي. هي آهي جو ڪجهه اسين آهيون. چاڪاڻ ته "حڪم ربي" سراپا الله پاڪ جي علامت آهي جو اوهان جي اندر ۾ آهي. "تخلقو با اخلاق الله". پوءِ... تون پاڻ کي "الاهي" ۽ ابدي سڏائڻ جو اهل ۽ لائق الاجي ڪڏهن ٿي سگهندين ؟

جڏهن توکي هي مشاهدو حاصل ٿيندو ته تنهنجو جياپو، "سندس" آئيني ۾، هڪ عڪس مثل آهي، ۽ جڏهن اهڙي اسرار جو راز ڪائندو، ته پوءِ تون تڏهن "سندس" نمائندگي ڪندين. وري جڏهن تون اهو ڪجهه بيان ڪندين ته پوءِ تون پاڻ مڪمل طور تي غائب ٿي ويندين - ۽ فقط "هو" وڃي رهندو. هي ڪهڙو نه عظيم معراج آهي ! ۽ شاندار مقدر ! جو پاڻ هست ڪان نيست ٿيڻ سان ئي حق ۾ سمائجي وڃڻ !

وڃي چو ونڪار - هت نه ڳولين هوت ڪي
لڪو ڪين لطيف چئي - پاروچو پئي پار
نائي نيڻ نهار - تو ۾ ڏيرو دوست جو. شاهه

اخلاق - احسان

افلاطون ۽ ٻين يوناني فيلسوفن "سونهن ۽ سچ" لاءِ چاتايو ته "چنگائي يا نيڪي" جي جوڙڻ جا فقط "جزا" هوا. سول مقصد "ڀلائي" هئي. ارسطوءَ جي "سياست" سندس اخلاقيات جي فقط پڇڙي هئي، يا اخلاقي قدرن جي پاڙهي. اخلاق ۽ سيرت. "شهري زندگيءَ" ۾، سماجي ميٺ محبت واري مقصد مدنظر تائين محدود هئي. سندن نقطهءِ نگاه ڪان وڏي ۾ وڏو ڳڻ هيو "عدل انصاف !"

جڏهن پيغمبر پاڪ کان پڇيو ويو ته ڪهڙي ڪارڻ ڪين موڪليو ويو هيو؟ جواب ڏنائون ته "مون ۾ انساني گڻ پيدا ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو" يعني جيئن ماڻهن ۾ شاهانيون ۽ سخا جون خوبيون ۽ وصفون پيدا ڪري سگهان ۽ اخلاق جو ماڻ ۽ مانُ هيو "تخلقو بہ اخلاق الله". (الله پاڪ جون وصفون پاڻ ۾ سموئو). عجب جهڙي ھي ڳالھه ھئي ته "چنگائي" کي "خوبصورتي يا سونهن" جي مرتبي تي خطاب ڪيو تي ويو، جڏهن ته "نجي ڀلائي" هڪ گڻ جي روپ ۾ ماضيءَ واري زماني اندر وجود ۾ هئي. هاڻ هن پنهنجي ماڳ جي واڳ ڪنهن وڏيڪ وڏي ۽ اٿاه هستيءَ حوالي ڪئي هئي.

هي وڏو گڻ "عمل صالح" نه هوا پر "احسان" هو، سهڻي ۽ حسين سيرت ـ چنگا اهي هوا، جن سهڻا عمل تي ڪيا.

"چنگائي" کي "حسنت" سڏيو ويو... احسان کي انساني چال چلت جي منزل سڏيو ويو.

... ...

پيغمبر پاڪ فرمايو ته "آءُ اوهان اهڙي ماڻهوءَ سان انس رکان ٿو جنهن ۾ سهڻيون وصفون موجود هيون. هن ڳالھه تي غور ڪر ڪندي يورپ "ساڃهہ" Grace جي ٻولي ٻواڻ لڳو. جيئن لارڊ چيسٽر فيلڊ پنهنجي پٽ کي هڪ خط ۾ هدايت ڪئي ته "ساڃهہ سک ۽ ساڃهہ رک." ساڃهہ جو لفظ تي پيرا خط ۾ ورجايائين. هي ورجاڻ وارو طريقو پڻ پيغمبر پاڪ وارو آهي. ڇاڪاڻ ته پاڻ سڳورا هر هدايت ٽي ڀيرا ورجائيندا هوا. اهڙي ڪارڻ انسان لاءِ فقط قانوني يا اخلاقي طور "ڀلوماڻس" ٿيڻ ڪافي نه سمجهيو ويندو. ساڃهہ ۽ سونهن عمل جي هر سمت ۾ حاصل ڪرڻي هئي. پنهنجو ورتل قرض ادا ڪيو؟ پنهنجو فرض نباهيو؟ هرگز نه. منزل ۽ مراد هئي "احسان".

نه قرض نه فرض. ڏيو ڀلي، پر سواءِ ڪنهن عيوضي يا اجوري وصول ڪرڻ جي. فرض قرض جيان هيو جو پين جو اسان ڏانهن "لهنو ليکو" رهيل هيو. هي ڇوڻ ته "منهنجو هي حصو آهي" کو تعمور ئي ڪونه هيو. اسان کي اهڙ ون فرض ادايون

سيکاريون ويون جي ٻين جي حق ۾ هيون پر اهي حق نه هوا.
آکڙ ڪرڻ ۽ پنهنجي حق حساب جي ٻين کان وصوليءَ لاءِ سوچ رکڻ هڪ عزت ۽ مان واري ماڻهوءَ لاءِ ته بيعزتي ۽ بداخلاقي جو باعث هيو جو سندس شان خلاف هيو. جو ڪجهه منهنجو آهي اوهان جو آهي. منهنجو غريب خانو اوهان جي ملڪ آهي. اوهان جو دولت خانو اوهان جو آهي. جيئن انگريز ماڻهو اڪثر هي محاوره مذاق ۾ استعمال ڪندا آهن ته "منهنجو پيار منهنجوآهي ۽ اوهان وارو عشق پڻ منهنجوآهي".

... ...

هر هڪ فرد سماج جي ذميوارين لاءِ ٿي سوچيو. اهو هن ڪري هيو جو هر هڪ کي هي احساس هيو ته سواءِ ڪنهن ٻئي جي مدد جي سندس جيئڻ جنجال هيو. ان ڪارڻ هن سڄو ڏينهن پنهنجي حقن بابت بحث ڪونه ٿي ڪيو. "حق ۽ حقوق" انقلابي زماني جا "نعرا" هوا جڏهن عام سماجي ناتا ۽ رشتا رولڙي ۾ هوا يا تباهه ٿيي ٿيا. انهن جو واسطو ڪنهن عام رواجي يا امن واري سماج سان هرگز نه هيو پر اهڙي سماج سان جو زلزله ۾ هيو.
مونکي خدمت ڪندي خوشي حاصل ٿي ٿي ته انسانذات جي خلق خدمت ڪندي آءٌ پنهنجي خدمت ڪري رهيو آهيان. هي سچ آهي ته اسان ۾ هرهڪ کي ساڳئي نموني سوچڻ جڳائي. پر چالاڪ ته اسان ۾ ڪي چند سرمايدار آهن، سياستدان آهن، وپاري يا ڪارخانيدار آهن، تنهن ڪري ڇا ڪو هروڀرو ضروري ته نه آهي ته آءٌ پنهنجي جنم جو ورثو وڪڻي ۽ پنهنجو مان شان کوهي انهن جهڙو وڃي ٿيان؟ خدا نه ڪري. ائين ڪرڻ سان آءٌ بچڙائي کي پاڻ تي غالب اچڻ جو وجهه ڏيندس. هو برابر ڪامياب ٿيا ٿا وڃن پر مونکي اهڙي سوچ کان بس پلي. هڪ تندرست ۽ صحتمند سماج جو اهوئي ته اڪيلو اهڃاڻ آهي ته انهن ۾ هر پيري خونخوار بگهڙن جو پاڻبو ڦوڙڻي کين خوار خراب ڪيو ٿو وڃي ۽ سندن زندگيءَ جي طور طريقن خلاف نفرت ۽

حقارت ڪئي تي وڃي - ۽ هر ڦيري ساڻهن کي تحمل ۽ تدبر ڪرڻ، خدا ترسي ڪرڻ ۽ سچ ۽ صبر جي وڪالت ڪئي تي وڃي. پر جيڪڏهن ائين ڪندي ماڻهوءَ کي فاقا به ڪيڻا تا پون. پوءِ جيئن اسين سنڌي ۾ چوندا آهيون ته پاڻي پڪ پرم جي، شل نه وڃي شان!

... ...

ڪلام پاڪ ۾ انساني سڀاءُ ۽ وهنوار جي منزل "احسان" آهي. چنگائي ڪيو، پر سهڻي سڀتي نموني ۾، پيار ۽ پريت سان، سواءِ ڪنهن عيوضي يا اجوري واري سڌ رکڻ جي، ۽ پوءِ ائين ڪرڻ سان جڻ ته اوهين انسانيت جو تاج تا پوريو. باقي سڀ حيواني ڪم ۽ وحشت آهي. ڪو پياس ۾ سرندڙ ماڻهو جيڪڏهن هي چاهي ته ته پاڻي اول ان ـ پاهيءَ کي پياريو وڃي جنهن کي پڻ پاڻي جو کپ هيو. ته اهو فرض نه هيو ۽ نه واجب. هي فقط هڪ اهڙو عمل هيو جو سندس شاناتي ڪردار جو احساس هيو. هي اهو وهنوار هيو جنهنکي "احسان" چيو تي ويو. احسان جو سونهن ۽ ساجهه جو اهڃاڻ هيو ۽ جنهن کان گهٽ ٻي ڪا ڪسوٽي ڪلام پاڪ جي پوئلڳن کي پسند ڪانه هئي. "احسان" اڪيلوئي گڻ هيو جو حاصل ڪرڻ لائق هيو.

منهنجا حق ۽ واسطا؟ برابر. پر مون اهي حق ڪٿان حاصل ڪيا؟ وڏي ڳالهه ته انهن حقن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ اختيار ڪير هلائيندو. يا وري سماج ايترو ته درياه دل ٿي پوي جو منهنجي بڇڙي افعال ۽ اعمال تي اکيوٽ ڪري ۽ وري اهڙي نهٺائي ڏيکاري جو جڻ سونکي وٺي تڻ تڻ پنهنجي "من ماني" ڪريان، پر پوءِ هڪ بڇڙي عمل کان ڪئي پهاڃنم وڻن تا ۽ اهڙيءَ ريت سموري ماحول ۾ گند ۽ غلاظت ڦهلجي وڃي ٿي. زهر جي ڦهلاءُ جو طريقو ئي اهو آهي. آخر ڪلام پاڪ آيو ڇا لاءِ هيو؟ انهن جي رهبري ڪرڻ جن جو ٻاڻ تي پورو ضابطو هيو. "هدي للمتقين". انهن لاءِ جي يقين ڪري سگهون تا جيتوڻيڪ سندن اکيون حقيقت کي ڏسڻ کان

لاچار آهن. اسين تڏهـــن ئي ايمان ٽا رکـون ته حقيقت پـرده ۾ ڍڪيل هستيءَ ۾ آهي. (يؤمنون بالغيب) ۽ هو حقيقت سان ناتو ۽ واسطو ڳنڍي سگهن ٿا " يقيمون الصلوات ".

قلندر جي نگريءَ ۾
ڪي ديوانا هلي آيا

سيوهڻ ۾ تازو ادبي ڪانفرنس ٿي گذري. صدارت غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن ڪئي. مولانا صاحب سنڌ جو اڪيلو علماءِ دين آهي، جو عرصه دراز کان، ديس جي ديندار توڙي بيدين اديبن ۽ شاعرن سان، ٿيءَ ٿلهيءَ ڳنڍيندو ٿو رهي. اسان پارن ”ڏاڙهي ڪوڙ“ ليڪن لاءِ ته چهري ۽ چانڊ به آهي. سندس موجودگيءَ هوندي، گهٽ ۾ گهٽ اسان مٿان ڪو ”نظريه پاڪستان“ يا ”يڪجهتيءَ“ واري ”تشخص“ نه هڻڻ جو ”مثبت“ الزام مڙهڻ جي جرئت نه ڪندو. محفل جو خاص مهمان آءٌ پاڻ هيس. سون ۾ ضرور ڪا نه خاص مهمان هئڻ جي ڪا خوبي هوندي. پر عجب اهو، جو جنهن جي مون کي ڪا چاڻ نه هئي. وڌيڪ شرمندگي تڏهن ٿيم، جڏهن ڏٺم ته سامهون ويٺل اديب ۽ شاعر صاحب، نه فقط سنڌ جي چوٽيءَ جي پايه جا هوا پر انهن ۾ ڪي ته علم ۽ تجربه لحاظ کان پنهنجي فن ۾ ڪمال رکندڙ هوا ۽ جن جي قدمن ۾ ويهي سندن به ٻول ٻڌڻ به مون لاءِ هڪ قسم جي ”تعليم“ برابر هئي.

ڪانفرنس وارو شاندار ڪنوار جيان سينگاريل هيو. پنڊال هڪ ”بيوٽي پارلر“ يعني سينگار گهر جي ڏک ٿي ڏني. سمورو سامان سواڙ تي هيو. پر اهڙي ڏيک ويک لاءِ لاچاري ڪهڙي هئي؟ قلندر جي نگري هئي. ڪڪائين جهوپڙي يا فقط تڏن ۽ ٽکن تي محفل رچائي وڃي ها، تڏهن به ٺهي ها. پنڊال پاهران وري پوليس جو انالو ويٺل هيو، جو اديبن

۽ شاعرن جي آجيان لاءِ ٿورونئي پيغل هوندو. يا وري غريبن جو ٻچاءُ ڪري ڪين پنهنجي صدين جو رڪارڊ "خراب" ٿوروئي ڪرڻو هيو. پرءِ جاڻ ٿي، نہ وڏي وزير جي اوسيئڙي ۾ بيغل هوا. ويٺي ڪان ورتڻ پيلي. سو بيٺي بيٺي جي ماڻهو ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ اچي رهيا هوا، تن جي عزت ۾ ڏنگهر" وجهڻ جي ٿي ڪوائون. نتيجي ۾ پنهنجي عزت بچائڻ خاطر، ماڻهن پنڊال ۾ اندر پير پائڻ بجاءِ، وري پنهن پير موٽ ٿي ڪاڍي. جتي پڇڻ ناهي جاءِ، اتي پڇڻ ڪم وريام جو!

ڪانفرنس جي مهورت وارو وقت چار بجہ ڄاڻايل هيو جي گهڻو وقت اڳ وڃي چڪا هوا. سڄ لٿي مهل مس مس وڃي انتظار جون گهڙيون پوريون ٿيون، جڏهن گهگهوءَ وارو غوغاءُ اوڏڙو ايندو رهيو. اڄ ڪلهہ، انمبولنس، فائر برگيڊ ۽ وزيرن واري سواريءَ جي ويجهڙي اچڻ جو "چوپولو" ٿنهي صورتن ۾ هڪ جهڙو ئو پڌڻ ۾ اچي. پري ڪان ني پڌرو پئي ٿيو تہ "ٿيو غلغلو گرنار ۾ تہ ڪو عطائي آيو". سيد غوث علي شاه وزير اعلي سنڌ، جي ڪرسي والارڻ بعد ڪارروائي شروع ڪئي ويئي. تاج صحرائي صاحب سپاس نامون پيش ڪيو ۽ شهباز ڪانفرنس پاران ڪجهہ ضروري مطالبا پڻ پيش ڏيا. آخر ۾، شاه صاحب کي مهورت لاءِ استدعا ڪئي ويئي. شاه صاحب ڪانفرنس ۾ آيل اديبن ۽ شاعرن کي پنهنجو خراج تحسين پيش ڪندي، سندن انگڻت قلمي خدمتن جو اعتراف ڪيو. آجياڻي ۾ ڪيل مطالبن سلسلي ۾ شاه صاحب شهباز اڪيڊمي ۽ سيوهڻ پبلڪ لائبرري جي قيام لاءِ پڻ اعلان ڪيو ۽ ڄاڻايو تہ انشاءالله هي ٻيئي ادارا ايندڙ سال جي عرس موقعي کان گهڻو اڳ قائم ڪيا ويندا. ڪانفرنس جي افتتاح ڪرڻ کان پوءِ شاه صاحب موصوف جن، وري ڪنهن ٻئي مهورت ڪيد روانا ٿي ويا. سندن اٿڻ بعد مولانا صاحب جي زير سهاري ۽ پنهنجي خاص مهمانيءَ ماتحت، ڪانفرنس جي نجي ڪارروائي شروع ٿي.

محفل ۾ سمورو تہ واہ جو متل هيو. شاميانيءَ ۾ تر ڇڻڻ جيتري بہ وٿي ڪانہ ٿي ڏٺي. هر وڏي وزير وٽي، اهڙي ڪا واءُ لڳي جو پنڊال ئي اجائي ٿي ويو. وڏو وزير ڇا ويو ڄڻ تہ ڳڌجاڻيءَ جو ڀاڳ بخت ئي ڀڃاري ويو. سواءِ ڀهرين صف جي، جتي اديب ۽ شاعر رونق افروز هوا باقي وايو منڊل ئي ڀسو ٿي لڳو. ڀوريون تہ اڪيون مهنڊيندو رهجي ويس. ڄاڻان تہ شايد اکيون پيريءَ سبب ڏوکو ڏيندي رهيون هجن. هونئن بہ پيدائش ۾ آئي ماڻهو هر هڪ جي بيوفائيءَ ۽ بغاوت جو هيراڪ ٿي وڃي ٿو، تونئي جو پنهنجا ”لنگ“ ڇو نہ هجن. ٻيوءِ صحرائي صاحب پڌايو تہ جهڙٽڪن اڳ، جي تماشبين هت آيل هوا سي علم ادب يا شعر جا شوقين نہ هوا پر سائين ڪوڙل شاهہ جا آندل ڪاراوا هوا ۽ هاڻ وري ڪنهن ٻئي ماڳ تي وڃي رڌيا هوا.

جيئن تہ شاعر، اديب ۽ صدر يا خاص مهمان سڀئي موجود هوا، انڪري ڪارروائي جاري رهي. اولين مقالو مرحوم فتح محمد سيوهانيءَ جي سوانح حيات متعلق هيو، جو عبدالقادر جوڻيجي صاحب پڙهيو. ٻيوءِ ٻيو مقالو استاد عبدالمجيد ميمڻ صاحب جن پڙهيو، جو ملتان مروند ۽ سيوهڻ جي ماڳن جي جاگرافيائي تحقيق متعلق هيو. ميمڻ صاحب ڪي ماڻهن ۽ ماڳن جا ناتا ۽ رشتا ملائڻ جو ڏانوءَ ”واهہ“ جو ايندو آهي. جيڪڏهن سنڌس خدمتون آثار قديم وارا حاصل ڪن ها، تہ ڪاٿي وارن ڪي جا وقت ٻوٽت موهن جي دڙي ڪي، ”موئن جو دڙو“، ڀنڀور ڪي ”ديبل“، ۽ برهمڻ آباد ڪي ”منصوره“. بنائڻ ۾ جا دقت درپيش ٿي آئي، سا ڪڏهن بہ ڪين آڏو نہ اچي ها. ميمڻ صاحب ڪونہ ڪو تاريخي يا روايتي حوالو ضرور ڳولي ڪڍي ها، يا گهڙي وٺي ها، جنهن جو سئو في صدي ثبوت ميسر ٿئي ها. باقي ٽيون تحقيقي مضمون سيوهڻ جي ڪاشيءَ وارين سرن بنسبت هيو، جنهن جو تت وقت جي تنگيءَ سبب سولنگي صاحب جن پڙهيو.

پوءِ وارو ڏنو ويو شاعر ڪرام کي، جن جي نه فقط گهڻائي هئي پر قلندر شهباز جي "شاعر" واري ناتي سان، ڪانفرنس ئي سندن تخليق جي اظهار لاءِ ڪوٺائي وئي هئي. حق ته ائين هي هئڻ جڳائيندو هيو ته مشاعره جي شروع ٿيڻ ويل، مولانا صاحب ۽ مونکي ڪرسيون خالي ڪري حق حقدارن کي آڇڻ گهربو هيو. پر عمر جي پڇاڙيءَ هوندي به الاجي ڇو؟ مونکي ڪرسيءَ تان دستبردار ٿيڻ تي دل ئي نه ٿي آئڙي.

مشاعره جي طرح مصرع هئي "قلندر جي نگريءَ ۾ ڪي ديوانا هلي آيا" شاعرن آئي محفل ۾ رونق آئي. شاعر پنهيان شاعر، گهڻا جيان وچندو ۽ رعد جيان گجندو رهيو. ديوانا ته اڇتا ئي هوا ۽ مستانا به آيا. سندن ڪي وري پئمانا ۽ مئخانا به آيا. آخر شفاخانا به آيا جي اڇتا ئي اصل نه هوا. هڪ بزرگ شاعر ته "ڪڙپ جا ڪانا" به آندا، جي هوئش جنازا کڻي قبر کوٽڻ خاطر مقام ۾ آندا ويندا آهن. هڪ ٻئي صاحب "نانگ نيراٽا" کي پنهنجي شعر ۾ واه جو استعمال ڪيو. وري جڏهن "فرزانه هاي آيا" ته مون مولانا صاحب ڏانهن سمجهاڻيءَ لاءِ واجهايو. مون کي "فرزانه" لفظ جي معنيٰ جو علم ڪونه هيو. توڻي جو نالو اڳ پڌل ضرور هيو. رياست خيرپور ۾ فرزانه نالي هڪ مهاجر ماستريائي ٻارڙن کي ٽيوشن ڏيڻ ايندي هئي ۽ هڪ ٻه پيرا مون کي به چتائي ڏنو هوائين. جنهن لاءِ آءٌ سندس شڪر گذار هيس. مون کي سندس هتي اچڻ جو ٻڌي خوشي ٿي. پر "هلي آئي" بجاءِ "هلي آيا" ٻڌي، وري ڪجهه گمان گذريو. پوءِ خبر پئي ته "فرزانه" کان مراد هئي دانا ۽ دانشور! ۽ نه رياست واري ماستريائي مائي!

هڪ ٻئي درويش شاعر سرائيڪيءَ ۾ ڏاڍو سريلو شعر پڙهيو، توڻي جو "چل آيا" بجاءِ "هل آيا" ٿي ٻوليائين. هڪ ٻئي شاعر صاحب نظر وڌائيءَ طور پنهنجي اردو ڪلام تي پڻ طبع آزمائي ڪئي. شڪر ٿيو جو ڪراچيءَ کان ڪجهه ڀرو پند تي هواسون، نه ته "باباءِ اردو" به مقام کان اٿي مقام

(مهاجر قومي محاذ) ڌاڙن دانهين وجهي ها، ته هي ڇاڻي پڄڙي اڙدوءَ سان ڪيچل ڪري رهيا آهن. هر شاعر ڪـــي سندس شعر جي شاباس ۽ اجورو تڏهن تـــي ۽ روڪ تـــي ڏنو ويو. مشاعرو آهيئي نالي جي مشاعرن جيان ”ڏي وٺ جي پاڇي“. هڪ هٿ سان ڏئي ۽ ٻي سان وٺ. آخر پائيپي برادريءَ جو ڀرم ٻــه تــه رکڻو هيو. هونئن به ” شاعرن “ سان وڏي ” ويڌن “ هـــي آهي جو سندن شعر جي قدر قيمت رهي ٿي حاضرين ۽ ناظرين يعني، ” پڌانڌڙن “ جي هٿ وس. جيسين هو پنهنجي سخـــا واري ڳنڍ کي ڇيهه ڏيئي ” وهواه “ ڪـــن ته ٻوءِ ڪـــو شاعر کي مزو اچي. اوهان شاعر کي باغ بنگلا ڇو نه بخشيو، پر جي اوهان سندن وقت تي ” وهواه “ نه ڪئي ته ٻوءِ ڇڻ اوهان سائن بغداد ڪيو. شاعري در اصل ڪـو شوق يا ذوق نه آهي پر هڪ عشق آهي. عشق به اهو جنهن لاءِ چيــو ويو آهي ته ” لڳي هوئي ته ڪل پويئي نه ته پچ لڳيان واليان نون.

” شعر و شاعـــري “ ته هونئن ته هڪ پيارو شوق ۽ شغل آهي. پــر اڄوڪو مشاعرو ته ســون لاءِ هڪ وڏي ”عياشي“ هئي. سچ پڇو ته ”ات بحر“ جي لئه ۽ لست ئي سڀئي مون وڻي هائي. سڀ شاعر سنڌ جا جڙونا جوڳي هوا. ڳوٺن کي ته ڏٺي ڏينهن، نه ٻه سال ٿيا هــوا. سونکي ”خاص مهماني“ منجهائي ويهاريـــو هيو، ورنه دل ائين ٿي تانگهيو ته اڏري وڃـــي وڻن ويهان ۽ سائن ڳڌجي کي ٽهڪ ڏيان. شاعــر جي دنيا ئي نرالي آهـــي! حقيقت کان ڪوهين ڏور. جتي وڃ نه واهيرو! ڪنهـــن بحر بيقران جي ڪناري يــا آسماني اڏام ۾. سج جي سيج هجي ۽ چنــڊ جي چانڊاڻ ! وڻن سونهن جو سوجهرو هيو يــا الله جــو آسرو ! نــه منجهن ڪا نراسائي هئي ۽ نه مايوسي! سندن لاءِ سدائين نئون سج نئون ڏينهــن ۽ نئون نياپو هيو ! جــا حقيقت جي لحاظ کان هڪ عجيب ڳالهه هئي. سنڌ سورنهن هئي ۽ سڏڪن ۾. پاڻ به سڀ ستايل هوا. پر هتي هي يــار ” مئه ۽ مئخاني “ ۾ مست هوا. آخر ڳالهه ڇا هئي؟

مون کي عابده پروين واري ڳالهه ذهن تي تري آئي جا هن ڪجهه ڏينهن اڳ پارٽ جي دوري کان موٽ تي ٻڌائي هئي. چيائين ته پارٽ ۾ سنڌي ٻوليءَ جو حال هيٺو هيو. پر هي سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته اتي جا سنڌي آس اميد ڇا لاءِ لاهي ويٺا هئا؟ هڪ موسيقيءَ جي مجلس جو ذڪر ڪندي ٻڌايائين، ته هڪ ڇوڪريءَ نارائڻ شيام جو شعر پڙهيو، جنهن جو ارٿ هي هيو ته ”شال اهو ڏينهن نه ڏسڻو پوي جو هي ڪتابن ۾ پڙهون ته سنڌي به ڪا ٻولي هئي.“ عابده ٻڌايو ته هوءَ شعر ٻڌڻ شرط دهلجي ويئي. پر جڏهن ڪيس ڳائڻ لاءِ وارو مليو ته، وڏي واڪي آٿت جو هوڪو ڏنائين ته ”سنڌ ۾ جيسين سهڻو لطيف آهي لال قلندر آهي يا سچل سرمست آهي تيسين ته سنڌيءَ جو وار به ونگو ٿيڻو نه آهي.“ ڏنم ته مائي عابده به هنياءَ جي ٻاهه کان ماڻهن کي دلجاءِ ته ڏني هئي، پر ڪيس به ٻوليءَ جي جياپي ۽ بقاءُ لاءِ ڪو ڳرو ۽ وزندار دليل ڪونه هيو، پر فقط ڪيس اميد ۽ آسرو هيو! اهو به شاه، قلندر ۽ سرمست جو! ٽئي صوفي شاعر.

هو برابر آهي ته شاعرن اسان کي سچي سڪ ٽي اميد ۽ آسري تي رکيو، پر جياپي جو دم دلاسي کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو اجهو آسرو هي؟ دنيا قائم ئي اميد تي هئي. دين ڌرم به ته ڪهڙين ڳالهين آٿت ئي هيو ته باقي ڇا هيو؟ شاعر ڪجهه به هوا پر ڪهڙ ۾ ڪهٺ صحافين جيان ”شادي بدخبر“ ته نه هوا جن اهڙيون سڀئي خبرون ۽ سرخيون ڏيئي ماڻهن جو هنياءُ ٿي ڦاڙيو. نروري وڄارن ۽ واپارين جيان مهانگائي ۽ بيروزگاري هوندي به شين جي نرخن کي چوٽ چاڙهي ماڻهن جو خون ٿي چوسيو. شاعرن جي شعر ۾ شعور هيو دليل هيو ۽ فلسفو هيو جو اسيمبلين واري ”پاڻي ولوڙ“ ۾ ملڻ مشڪل هيو. سندن دم هر حال ۾ غنيمت هيو. وٽن آس اميد سواءِ ٻيو روڪ ڪجهه به ڪين هيو. اهوئي ته سندن ”پاڪيزه بحث“ هيو جو اسان کي ونبي

ورهائي تي ڏنائون! باقي نارائڻ شيام الاجي ڪهڙي قسم
جو ”شاعر“ هيو جنهن منحوس مايوسيءَ جي وائي تي واري!

اڃا مشاعرو پنهنجي رنگ تي مس پهتو هو ته
تاج صحرائي صاحب کي قاصدن ذريعي نياپا سنيها پهچندا
رهيا. جڏهن خانگي ورديءَ وارن ٻالن کان ڪجهه نه وريو
ته پوءِ پوليس وارا ايندا رهيا. آخر صحرائي صاحب
مائڪروفون تي اچي اعلان ڪيو ته ”ڪجهه پريرو راڳ
جي هڪ ٻي مجلس رچايل آهي، پر محفل جو فرنيچر
هٽائڻو آهي، جنهن جي ڍوآئيءَ لاءِ مزور ماڻهو ٻاهر
بيٺل آهن.“ اسانکي جڳائي ته سگهو ڪري ڪڏجائي پڄاڻي
تي پهچايون ته جئن هي همراه تڏاويڙه ڪري سامان ماڳ
پهچائين. پوءِ مونکي موقعو ڏنو ويو ۽ مون به گهمرو ڏئي
پنهنجي گوشٽا کي گهرڙي ورتو. مونکي ڄاڻ هئي ته جي اسان
تڪڙ ڪري پنڊال خالي نه ڪيو ته هي پرايا پٽ قالين ڇا پر
اسٽيج جا تختا ئي اسان جي هٿان کسڪائي کڻي ويندا. مولانا قاسمي
پنهنجي تقرير جي اڌ پنڌ ۾ هيو ته ”ڪاري ڏاند جا مالڪ“
اچي سهڙيا. پوءِ ته مون هيٺ لهي وڃي شاعرن جي سامورتي.
مولانا صاحب به آخر قصي کي سمجهي ويو ۽ ترت ”آخر
دعوانا“ پڙهي محفل کي پڄاڻيءَ تي پهچايو. شڪر ٿيو جو
پت جي رهجي آئي. مونکي ان رات خبر پئي ته هن ڪافي جو
صحيح مفهوم ڇا آهي. ”لال ميري پت رکيو ڀلا“.

جوڻيجو جس لهي

تازو سيوهڻ ۾ قلندر لال جي ميڙي ۽ عرس تي وزيراعظم پاڪستان جناب محمد خان جوڻيجي پاران سنڌ جي ثقافت سماجي ۾ جي اعلان ڪيا ويا، اسين انهن تجويزن جي تهدل سان آجيان ٿا ڪريون. اسان کي هن ڳالهه جي بيحد خوشي آهي جو اسان جا عوامي اڳواڻ پنهنجن گهڻين مصروفيتن جي هوندي به درويشن ۽ قلندرن جي درگاهن تي سلامي ۽ حاضري ڀريندا ٿا رهن. جا هڪ قسم جي سعادت پڻ آهي. درگاهن تي عرس واري موقعي تي پوراڙيءَ جي ماڻهن جا هشام ۽ هجوم ڳاهٽ ٿين ٿا، جو ڏيکاري ٿو ته ڪيئن ڪيترا ڏک سور ۽ پريشانيون آهن جي پريون پاڪ ڏسي اچي الله وارن سان حالي احوالي ٿين ٿا. عوامي ميل ميلاپ سان گڏ ميڙن ملاکڙن ۾ سنڌ جي تهذيب جي پڻ عڪاسي ٿئي ٿي جنهن جائزه وٺڻ ۾ ملڪ جي خوشحالي يا بدحاليءَ جو پڻ ڪاٿو ڪري ٿو سگهجي.

دراصل ڏٺو وڃي ته سنڌ جي خانقاهن يعني درگاهن تي ماڻهن جا هي ميڙا ملاکڙا ئي آهن جي عوامي زندگيءَ کي جياپيءَ جي ٽيڪ ڏئي سهارو ڏيندا رهن ٿا. ميڙي ۾ نه فقط سنڌ جي علم ادب، فنڪاري ۽ لوڪ موسيقيءَ جا شاهڪار پيش ڪيا ٿا وڃن پر وڏي پيماني تي ڏيوٺ جو وهنوار تورڻ ٿي تج مايار پڻ عمل ۾ اچي ٿو. ميلي کان مراد ئي لوڪ ميلاپ آهي. ان لحاظ کان "قلندر جي نگريءَ" ۾ راڄا ۽ پرجا جو سنگم هڪ نيڪ فال آهي.

اسان کي وڏي خوشي هن ڳالهه جي پڻ آهي ته فنڪارن ۽ فنڪارن جي داتهن ڪرڻ وڃي هٿي هنڌ ڪيو ۽ سنڌي

داد رسيءَ لاءِ نهايت مناسب فيصلا ڪيا ويا. اميد ٿا ڪريون ته آئينده به ساڳي همدرديءَ جي جذبي سان اسان واري ثقافتي لڏي جو داد فرياد ڪري ڪين حق پلئه وڌو ويندو. مرحــــوم اقبال جوڳيءَ جي اهل عيال کي ڏهه هزارپاهت ڏنـــــو ويو ۽ ساندن گذر سفر لاءِ درماهو هڪ هزار رپين وظيفي جو پڻ اعلان ڪيو ويو. هي نه فقط ثقافتي لحاظ کـــــان هڪ ساراه جوڳـو فيصلو آهي پر هڪ فنڪار جي قدر شناسي پڻ آهي جو اجل جو اوچتو شڪار ٿيو ۽ جنهن ســـڪين وٽ سواءِ پنهنجي ڦوڪ ۽ فن جو پڙو ڪو جيابي جو وسيلو ئي خير ڪي هيو.

سنڌ جي عظيم لوڪ فنڪار علڻ فقير ۽ موسيقـار محمد يوسف کي علاج لاءِ سرڪاري خرچ تي ڏيساور موڪلڻ وارو اعلان، اسان لاءِ وڏي ۾ وڏي خوشخبري آهي. چاڪاڻ تــــه هنن پنهي لوڪ ڳائڻ لاءِ پاڪاريندي ۽ پاڏائيندي اسانکي ذري گهٽ اڌ ـ ي "چوڏهون چنڊ" ڏنـــو هيو. اسان کي وڏو ڏر هـن ڳالهه جو هيو ته جيسين مينڊري جي ڪنن تـــي رڙين جو ڪو پڙلاءُ پوي ۽ ڪو وڏو پاري ٿيسين ائين نه ٿئي جو اسانوارا همراه علڻ ۽ يوسف پيٽي ٺڪاءُ ڏيئي ڊهيءَ نه پون. اميد آهي ته هاڻ سندن ترت تدارڪ ٿيندو ۽ کين علاج جون بهتر سهولتون ترت ميسر ٿينديون.

سنڌ جي اديبن ۽ فنڪارن لاءِ جـــو "چڱڀلائي" وارو ويلفيئر فنڊ قائم ڪيو ويو آهي تنهن لاءِ سنڌ جي وڏي وزير واکاڻ جي لائق آهي. هن قسم جي امــــدادي ۽ سماجـي چڱڀلائيءَ واري فنڊ جي قيام سان اديبن دانشورن ۽ فنڪارن جي نه فقط همت افزائي ٿيندي پر کين "علاج ۽ امداد" جي حق حاصل ٿينـــدو. هونئن هـــر ڦيري آزيون ۽ اپيلون ڪري نه فقط غريب مســـڪين فنڪار جي "پت" وائـــڪي ٿي ڪئي ويئي پر مٿس هڪ قسم جي خلق به ڪلاني ٿي وئي. آئي ڏينهن اخبارن ۾ "پبلڪ ڏهراءُ" شـايـع ٿي ڪيا ويا ته "سـائـي ياڳيءَ" جو عـلاج ڪرايو وڃي يـا "فقير عبدالغفور" جي پٽ کـي روزگـار ميسر ڪيو وڃـي. نه عـلاج ئي ٿيو ۽ نه

نوڪري ملي. باقي پوڪڙ سي ڏاڍا ڪيا سي. ڪتو به ڪاڌو سي ۽ ڪک به نه پوري! عن قند قانسر ٿيڻ بعد هاڻ علاج خيراه امداد لاءِ شايد اهڙين عذرن کان آئنده گذرڻو نه پوي.

پٽ شاه تي موسيقيءَ جي اداره يا اڪيڊميءَ لاءِ هوائان نه اياس کان پڇندا ته اڃون ڪو عملي طور هيل تائين ڪو به قدم نه کنيو ويو آهي. "اداري" لاءِ پٽ شاه تي "زمين" آهي، "جايون جڳهيون" به اڳيئي ٺهيل آهن ۽ فن پرائڻ لاءِ به سوين بيتاب آهن. وري موسيقيءَ جا ماهر به موجود آهن. پوءِ به الاجي ڇو هن نيڪ مقصد تي عمل ڪرڻ ۾ دير ڪئي ٿي وڃي. جي نئين نسل ۾ "ڪلارڪ" يا "هيڊ ڪلارڪ" پڙهائڻ لاءِ ڪروڙين رپيا خرچ ڪيا ٿا وڃن اتي اوڪ موسيقي يا لطيف جي موسيقي ڦهلائڻ لاءِ جيڪڏهن ڏهه ويهه لک سيڙايا ويا ته ڪا وڏي ڳالهه نه آهي. گهٽ ۾ گهٽ چار سريلا پيدا ٿيندا ۽ خلق جي دل خوش ڪئي ويندي. پيو نه ته جي الوسيان بجاءِ "الاڙي" يا "ابوڙي" جون رڙيون ٿيون تڏهن به سر رانئي ۾ ٿينديون يا سر ڪيڏاري ۾. پيو نه ته به اندر جو غبار ته بخار تي ويندو ۽ پوسٽ گهٽ ٿيندو. اميد آهي هاڻ وڏي وزير جي اعلان ڪانپوءِ سنگيت جي لطيف اڪيڊمي قائم ڪرڻ ۾ دير مدار نه ٿيندي. بهتر ٿيندو ته پٽ شاهه ڪالج جي زير سهاري هڪ بااختيار "بورڊ" وجود ۾ آندي وڃي، جنهن ۾ ايس گل، فقير جمن، وحيد علي، محمد يوسف ۽ ماني عابده ۽ غلام حسين جهڙن موسيقيءَ جي ماهرن سان الله توهار ڪئي وڃي.

لاڙ سائينءَ جي اڳڻ اچي جوڻيجي صاحب جي ثقافتي لڏي سان پال پلايا آهن تنهن پلائي جا پاڙا ڪيس رب ڏيندو. جوڻيجي صاحب فقراءُ سان وڙ ڪري پنهنجي بصيرت جو اهڃاڻ پيش ڪيو آهي ته هن پنهنجا بس وساريا نه آهن.

سنڌ جي بقاءُ جو مهرو اسان جي "تهذيب" تي آهي ۽ سنڌ جي سيپتا آهيئي فقيرائي ۽ صوفيائي. اسان وٽ هونئن به هميشه "ڏيڻ" جو رواج آهي ۽ "وڻڻ" وارا همراه ته هاڻ اچي هٿ سهڙيا آهن جي جهوليءَ گڏ پيئي هٿ به ٿا ڦهلائين.

سندن پانڌي پوري نه آهي ۽ سدائين ڪوٽ ڪنڌل اٽن ۽ هاٺ ته ڪوئا ڪڍ به ڪاهيندا آهن. ڪين پلي ڏيندا رهو. پر ڪڏهن ڪڏهن بيماري سيماريءَ ويل ۽ ايري سپري پائڻ جي اپل ٿيندين ته جس ڪٽندين.

سائين منهنجا، وقت ته پٺارو هوائن به گذري ويندو. سنڌوءَ جي پيٺارن جيان گاڏيون ۽ ڪرسيون تـه آهن نـي ڦرٽيون گهرٽيون پيون بدليون. جئن مغلن جـون ست پيڙهيون وقـت جي ڏنڊ ۾ گم ٿي ويون. رهي نالو الله جو. پر جي پنهنجي سانگيئڙن ۽ ماروئڙن سان پـه پور ويل وهندين ته پاڻ ”دائمي چپر ۽ چانو“ ۾ آسائتو ٿيندين.

ستي نـــه سرنديا ڪر پچار پرين جي
وهادي ويـنديـا گهڻا هنديءَ هڏڙا.

علي احمد بروهي

سڪندر اعظم جي فطرت ۾ عٿ وڏائي ننڍپڻ کان هئي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته سنجهس خداداد لياقتون ۽ صلاحيتون به ڪافي هيون. وري اڃا ويهن جي سانول مس آيس تہ پاڳ پڙايس جو تخت نشين ٿي ويٺو. جن ٻاڙيسرين کيس ڇوڪرات چائي ساڻس ڪينس ۽ کيچل شروع ڪري ڏني هئي تن تي چڙهائي ڪري کين ڏوڙا چٽايائين. جڏهن پيشقدمي ڪندي سمنڊ پار ايشيائي سلطنت ايران تي ڪاه ڪري فتح حاصل ڪيائين ته نه فقط سڄوري دنيا ۾ سندس ناماچار وڌي ويو پر کيس پاڻ کي به ديوتا هئڻ جو يقين ويهجي ويو. شايد اهو ئي ڪارڻ هيو جو پنهنجي پيءُ فلپ بجاءِ پاڻ کي يوناني ديوتا ”زيوس امان“ (Zues Amon) جو پٽ سڏائڻ ۾ فخر سمجهندو هيو. سگهو ئي پوءِ پاڻوت شهنشاهي قسم جو رشتو رائج ڪيائين ۽ دربار ۾ وٽس وڃڻ وارن کي جهڪي فرشي سلام ڪرڻو پوندو هيو. پر اڳتي هلي زندگيءَ ۾ کيس اهڙا استاد ضرور ٽڪريا جن کيس اهڙو سبق سيکاريو جو ڪانونس وسري نه وسريو.

جن کيس سبق سيکاريو انهن ۾ پهريون ”ڊايوجنيس“ هيو جو وتائي فقير جيان مست ۽ موجي ماڻهو هيو. نه ڪنهن جي پرواهه ڪندو هيو ۽ نه ڪاڻ ڪيندو هيو. ماڻهن کان ڏور هڪ گند جي ڍير تي هڪ پيگل ڪونر ۾ ويٺو رهندو هيو جنهن کي پنهنجي رياست يا راڄڌاني سڏيندو هيو. صبح شام پنهنجي حال ۾ مست رهندو هيو ۽ وٽس شهر جا رولو ٻار ۽ ڪتن جا ڪٽڪ ساڻ ڏنا ويندا هوا. جڏهن سڪندر مقدوني يونان فتح ڪري ايٿنس پهتو ۽ شهر جا سڀ معزز شهري، عالم اديب ۽ وڏيرا سندس سلام لاءِ وڃي حاضر ٿيا جئن اسان وٽ

اج بہ دستور آهي. سڪندر پڇا ڪئي تہ سڀ سلامي ٿيا آهن بسا ڪو اهڙو دانشور بہ آهي جو سلام لاءِ نہ آيو هجي. جڏهن ڪيس ٻڌايو ويو تہ هائو "ڊايوجنيس" نالي هڪ مجذوب ساڌو رهيل آهي تہ سڪندر ساڻ وٽس وڃڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو.

سڪندر ساٿين سميت آخر ان ماڳ تي وڃي پهتو جتي ڊايوجنيس جو ٿاڪ هيو. ڏٺائين تہ هڪ اڌ اگهاڙو آدمي ڪونر ۾ اوڪڙو ويٺي پنڪيون ڪائي رهيو هيو. سڪندر پڇيو تہ منهنجي لاءِ ڪا ڪارخدمت هجي تہ آءٌ حاضر آهيان. ڊايوجنيس وراڻيو تہ فقط ايترو قرب ڪر جو منهنجي اڳيان ٽري وڃ ڇاڪاڻ جو تون منهنجي آڏو بيهي "اس" روڪي رهيو آهين." سڪندر مست جا ٻول ٻڌي ڦڪو ٿيو ۽ پنهنجي شرم ڍڪڻ لاءِ چيائين تہ "جي آءٌ سڪندر نہ هجان ها تہ پوءِ بہ "ڊايوجنيس" هجان ها".

وري ٻئي ڀيري جڏهن سڪندر اعظم ايران جي فتح ڪانپوءِ هندوڪش لتاڙي گلگت ۽ چترال ڪان ٿيندو اچي ٽئڪسيلا ۾ وارد ٿيو ۽ جهلم ڪناري پورس کي شڪست ڏيئي سنڌ ۾ آيو تہ هتي جي چورن جي هڪ ڪڙپيل "گئورنگا" نالي پاتاريدار وٽس وڃي ڪيس پنهنجي ڌورن ۽ ڌاڪن جي قومي سرداريءَ جي آڇ ڪئي. سڪندر اعظم کي چيائين تہ "ارادي ۽ عمل" جي نقطہ نظر اوهين دنيا جا عظيم ڌاڪو آهيو ڇاڪاڻ تہ اوهان رياستن ۽ سلطنتن تي ڌاڙو ٿا هڻو ۽ موروثي گهرائن جو ورثو کسي ڪين قسري فقير ٿا بڻايو ۽ اسين آهيون عام رواجي چور ۽ ڌاڪو جي ماڻهن جي ٽجوڙيءَ واري ناڻي تي هٿ صاف ٿا ڪريون. چونڪہ تہ سڪندر پنهنجي اهڙي تعريف ٻڌي شرم ۾ ڪنڌ هيٺ ڪيو ۽ سنڌ ۾ ڪي بہ هاجان هڻڻ سواءِ واپس موٽي ويو ۽ مڪاني ماڻهن "گئورنگا" جا ٿورا مڃيا جنهن بدولت سڪندر جهڙو زلزلو ملڪ تان ٽري ويو.

پنالا (پاتال) جي قيام دوران سڪندر اعظم کي ڪنهن ڏس ڏنو تہ اتر ديس ۾ ڏنڊوت نالي هڪ يوگي ۽ سنياسي رهندڙ هيو جنهن پاڻ کي دنيا جو فاتح اعظم ٿي سڏايو. سڪندر پنهنجي هڪ عملدار ”اونسي ڪريٽو“ کي جوڳيءَ جي وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪيو. ”ڪريٽو“ منزلون هڻي وڃي جوڳي وٽ پهتو ۽ کيس چيائين تہ سڪندر بادشاهہ جو روءِ زمين جو شهنشاهہ آهي تنهن توکي پاڻوٽ اچڻ لاءِ گهرايو آهي. جي وٽس هلي سلامي ڀريندين تہ توکي انعام اڪرام سان اڏي ڇڏيندو. پر جي تو انڪار ڪيو تہ تنهنجي جيڏي ڪل لهرائي توکي ڳڌهہ جي پيٽ ۾ سبرائي ڇڏيندو.

ساڌو نيابو ٻڌي ٽهڪ ڏنو. سواءِ اٿڻ يا سلام ڪرڻ جي چيائين تہ ”کيس وڃي ٻڌاءِ تہ مونکي ايشور بہ ڇيهو پهچائي نہ ٿو سگهي ڇو تہ پرماتما جو ڪم آهي مثل ماڻهوءَ روشني آئي جان وجوڻ ۽ حياتي ڏيڻ ۽ نہ ساهہ ڪيڻ. پرجيڪڏهن مونکي کو مارڻ بہ چاهي تہ آءٌ مرڻ لاءِ هر ويلي ويٺو ٿو واجهہ وجهان. هونئن بہ ماڻهو نيٺ تہ مري پوءِ کيس اڳواٽ اڪلائڻ ۾ ڪهڙو فائدو؟ باقي ٿو وارو بادشاهہ کو خدا ٿورو ئي آهي چاڪاڻ تہ کيس بہ مرڻو آهي. مونکي تہ نہ موت جو ڏر آهي ۽ نہ دولت جي گهرج يا خواهش! جو فقير انهن ٻنهي ڳالهين کان لاپرواهہ ۽ لاغرض هوندو سو سڪندر جهڙي ڪهڙي پرواهہ ڪيندو“. سڪندراعظم کي جڏهن ساڌوءَ جو سنيهو سربستو سڻايو ويو تہ ماٺ ۾ اچي ويو. چيائين تہ برابر مون ملڪن ۽ قومن تي فتح حاصل ڪئي آهي پر هي اڌ اگهاڙا بکيا ننگا بيڪاري ۽ بکشو مونکان بہ وڏا فاتح آهن چاڪاڻ تہ هنن ”پاڻ تي فتح“ حاصل ڪئي آهي.

پوءِ ڪلاڻي ساڌوءَ کي گهرائي ساڻ وٺي ويو. ڪلاڻي جو اصلي نالو ڪجهہ ٻيو هيو پر چاڪاڻ تہ سڄو ڏينهن هٿ ٻڌي آئي وئي کي پرڻام ڪندي ”ڪاياڻ ڪاياڻ“ (خوش راضي پرسن) چوندو رهندو هيو تنهنڪري سندس نالو ئي ”ڪلاڻو“ پئجي ويو. ياد رهي تہ بابل ۾ پهچڻ وقت ڪلاڻي سڪندراعظم کي

چيو هو ته هاڻ سندس داڻو پاڻي هت پورو ٿي چڪو آهي انڪري سندس آخري سفر لاءِ سنبت ڪئي وڃي. سندس چکيا تي چڙهڻ لاءِ جلائو ڪاٺين جو هڪ وڏو ڪوڙ ٺاهيو ويو جنهن تي چڙهي ”ڪلاڻي“ پساه ڏيڻ لاءِ آگيا ڏني. هندن ٻنهيور کي باهه لڳي ۽ ٻيڙن جيئون ڪيون ته ڪلاڻ نمسڪار ڪندي باهه ۾ ڀسم ٿي ويو. چون ٿا ته سڪندر اعظم کي جيئو هوائين ته ڪلاڻي هنڌ پنهنجي جسي ملاقات ٿيندي جا پوءِ ٿي هئي.
والله اعلم بالصواب.

سوڪار نوپتري - ميگهاوتي

تاريخ شاهد آهي ته عورت قديم زماني کان مرد جي مڪمل تابع ٿي رهي آهي. صدين کان وٺي، مرد ڪيس پنهنجي غلاميءَ جي ڪٺن ضابطي هيٺ، "چادر ۽ چار ديواريءَ" جي قيد بند ۾ چوڪنيو جڪڙي پابند بڻائي رکيو آهي، جنهن عمل کان مرد ماڻهو پاڻ بلڪل ئي ڇڙواڳ ۽ آزاد ٿي رهيا آهن! عورت جي شخصيت، انساني حيثيت، ۽ خود سندس نالو ئي مرد مٽائي پنهنجي ذات ۾ گم ڪري ڇڏيو. جڻ ته ڪيس جڻيو نمايو ۽ خلقيو ئي پاڻ هوائين. جي " عورت جو جياپو مرد جي دم سان هيو ورنه هوءَ مرد جي جتيءَ جهڙي ڪا چيز هئي جنهن کي پائي ڇوڙي پوءِ پير تسي اڇلائي وري ٻي وٺي واپرائجي" .

ايامن جي لڳاتار سختين ۽ ڪرڙڪ پابندين جو شڪار رهندي عورت جي فطرت ۾ رفته رفته هڪ عجيب انقلاب ايندو رهيو، جنهن ڪارڻ، صبر سان ظلم ۽ ستم سهڻ ۽ بنديخاني ۾ باندي ٿي رهڻ جو عادي ٿيڻ لڳي. منجهس محنت، پيتا ۽ گنڀيرتا جا گڻ پيدا ٿيندا رهيا. مرد پاڻ مڙني پابندين کان مادر پدر آزاد رهڻ ڪري وڏي ڪوتاهي ۾ رهيو. ڇڙواڳ ۽ شتر بي مهار رهڻ ڪري مردن ۾ اهڙن عيبن ۽ اوڻاين اچي واسو ۽ واهيرو ڪيو جن برائين جي اڳيان عورتن ۾ ڏسڻ ڪري ڪين سنگسار ڪيو ٿي ويو. تعجب آهي جو اڄ رسم جوڳي حالت به مرد جي آهي ۽ نه عورت جي. سچ چوندا آهن ته هڪ سچ پڻ پاڇا آهن.

نتيجي ۾ اڄ اسين هڪ اهڙي موڙ تي اچي رسيا آهيون جتي پنهنجي "ڌيءَ ڌڻ" جي نظرداري ڪرڻ ۽ سماءُ لوڻ

بجاءِ "بٽڻ" تي پيرو ڏيندا تا رهون. ڇاڪاڻ ته اڄ ڇوڪرين بجاءِ ڇوڪرن جي ڪرڻ ۽ اچڻ منهن ڏيڻ جو امڪان وڌيڪ آهي ۽ "هٿيارن کان وٺندي هيروئن تائين" هڙئي خرابيون ڇوڪرن ۾ ئيون ڳالهه ڪيون. پڙهڻ، ڪڙهڻ ۽ اچ لحاظ، توڙي گهر ۽ گهراڻا پالڻ ۾ به ڇوڪريون ڇوڪرن کان گهڻو اڳيرو نڪري چڪيون آهن، خاص طور شهرن ۾. جتي ڪين پڙهڻ ۽ پورهيو ڪرڻ جا وڌيڪ موقعا ميسر آهن. اڄ عورت نه فقط پنهنجي پيرن تي بيهڻ لاءِ اٿي کڙي ٿي آهي پر معاشره جي هر محاذ تي ٻوڙ ۾ آئي. ٿسي سگهجي ٿو ته هيءَ علامت اڳتي هلي انسانيت لاءِ نهايت نيڪ فال ثابت ٿئي!

خود اسانجي ايشيائي ملڪن اندر، جتي عورت اڌ صدي اڳ فقط رنڌڻي، جنب پيهڻ، ڏڌ واوڙڻ، ڪپڙا سبڻ ۽ ڌوئڻ ۽ ٻارن ڄڻڻ ۽ نپائڻ تائين محدود هئي، اتي اڄ هوءَ پنهنجي حق حساب ڇڪائڻ ۽ پنهنجي اصلي ماڳ ماڻڻ لاءِ جاکوڙ ڪندي ڏٺي ٿي وڃي. ويجهڙائيءَ ۾ "مسز بندرا نائڪيءَ" سري لنڪا ۾ ۽ ماني اندرا گانڌيءَ ڀارت ۾، وڏي ۾ وڏي پدويءَ تي پهچي ملڪي راڄ ڪرڻ واري ڪاروبار ۾ پنهنجو ناماچار ڪيو. تازو فلپائين جي "مسز اڪينو" هڪ پيڙي ڪسمت ڊڪٽيٽر ڪي جنرل اليڪشن ۾ شڪست فاش ڏيئي حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ڪيون آهن ۽ هوءَ هڪ بگڙيل معاشره واري ملڪ کي نهايت ڪاميابيءَ سان هلائيندي رهي آهي. بنگلاديش ۾ اڳوڻي سياسي اڳواڻ شيخ مجيب الرحمان جي نياڻي "حسينه واجد" توڙي سابق صدر ضياءالرحمان جي گهر واري "خالده ضيا" جا نالا اڄڪلهه عوامي اڳواڻن ۾ سرفهرست آهن ۽ سندن سياسي صلاحيتن ۽ بصيرت جي ملڪ هر هڪ جي ڄڻ ئي آهي. اهو ڏيڻ بري نه آهي جو سندن حق کين حوالي ڪيو ويندو ۽ عوام جون اميدون انهيءَ ڏينهن جي اوسيئڙي ۾ آهن.

پاڪستان ۾ مس "بي نظير" ڀٽو جو نالو ڪنهن تعارف جو محتاج نه آهي. سنڌ توڙي پنجاب ۾ "عوامي

ووٽ“ ته سنڌس امانت تي ڏنجي، جڏهن به چاهي ته وٺي ٿي سگهي. جي ”جنرل اليڪشن“ تي ۽ اعا به آزاد، ته پوءِ ملڪ ۾ سائين ڄمائيندي ڪرڻ مشڪل معاملو ٿيندو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته جيترا ڳوٺا ووٽ ڪيس آهن اوترا ”اميدوار“ ونس ڪونه آهن. هي عجيب ڳالهه آهي جو ”ڪٿي چور سچا ته ڪٿي ڀور سچا“. جي اڳوڻ ٻن پارٽين ۾ ”ونڊ ورچ“ ٿيل آهن سي به دراصل ”پيپلس“ پارٽيءَ جا پونگڙا هوا، پر پوءِ ذاتي يا جماعتي اختلاف ڪارڻ، جماعت کان ڇڄي ڇڙوڇڙ ٿي وڃي ٻين ڌڙن ۾ شامل ٿيا. هوسي برابر آهي ته سائين صاحب جي عوامي مقبوليت جو اصلي بنياد ”ڪربلا جي شهيد امامن“ سان جذباتي آهي ۽ نه ”روٽي ڪپڙي ۽ مڪان وارو مڪئو نعرو“ جو فقط ڪنهن جنت ۾ نسي سيسر ٿي سگهي ٿو. هر هڪ جي اڳ ڪٿي هي آهي تـــ سنڌ جو ڳوٺاڻو توڙي شهري عوام اکيون پوري ”بي نظير“ کي ويندو. وقت هوئي به سنڌس ياسي ڏسجي ٿو جو هڪ نه ”عورت“ آهي، ٻيو عمر به سنڌس حق ۾ آهي. البت الوڙ ضرور آهي. پــر سياڻپ وقت تعصب کان صاف ۽ وڏي جرئت واري ڇوڪري آهي. پر سائين جو سائس لڳاءُ سنڌس ”ذات“ سان آهي ۽ نه ڪن خوبين سبب. سائين جو منجهس يقين جو عالم هي آهي جو ڪٿي ڪنهن سواليءَ کي ڏيو پسا ٿيڙ ٿو اچي ته به امالڪ ”جيئي ڀٽو“ چئي اپو ٿي وڃي ٿو.

هاڻ تازو وري انڊيا ۾ ٻيءَ جوهردار ”ماتي“ جو ظهور ٿيو آهي، جا آهي ”ميگاواتي“. انڊونيشيا جي اڳوڻي اڳوان ”سوڪارنو“ جي دختر نيڪ اختر. جنهن تازو هڪ سياسي جماعت جي واڳ سنڀالي آهي ۽ ڏينهون ڏينهن پنهنجي شهرت ۽ سياسي بصيرت جو سڪو ڄمائيندي رهي ٿي. سنڌس پارٽيءَ جو نالو جمهوري پارٽي آهي (P D I) ۽ جا انڊونيشيا جي تاريخ ۾ نئين ۽ نوخيز سياسي جماعت آهي. ميگاواتي سوڪارنو جي اڻ پارن ۾ اڪيلي ڇوڪري آهي جا سياست ۾ تحرڪ وٺي رهي آهي. اوير جاوا جي هڪ ڳوٺ

تقرير ڪرڻ لاءِ ٽانگي تي سوار ٿـي جڏهن ”ميگهاوتي“ ساڳي پهتي تـہ پهراڙيءَ جا هـزارين پيدا پار ۽ عورتون سندس انتظار ۾ صبح کان وٺي هيٺ ويٺل رهيا. جڏهن تقرير شروع ڪيائين تہ اٿاہ ميدان هوندي بہ تر ڇڻڻ جيتري بہ جگهہ مائٽن کان واندي ڏسڻ ۾ ڪانہ ٿي آئي.

ڏسڻ توڻي لباس ۾، بيحد سادي سودي ۽ هڪ عام شادي شده گهر واري عورت آهي ۽ سنجيس فيشن يا ميڪ اپ واري رنگ روپ جي ڪابہ بسونءِ ڀرپاس نہ آهي. اڪثر تـر پنهنجي مشهور معروف مرحوم پيءُ ”بنگ ڪارنو“ يعني ”پاءُ سوڪارنو“ جا پول ورجائيندي رهي ٿي جي مائٽن جي دلين ۾ بجليءَ جي حرارت وارو ڪرنٽ ڏيندا رهن ٿا. تازو هڪ جلسي ۾ خطاب ڪندي چيائين تہ ”عوام جي روح کي ڏاڍ جي سانهر هلائڻ سان مليا ميٽ ڪرڻ ناممڪن آهي.“ جي تاريخـــي اکر سنــدس مرحوم والد ١٩٤٥ع ۾ انڊونيشيا جـــي آزادي واري اعلان ڪرڻ وقت چيا هوا. تازه ”باليءَ“ جي هڪ پيـٽ ٽبانان ۾ ڇهارو هزار نوجوانن کي خطاب ڪندي چاڻايائين تہ ”سنـدس والد ۾ باليني خون موجود هــو ڇاڪاڻ تــہ سندس امـڙ ”باليءَ“ جي رهاڪو هئي.“ سندس پنهنجـــي عمر ٣٨ سال آهي. سندس چهره جا مهانڊا ساڳيا ”پيءُ“ وارا آهن. ڪيترا ڪوڏانا دور دراز مفاصلي کان مسافري ڪري ڪيس ڏسڻ ٿا اچن ۽ سندن پڊندڙن جي هجوم ۾ ڏينهون و ڏينهن غضب جو اضافو ٿيندو ٿو رهي. ڏسڻ ۾ ائيـــن ٿو اچي تہ ڪي مائٽـــو مرڻ کان پوءِ جيئن وقت گذرندو ٿو رهـي تہ پنهنجـــي ڪنهن نہ ڪنهن پار ۾ جنم وٺي پنهنجو اڌورو ۽ اڌورو پروگرام مڪمل ڪرڻ لاءِ جاکوڙ ڪندا ٿا رهن، ۽ خاص طور پنهنجـي ڌيءَ يا زال جي وجود ۾. مسز بندرا نائڪي، خالده ضيا ۽ مسز اڪينو پنهنجـــي مڙس جـي مرڻ يـــا مارجڻ بعـــد ميـدان ۾ آيون آهن ۽ اندرا گانڌي، حسينہ واجد، بي نظير ڀٽــو ۽ ميگهاوتي پنهنجي والد جـي گنوائڻ کانپوءِ. ياد رهي هن عـورت ليڊرن جـي پـوئلڳـ هجومن ۾ اڪثريـت مسڪين،

ڪمي ڪاسبين، سڙورن، سلاوٽن، ٽانگا، رڪشا ۽ ٽرڪ ڊرائيورن، شاگردن ۽ گهرو عورتن جي آهي. سڄڻي جي جدوجهد بيروزگارن شاگردن ۽ عورتن جي حقن لاءِ آهي. جنهن جو هي نياڻيون اهڙي موڙ تي ميدان ۾ اچي پرگهٽ ٿيون آهن جڏهن ملڪ جا جهونا جوڳي يا ته ازلي سفر تي آسهي رهيا آهن يا سانباهن ۾ آهن. ڪجهه به هجي، ڪيئي سڪا پوءِ ”ڪرا توڙي ڪوٽا“ جي ڪجهه عرصو اڳ رواج ۾ هوا ۽ پوءِ سنجي ويا يا مٽايا ويا سي هڪ وار وري وهنوار ۾ اچڻ وارا آهن. ڪجهه به هجي. ايندڙ زمانو عورتن جي سربراهيءَ جو آهي ۽ اميد آهي ته سنڌ هنڌن ۾ ملڪ خوشحال ٿيندا ۽ خوشحال گهر ۽ گهراڻا جيان ڦرندا ۽ ڦلندا جنهن سڄا سڪا گهر سيبتي ۽ سگهڙ عورتن جي هٿ لڳڻ سان برڪت ۽ بخت ڀريا ٿي پوندا آهن. الله پاڪ شل ڌيئرن ڀينرن ۽ مائرن کي ٻل ڏئي ۽ توفيق ڏئي ته هو جڳ جهان جا گهر سڪيا ستابا ۽ ساوا ڪن جنهن ڏيهه ڪان ڏچو ۽ ڏوش نڪري ۽ دنيا جا ملڪ سنڌن هنڌن ۾ آباد ۽ شاد باد ٿي پون - آمين.

ٽئٽنڪ جهاز جي تباهي

قدرت آدميءَ جي ارڏائي ۽ سندس هٺ وڏائي کي ڀڃي پٽ تي چاڙهي سيکاري. هوءَ آدميءَ جي رڳ رڳ کان واقف آهي. آخر ته ڪيس پنهنجي هٿن سان ڏاهيو ۽ منجهس روح ڦوڪيو اٿائين. تڏهن ته ماڻهوءَ جا نات نخرا ۽ انگل ڀئي سهي. ڪڏهن ڪيس ماڻيءَ نموني ڀئي سبق سيکاري ۽ چتاءُ ڏئي ته بابا ڏاهو ٿي. هوڏ ڇڏ. هرويرو پنهنجي وت ۽ وس کان ٻاهر ٽپي ٽپا ڏيڻ نه ڏي. "ٻاٽ سيکاڻ". پنهنجي چوگرد نظر ڪري نهار. اک پٽ ۽ هيٺ مٿي ته ڏس. هي سج چنڊ تارا ڪٿيون، ڌرتي، درياهه، پهاڙ ۽ وڻڪار! آخر اوهين قدرت جي ڪهڙين نعمتن کان انڪاري ٿيندا؟

پر آدمي به هڪ عجيب گورک ڌنڌو آهي. آهي ته ننڍڙي ۽ مختصر چيز! پر اوتم جڳ جهان ۾ مچائي ڇڏيو اٿائين. هڪ هنڌ ڪيس ويهڪ يا آرام آهڻي ڪونه. جي جنت ۾ هيو ته اتي به فتوري ڪيائين. جنهن ڳالهه کان ڪيس جهل پل ڪر ته عين اهائي حرڪت ڪندو. هٺ ۽ هوڏ سندس فطرت آهي. نتيجي ۾ خوار خراب ٿي ڪيس هڪاليو ويو. جي حياءُ شرم هجيس ها ته پاڻيءَ ۾ ٻڏي مري ها. پر بيحيائي بادشاهي آهي. بهشت کان نيڪالي ملي ته همراهه ڌرتيءَ تي اچي سوڙيو. هتي به قڙو فساد پاڻ ساڻ ڪنيو آيو. جڏهن آدم جي اولاد ٻن پٽن تائين هئي ته هڪ ٻئي کي قتل ڪري ڇڏيو. وڏڙه ورثي جي ورهاست تي ٿي يا بگداريءَ تي ڏونڌو ٿيو؟ ڌرتي جو زمين انيڪ ۽ اڻاهه هئي. ڏيهه ۾ گهٽ ٻن جڻن جي کاڌي کان گهڻي هئي. پر آدميءَ کي آرام اچي ته ڪيئن؟

وري جڏهن ڪان هن سدوري ڪي سائنس جــو رانديڪو هٿ آيو تڏهن ڪان ته آهي باقي معجزجي ۾ آهي. هاڻ ته سڀ وٽ گهوڙوئي پڌٽ نه ٿو ڏئي. چوندا آهن تــه ڪرڻي لڏي هريڙ ۾ پنساري تي ويٺو. هاڻ اسان وارو همراه ڪيڙن ۾ نه ٿو ماپي. ڪڏهن "ڊارون" بجي اعلان تــو ڪري ته هو باندر جي اولاد آهــي. اهو نه ٿو ٻــڌائي ته باندر سان سندس ڏاڏائو رشتو آهي يا ناناڻو؟ ڪڏهن ٿو چوي ته مالڪ خالق آهيئي ڪــونه ۽ سمورو ڪساد هڪ حــادثو آهي. ڪڏهن وري فرائيڊ جي فلسفي جو پرچار ڪندي، هڪ ماءُ جي ٻنونجي معصوم ڪي مخڙي ڏيڻ ۾ به جنسي خواهش جو غلبو ٿو ڏسي. مطلب ته همراه جي اڄ ڪاهه قوسي ڪاپار آهي. پارهوني ناپين ۾. ڪڏهن ڏس ته آسمان رخ ۾ اڏاسي رهيو آهي. ڪڏهن مهاساگر جي تري ۾ ٽپيون ٿو ڏيو ڏئي. مطلب ته زمين تي پيروني نه ٿو ڪوڙي. الاجي ڇا ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ آهي؟ حالانڪ همراه جي فقط هوا تي سنجڙي ته پوءِ پانهو ۽ ڏئي. ڪيس ڇڻيءَ جو ڪير ياد اچي ٿو وڃي.

اڄوڪي ڏينهن تي پنجهتر سال اڳ انگريز بهادر هڪ پاڻيءَ جو وڏو جهاز ٺاهيو جو دنيا جي عجائبات ۾ ليکيو تــي ويو. هــن جهاز جــو نالو "ٽئٽينڪ" (Titanic) هيو. سندس وزن پنجاهه هزار ٽن يعني چوڏهن لک مڻ هيو. سندس ڊيگهه اٺ سئو پيامي فوٽ ۽ سندس انجڻيون پنجونجاهه هزار "هارس پاور" طاقت جون هيون. سمنڊ پار سفر لاءِ هــن جهاز ۾ في مسافر جي ٽڪيٽ جي قيمت ان زماني ۾ به "چار هزار ني سئو پنجاهه ڊالر" يعني اڄوڪي سڪي مطابق سٺ هزار رپيا هئي. منجهس مسافرن جي عيش آرام لاءِ هوٽل ، ريسٽارنٽ، ڪارنيوال، سرڪس، عجائب گهر ۽ ترڻ لاءِ تلاءُ وغيره تعمير ٿيل هوا.

هن جهاز لاءِ مشهور هيو ته سندس پاڻي ۾ پڏڻ نــه فقط محال هيو پــر ناممڪن پـــڻ هيو. جهاز جي مضبوطيءَ لاءِ

سندس تري ۾ هيٺان فولادي چادرن جو ٻٽو تهه چاڙهيل هو، جنهن سامونڊي مانگر يا ڏونگر کيس ڇيهو نه رسائي سگهن ۽ نه منجهس ڪو ڇيد يا شگاف ٿيڻ جو ڪو امڪان نه هو. جهاز کي پاڻيءَ ۾ غرق ٿيڻ کان بچاءَ واري اپاءَ لاءِ جهاز جي هيٺين حصي ۾ سورنهن "پاڻي بند" ڪمرا تيار ڪيل هوا جي شاهي ٽنبي جو ڪم ڏيندي جهاز کي هر حال ۾ پاڻيءَ مٿان ترڻ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ هوا. "مسز آلبرٽ ڪالڊ ويل" نالي هڪ وڏي گهراڻي عورت ٻڌايو ته جڏهن جهاز جي عملي ڪان پڇيا ڪيائين ته "واقعي ڇا ٽائيٽينڪ ايترو محفوظ ۽ مضبوط جهاز هو؟ عملدار جواب ڏنو ته، "هائو. مائي صاحبه. جيڪڏهن "خدا" پاڻ به هن جهاز کي ٻوڙڻ چاهي تڏهن به "کيس ٻوڙي نه سگهندو".

اهڙي اڻ ٻڌي، ڏهين اپريل ١٩١٢ع صبح سوير هي جهاز انگلنڊ جي "سائوٿ هئمپٽن" بندر کان لنگر کڻي سامونڊي سفر تي اسهيو. سندس مسافريءَ جي منزل "نيويارڪ" يعني آمريڪا هئي. منجهس ٻه هزار ست سئو مسافر سوار هوا. مسافرن جي ڏيک ويک ڪرڻ، جهاز جي هلائڻ واري عملي ۽ کاڌ خوراڪ وغيره جي انتظام لاءِ هڪ هزار هڪ سئو خلاصين مستريءَ ۽ اوستن جو عملو الڳ هو، جن جي چونڊ ۽ تربيت ۾ ڪيئي ڏينهن سيڙايا ويا هوا.

اٽڪل ساڍي يارهين بجي رات ڌاري جهاز جي هڪ پهره سجاڳ خلاصيءَ ڪپتان کي اطلاع ڏنو ته برف جو هڪ ترندڙ پهاڙ (Iceberg) جهاز واري دڳ جي اڌو ڌڙ ۾ ٿي آيو. ڪپتان مرڪندي بيپرواهيءَ سان وراڻيو ته ڪا پرواه نه آهي، "دنيا جي وڏي ۾ وڏي جهاز آڏو جابلو پهاڙ ڇو نه ٽڪرائجن تڏهن به کيس ڪک جو نقصان رسائي نه ٿا سگهن، هي ته برف جو ڍڳ آهي، ان ڪري جهاز جي رخ موڙڻ جي ڪا لوڙ نه آهي." پوڻي ٻارهين بجي رات ڌاري جهاز جو برف واري ڇپ سان ٽڪراءُ ٿيو. جاڳندڙ مسافرن کي ڪجهه ڌڏڪي ۽

ڏيکي جو احساس ٿيو باقي آرامي مسافر پنهنجي خواب ۾ محو رهيا. جهاز منجهان ئي فوٽ ويڪرو شگاف پئجي ويو. ڇيد بند ڪرڻ جي سرتوڙ ڪوشش ڪئي ويئي، پر سڀ حيلا وسيلا بيسود ثابت ٿيا.

سوا ٻارهين بجي اڌ رات جو ڪپتان جهاز جي مسافرن کي سجاڳ ڪري سائن سمورو احوال اوريو ۽ کين جهاز ڇڏڻ لاءِ تيار ٿيڻ جو حڪم ڏنو. پوءِ تـ جهاز ۾ قيامت مچي ويئي. پوڻي هڪ بجي جهاز کان بچاءُ واريون ٻيڙيون هيٺ سمنڊ ۾ لاٿيون ويون. فقط عورتن ۽ ٻارن کي ٻيڙين ۾ سوار ٿيڻ لاءِ هدايتون ڏنيون ويون. "عورتون ۽ ٻار پهريون"! ڇاڪاڻ جو انگريز سڌريل ۽ مهذب قوم هئي. پر جي هي جهاز اسان ٻاري ڪنهن ايشيائي ملڪ جو هجي ها تـ جهاز جي ٻڏڻ ويل، ٻيڙين ۾ چڙهڻ جو پهريون وارو سرڪاري وزيرن کي ڏنو وڃي ها، پوءِ ٢٠ ۽ ٢١ گريڊ جي آفيسرن کي. "عورتن ۽ ٻار تـ نڪي ٿيهه". اصلي ڳالهه آهي "مڙس ماڻهو بچائڻ جي". هوڙالڪن جارانجهو اسيمبلي ميمبر ماٿر روز جيئندا يون آهن ڇا؟ خاص طور جن کي ١٩٩٠ تائين راڄ ڪرڻ جو پروانو بہ حاصل هجو!

مسٽر ڊان سارون پنهنجي ڪنوار کي ٻيڙيءَ ۾ لاهيندي چيو تہ، توهين هلو ۽ آءٌ ڪجهه عرصو رکي پوءِ ٻي ٻيڙيءَ ۾ ٿو اچان، ٿوڻي جو کيس ڄاڻ هئي تہ اها آخرين موڪلائي هئي ۽ هن وري پنهنجي مڙس کي ڪونہ ڏٺو. ٻي هڪ عورت مسز والٽر ڊگلس پنهنجي ور کي ايلاز ڪندي چيو تـ والٽر تون بہ مون ساٿ هليو هل. نـ پياري، والٽر وراڻيو. آءٌ مرد ماڻهو آهيان ۽ پهريون حق ٻارن ۽ عورتن جو آهي. مسز آسبورن چيو تہ مون هميشه پنهنجي مڙس سان گڏ گذر ڪيو آهي ۽ هاڻ ڪانئس جدا ڪين ٿيان. انهن ٻنهي ٻيڙيءَ ۾ چڙهي پاڻ بچائڻ کان انڪار ڪيائين ۽ مڙس سان گڏ ٻڏي مئي. اسان وٽ هجي ها تـ "ستيءَ" جيان ڳائجي ها. انگريزن وٽ ائين ممڪن نـ هو. ڇاڪاڻ تـ آسبورن پنهنجي ور سان گڏ سگهري مئي، ۽ ڪو پيار خاطر وروڻي ٻڏي مئي هئي!

سوا ٻي بجي رات جو ٽئٽنڪ جهاز آخري اوٻاسي ڏيئي سمنڊ اندر ٽُٻي هڻي وڃي آرامي ٿيو. جملي پندرهن سئو ٽيهي ماڻهو ٻڏي ويا، باقي ٻار ۽ عورتون سواءِ هڪ جي سڀ بچايا ويا. هڪ عورت جنهن ڀتار بنان جيئڻ کان انڪار ڪيو اها مسز آسٽبورس هئي!

مارو گر ٿيام - ڏيان ڏوراپو ڪنهن کي؟

ڪجهه ڏينهن ٿيا سنڌ جي بيمار اديبن ۽ فنڪارن جي سرڪاري طور علاج ڪرائڻ لاءِ هلال پاڪستان ۾ دردمندانه اپيل ڪيل هئي. درخواست ۾ ڄاڻايو ويو هيو ته اسان جي ڪجهه مسڪين ماڻهن کي بدقسمتيءَ سان "وڏن" ماڻهن واريون بيماريون ٿي پيون آهن، جن جي علاج لاءِ سواءِ يورپ ۽ آمريڪا وڃڻ جي ٻيو ڪو چارو ئي ڪونه آهي. سفر خرچ کان علاوه سوال آهي ڊاڪٽرن جي ڳاٽي ٻڌين فين جو ۽ دوائن جي قيمت جو. اسان وارن سماجڪڙن سموري چمار جي سيڙپ ڪئي "ثقافت ۽ علم ادب" واري سرمايه ۾ اضافي ڪرڻ جي. نتيجي ۾ سندن حشر هي ٿيو جو اڇا ڪوڙا کيسا خالي. ماڻهن ليکي ماڪ جو والي! جي پنهنجو ارڪو ترڪو ۽ مال مڏي وڪڻن، يا اجهان به پار پڇا به گروي رکن. تڏهن به سندن سمورو سرمايو وڃي يورپ جي اڌ پڙي جيترو به مس ٿيندو. هاڻ پڇايو وڃي هي همراه ڪهڙي واه وڃن ۽ ڪهڙي واٽ وٺن؟

سوال هي آهي ته غريب هئڻ ڪو "ڪبيرو گناهه" ته نه آهي ۽ نه وري ان ۾ ڪا شرم جي ڳالهه آهي. جيڪڏهن ڪنهن جي حرام تي هٿ وڌل نه آهي ۽ هو پنهنجي رزق حلال تي گذارو ڪندڙ آهي ته هي ڪو سندس نه بخشڻ جهڙو ڪو گناهه ته نه آهي. نه وري دل جي بيماري يا ٻڪين جي عارضي جو ڪو تعلق سچائي يا سرمائيداريءَ سان آهي. باقي هي حقيقت آهي ته علاج لاءِ ڏوڪڙ هئڻ ضروري آهن. مصيبت اها آهي جو اڄ ڪالهه هر انساني مسئلي جو حل "پئسو" آهي، پوءِ عدالتي معاملو هجي. روزگار جو مسئلو

هجي، يا بيماريءَ جو ڪو عارضو! بدبختي اِها به آهي جو اسان وٽ سماجي ادارا آهن ئي ڪونه. صحت صفائيءَ لاءِ دان وينهي تعليم ۽ روشنيءَ تائين سڀ سرڪار ئي سرڪار آهي. ان ڪري اسان ڪي هر مشڪلات يا مسئلي ويل سرڪار ئي سڏڙا ڪرڻا ٿا پون پوءِ هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته سڏ سڻي واهر ڪن يا مورڳو ڪن ۾ ڪپهه وجهي اڻ ٻڌي رخي اختيار ڪن. وري رهن ئي اهڙن ايئرڪنڊيشن ڪمرن ۾ ٿا، جتي رعد جي راڙ پڌڻ ۾ به مشڪل ٿي اچي ته پوءِ اسانجي چيخ پڪار جو مٿن وري ڪهڙو تاثر ٿيندو؟

علڻ فقير ۽ محمد يوسف فنڪارن جي دل واري عارضي بنسبت ته اڳيئي اعلان ٿي چڪو آهي. عمل ڪڏهن ٿيندو ڇي نه ٿو سگهجي. آخر سرڪاري واعدو آهي. ڏينهن ضرور لڳندا پر تدارڪ ضرور ٿيندو. ممڪن آهي ته ڪي ضروري رسمون اڃان رهجي ويل هجن. ڪاغذي ڪارروائي جي خانه پري به ته ضروري آهي. ويجهڙائيءَ ۾ هڪڙي نوجوان ليکڪ طارق عالم جي بيماريءَ بنسبت اخبارن ۾ خبرون شايع ٿيون آهن ۽ امداد لاءِ اپيلون شايع ڪيون ٿيون وڃن. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته سرڪار سڳوريءَ اڃان ان طرف ڪو ڌيان نه ڏنو آهي. شايد هنڪري جو "پڌڻ وارا پروچ" ٻاهر دوره تي اسهيل هوا!

نوجوان طارق عالم لاءِ چيو ٿو وڃي ته سندس ٻيئي بڪيون بيڪار ۽ ختم ٿي چڪيون آهن ۽ هاڻ سندس رت جي صفائيءَ جو دارومدار "ڊائليسس" يعني مشين تي آهي جو هڪ مهانگو طريقو آهي. بهتر طريقو هي آهي ته آپريشن ڪري "عطيه" ۾ يا خريد ڪيل صحتمند بڪيءَ کي جسم اندر رونبو ڪيو ٿو وڃي جنهن لاءِ انڪل به اڍائي لک رپيا خرچ ٿين ٿا. هن قسم جي آپريشن هندستان ۾ به ڪئي ٿي وڃي، پر اهڙا ڪامياب تجربا يورپ ۽ آمريڪا ۾ روز روز ڪيا ٿا وڃن. سوال هي آهي ته به اڍائي لک اڄڪلهه ڪا وڏي رقم ته نه آهي. ڪلفٽن جي هڪ عام رواجي پلاٽ جي قيمت اڄ ڏهن لکن پنجويهه لکن تائين آهي. پر هڪ غريب مسڪين

وٽ ايتري رقم اچي ته ڪٿان؟ خاص طور هڪ سنڌيءَ وٽ؟.

هڪ نوجوان لاءِ هي تصور ڪرڻ ڪيترو قدر نه ڀيانڪ آهي ته فقط علاج لاءِ چار پئسا نه هئڻ ڪري سندس زندگيءَ جو ڏيئو گل ٿيڻ تي آهي. موت برحق آهي. پر موت جو ستان اچي ڪڙڪڻ ۽ ڳاٽي تي چڙهي اچي ويهڻ انسان لاءِ دل ڏاريندڙ تصور آهي. اسان وٽ زندگي گهارڻ جي آدميءَ کي فقط خواهش ڪرڻ جو اختيار آهي جو سڌريل ملڪ ۾ سندن موروثي ۽ ”شهري حق“ ڄاڻايو ٿو وڃي. اسان وٽ جتي اسلام جو ڍنڍورو ڏنو ٿو وڃي اتي سواءِ صاحب رب ستار ۽ عبدالستار ايڌيءَ جي ٻيو ڪو واهر وسيلو نٿي ڪو نه ٿو سجهي. ڪوڙو نه چنگو ٿئي جو اسين سڀئي پنهنجي وس ۽ وسعت آهر مايوسيءَ جي ٿهڻ ۾ ڪتل نوجوان کي مالي سهارو ڏيئي ڪناري لڳايون.

... ...

ڪري سگهان نه ڪاءِ

انهين سندي ڳالهڙي

اسان جي ملڪ اندر وڏي واڪي ۽ ”ٻه ٻانگ دهل“ ڳالهائڻ ۾ ٻه شخصيتون مشهور هيون. هڪ مير علي احمد ٽالپر ۽ ٻيو ميان محمود علي قصوري. ٻنهي جي ساخت ئي قدرت اهڙي بڻائي هئي جو هو هوريان ڳالهائڻ کان ئي مجبور هوا. سندن واڪن ۽ ٻرڪڙ ڪرڻ واري فطرت سبب ماڻهن ڪوئي ڪن جون ڳالهيون ئي ڪونه ڪندو هو. شايد اهوئي سبب هيو جو ٻئي صاحب ملڪي سياست ۾ ڪو خاص ڪامياب ٿي نه سگهيا. اسان واري اجوڪي سياست آهي ئي ٽماڪن واري سازش. سازش لاءِ وري ”سس ٻس“ ۽ ”ڪانا ڦوسي“ ڪرڻ لازمي آهي. جنهن خوبي ۽ خاصيت کان ٻئي محروم هوا. پر ٻنهي ۾ دل توڙي دماغ جون ٻيون ڪيئي صلاحيتون هيون.

ٻئي ملڪ پر جا ٻرک ۽ بزرگ سياستدان هوا. ٻئي فيڊرل حڪومت جي مکيه قلمدانن جا وزير ٿي رهيا. ٻنهي جو

دامن ۾ سندن هٿ، ڏوڪڙ ۽ ڏاڍ کان پاڪ صاف رهيا. ٻنهي جي ڄاڻ سڃاڻ ۽ دوستيءَ جو دائرو نهايت وسيع هو. ٻئي ڄڻا مرحوم ڀٽي جي خاص ڪري ٽڪيٽ تي اليڪشن ۾ چونڊجي آيل هئا. مير صاحب بدين تڪ کان ۽ ميان صاحب لاهور کان. ۽ پوءِ اڳتي هلي ٻنهي ڄڻن پيپلز پارٽيءَ کان بغاوت ڪري علحدگي اختيار ڪئي. ٻنهي جي وفات وقت عمر چاهتر سال هئي. ٻنهي ساڳئي مهيني ۾ رحلت ڪئي، مير صاحب هن مهيني جي ٥ تاريخ ۽ ميان صاحب ٻارهين تاريخ تي. فقط هڪ هفتي جو فرق رهيو.

ميان محمود علي قصوريءَ لاءِ جسٽس ڪياني مرحوم چوندو هو ته قصوري جڏهن اسلام آباد جي سپريم ڪورٽ ۾ ڪيس جي وڪالت شروع ڪندو هو ته سندس زبان جو پڙاڏو ”پاڻي ڦيروءَ“ ۾ ٻڌڻ ۾ ايندو هو. يعني سندس آلاپ لاهور جو شهر به ٽپي اڃان اڳيرو ويندو هو. هڪ ڀيري ته لاهور هاءِ ڪورٽ ۾ ڪيس هلندي جسٽس ڪياني رڙ ڪري قصوريءَ کي چيو ته ”قصوري صاحب آءٌ توکي بلڪل صاف ٻڌي رهيو آهيان، پوءِ تون مون تي ٻوڪڙ ڇا لاءِ ڪري رهيو آهين؟“ ميان صاحب ملڪ جو مايه ناز وڪيل هو ۽ سندس شمار ملڪ جي چوٽي جي بئريسٽرن ۾ ٿيندو هو.

محمود علي قصوري مرحوم انساني حقن واري جاکوڙ ۽ جدوجهد ۾ ”اڻٿڪ“ سپاهي هو. انصاف ۽ عدالتن ۾ قانون جي بالادستيءَ ڏس ۾ سندس ڪوششون ساراهه جوڳيون هيون. کيس عدالت جي ڪرسيءَ لاءِ ڪيئي ڀيرا آڇ ڪئي ويئي پر هن هر دفعي هيءَ چئي انڪار ڪري ڇڏيو ته، وڪالت واري پيشي ۾ مظلوم ۽ ستايل لاءِ قانوني ويڙهه ڪري کين حق رسائي تو سگهجي جا خدمت بحيثيت جج جي ممڪن نه آهي. گذريل اڌ صدي اندر جي به عدالتن ۾ آئيني جنگيون ٿيون گذريون تن ۾ ميان صاحب شهري حقن ۽ خاص طور انسان جي آزاديءَ واري بنيادي حقن لاءِ ڏاڍو ساهه پتوڙيو. محمود علي قصوري پاڪستان جو اڪيلو ٻرڪ وڪيل هو

جو "ناحق بند" Detention جا ڪيس "مفت" ۾ ڪندو هو: جن ماڻهن مٿان حڪومت، حڪمرانن يا ڏاڍن جو ظلم ستم ٿيندو هو تن کان نه في وٺندو هو ۽ نه وري معاوضو ني قبول ڪندو هو.

پاڪستان ۾ ميان محمود علي قصوريءَ جو "دم غنيمت" هيو. مشهور قانوندان، هڪ سينيئر سياسي اڳواڻ، سابق وزير قانون ۽ شهري آزاديءَ جي هن پرواني کي ڪالهه قصور شهر جي روشن آرا مسجد جي ڪنڊ ۾ دفن ڪيو ويو. مرحوم جي جنازه نماز ۾ سياسي سرواڻن، وڪيلن ۽ جج صاحبان ۽ دوستن توڙي عزيزن ۽ شهرين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

علي محمد شاه راشدي

(قسط - ۱)

علي محمد شاه راشديءَ جي اچانڪ الوداع جو ارمان ملڪ جي هر پڙهيل ڳڙهيل ماڻهوءَ کي ٿيندو. جي هاڻ، سندس لکيل پڙهڻ کان هميشه لاءِ محروم (رهجي) ويندا. اهل عيال اولاد ۽ ڪٽنب جي پاڻين لاءِ ته، هونئن به، هر بزرگ جو دم غنيمت هوندو آهي. پر آءُ سمجهان ٿو ته جڳ جهان کان موڪلائي ڪندي، وڇوڙي جو به ٽڪا احساس ته ڪيس پاڻکي به ضرور ٿيو هوندو. جهڙي ڀرپور زندگي هن شخص پنهنجي سڄي سکڻ هٿن ۽ فقط "ذهن" جي ٻاٻوتي تي گهاري هئي، نه ٿو ڀانيان، ته اهڙي بادشاهي، ڪنهن راجا مهاراجا پنهنجي راج ڀاڳ يا موروثي ميراث سهاري ڪڏهن ماڻي هوندي.

نه فقط سندس شيل شڪار ۽ شغل شاهاڻا هوا پر جنهن به شوق سان ذوق رکيائين ته ان استاديءَ ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. لکڻ ۾ نه رڳو نامور ليکڪ يا "لکشمداس" هيو پر "قلم جو ڌڻي" پڻ هيو. وقت سر هو قلم جي نوڪ کان نيزه ڀالي ۽ توب تفنگ جو ڪم پڻ وٺندو هيو. ٻولڻو به واه جو هيو. تقرير توڙي تحرير ۾ پنهن جو مٽ پاڻ هيو. ٻوليون سکڻ جو ڏانءُ به هيس ۽ ذات پڻ. نه ڪنهن مڪتب ۾ داخل ٿيو ۽ نه ڪنهن مدرسه ۾ پڙهيو. پر سڄي دنيا جو علم پيٽ ۾ هيس. پڙهيو ۽ ڪڙهيو ۽ وري رولڙن ۾ به رهيو. سيلاني به لاثاني هيو. ديس پرديس گهميو. اوائل ۾ فقير ٿي ۽ اڪثر بنان ٽڪيٽ. پوءِ وزير ۽ سفير ٿي ملڪ ۽ ماڳ ماڻيندو رهيو.

شڪار جي نامور هئڻ ڪري شهرن ڳوٺن جهنگ جبل ۾ ڄاتو سڃاتو ويندو رهيو. شڪار ۾ نه تير جو نه تلوار جو. پر شينهن شير خدا جو. هوندي ته مارجي ته ميرن ته چڻ چيٽاڻ ڪان بس پلي!

زندگي ته آهي ئي ڪچڙي ڀارت. انسان جو ڀڙو آهي ته پوءِ لوهه ڪان ته ڏاڍو. پر جي ڀڃڻ شروع ڪري ته ويرم ئي ڪانه لڳي. چڻ ته ڪو سهڻي واري ڪچو ڳهڙو هيو جو سير ۾ لڙهي ويو. شڪ نه آهي ته جياپو ۽ سپنو آهي ئي ساڳي ڳالهه. نه جياپي کي جڏاءُ ۽ نه خواب کي بقاءُ. ماڻهو ٽيهه ـــ سال جيئي يا ٽيتاليهه. لاڏاڻو ٽيهه ۾ ڪري يا ٽيتاليهه ۾. ڳالهه سڀ ئي ساڳي. چڻ ڪالهه ڄائو ۽ اڄ مئو. ڪو سج هيو جو صبح اڀريو ۽ شام لٿو. جي قبر جو نالو نشان نه هجي ته جيڪر هي گمان به غالب نه رهي ته واقعي ئي ڪو ماڻهو جيئنو به هيو يا سورهيو ڪا لوڪ ڪهاڻي هئي.

لاڙڪاڻي جي ڀرسان ڳوٺ واهڻ ۾ ڄائو. پيراڻي گهر ۾ پليو ۽ نپنو. جنهن گهراڻي ۾ هڪڙا ڀاڳارا ته ٻيا جهنبه وارا. هي همراه ڪاهي قانو ڪنجرو ۽ مٿو اگهاڙو. ڀرن جي ڀڙهي ۾ پيدا ٿيندي به نــه "گهوڙي تي گهڙيال" ۽ "نه بمع خلق نال". نــه وري ڪو جسماني جلوو ۽ جمال. بدن ۾ سنهڙو سڪل ۽ ٽنب جهڙو. قد ڪاٺ به مختصر. شڪل شبيهه بـــه سوچاري اڃان بـــه ڀوري ساري. پنهنجي اهـــڙي ڏٻري پونجي ۾ ڪهس سٽ ئي هن فيصلي جي حق ۾ ڪيو هوندو تـــه هو پنهنجي جسم تي ڀاڙڻ بجاءِ ذهني صلاحيتن کي اڀاري ۽ اجاگر ڪري. ظاهر آهي تـــه جيڪڏهن ڪيس هن دنيا ۾ ڪجهه ڪــري ڏيکارڻو هيو ته پوءِ ذهن تي زور ڏيـــڻ سواءِ ٻيـــو چارو ئي ڪونه هيو.

پوءِ هو پهره سجاڳ رهي " لوڪ تماشو " ڏسندو رهيو. ڏٺائين ته هر رخ ۾ ڇتي جنگ جاري هئي. هر هنڌ ٻلي ڪوئي واري راند هئي. ڏاڍي هٿي کي ئي پيڙيو. عقلمند احمق کي ۽ سيٺ سڃي کي ٽـــي وڪڙ چاڙهيـــو. هٿ هرهڪ ماري ۽ شڪاري هير. هــرهڪ ٻڪٽــي بـــاز جيان پنهنجـــو طعامون،

لقمون ۾ ڪاج تي ڳوليو. ڪنهن شڪار ڦاسائڻ لاءِ "ڪوڙڪي" تي اڏي، ڪن ڪوريئڙي وارو "چار" اڏي ڪري گراهڪ جو انتظار تي ڪيو ته ڪن وري ڏولا ۾ نانيءَ وڏڙا ڏاهي پوءِ پنجوڙ اڏي ڪوڙيءَ کي گهمرو تي ڏنو.

زماني ۾ زندگيءَ واري ڪتاب جي ورق گرداڻي ڪندي آدمين ۾ سندن ارادن جو مشاهدو مانيندو رهيو. مردم شناسيءَ ۾ اهڙو پڙ تي ويو جو پهرين نگاه ۾ ماڻهوءَ کي ڄاڻي سندس سرناسي ڪانوڏي سوانح حيات تائين سڃاڻي ويندو هو. موقعي شناس وري اهڙو جو وس ويندي ويل نه وڃائيندو ۽ اچا ٻه واقعي کي سگهن ڪان جهلي متس لانگ ورائي سوار ٿيندو هيو. شڪار جا هڙئي ڳر ڄاڻندو هيو. صحافت هجي يا سياست هو هر راند يا ويڙهاند شڪار نموني ڪيڏندو هيو.

سالها سال لڳاتار رولڻ ۾ رهندي ۾ پنهنجي ذهني صلاحيتن سان هشيارٻند تي هڪ استاد جي روپ ۾ سنڌ جي سياسي آکاڙي ۾ اچي وارد ٿيو. پوءِ ته هر ملاکڙه ۾ سندرو ڪندو ۽ ميدان ماريندو رهيو. هي اهو زمانو هيو جڏهن سنڌ بمبئيءَ کان رسو ڇناڻي پنهنجي پيرن تي بيهڻ جي سانباهن ۾ هئي. سنڌ ۾ سياست جا سڌڙيا ته سوين هوا پر ڪين هڪ اهڙي استاد جي ڳولا هئي جو ڪين ڏهلائي ۾ سندرا ٻڌي "اندرين پاهرين وارا" جاڏا سيکاري. هي هرفن مولا راشدي هيو جو اوائل ۾ سندن "هٿيو" تي رهيو. پوءِ باقي چمار وڏيرن کي پتلين جي تماشي جيان ڪين پنهنجي اشاري تي نچائيندو رهيو.

١٩٣٧ع کان ١٩٤٧ع تائين راشدي مرحوم سياسي واچوڙن ۽ زلزلن جي ليپٽ ۾ رهيو. نه فقط پنهنجي وت ڪان وڏيڪ بلائن سان پر وڏين آپدائن ۽ آڙبڪاپن سان مهاڏو اٽڪائيندو رهيو. هن دور ۾ سنڌ هڪ طرف ته باقي جڳ جهان جيان مونءِ ساري جنگ جي پنور ۾ ڦاٿل هئي ۽ ٻئي طرف منجهس مقامي افراتفريءَ جا ادبهڙ بوندا تي رهيا، جن لوڏن ۾ لرزن سندس وجود جا بخيا ئي اديڙي ڇڏيا. اهي اوچتا سلسلا هوا هڪ پيرپاڳاره واري ڏريجڊي

جنهن ڪارڻ حرن جا وڳوڙ شروع ٿيا. ٻئي نمبر ۾ مسجد منزلگاهه واري تحريڪ جا محض هڪ قومي وزارت کي ڊاهڻ لاءِ رچائي وئي ۽ جنهن جي نتيجي ۾ هندو مسلم ڇڪتاڻ پيدا ٿي. ميل ميلاپ لاءِ وڏڙن جا صديون وارا لايا سجايا سڀ اجايا ثابت ٿيا. تهان پوءِ پاڪستان تحريڪ ۽ مسلم ليگ جو ٻج سنڌ ۾ ڇٽيو ويو. هنن ٽنهي واقعن جو باني ته بظاهر ته ڪٿي ڪير به هجي پر پس پرده محرڪ پير راشدي هيو.

پاڪستان جي تعمير ۽ تڪميل جو سهرو برابر قائداعظم محمد علي جناح جي سر آهي. پر ڪي پاڪستان کي انگريز جي هٿ جو معجزو چون ته ڪي وري هن ملڪ جي وجود ۾ اچڻ جو سبب انسٽيءَ طور هندن کي سمجهن، جن هاءِ گهوڙا مچائي آپ مٺي تي ڪٺي ڏنو. نتيجي ۾ مسلمانن کي يقين ٿي ويو ته ضرور سندن فائدي ۾ ڪا ڳالهه هئي نه ته هندو هاءِ دوس نه مچائن ها. پر ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته قدرت کي پاڪستان هر حال ۾ قائم ڪرڻو هو جنهن قسمي ڏاهڻ ۾ ڪيئي ماڻهو استعمال ٿيا، جن ۾ پير راشدي صاحب به هڪ هيو. ان احاظ کان راشدي تمام وڏو ماڻهو هيو جو قدرت به کيس پنهنجي ڪم لائق ڄاتو. قد بت ۽ وزن لحاظ کان ته هڪ نهايت ئي مختصر ماڻهو هيو پر منجهس اهڙي ڪا ڏيا هئي.

پنهنجي لاءِ پاڻ، "اهي ڏينهن اهي شينهن" ۾ ڄاڻائي ٿو ته " ڊاڙ ڪانه هڻبي" پر آءٌ ايترو ضرور چوندس ته آءٌ اها ماڇيس جي ننڍڙي تيلي هوس جنهن جو پنهنجو وت ۽ وس ته ڪونه هوندو آهي پر جڏهن ٻاهه وکهي سچا گهر ۽ ملڪ سڙي ڀسم ٿيندا آهن ۽ ٻاهه لڳڻ جي سبب ۽ ابتدا جي جاچ ڪبي آهي ته ان جي شروعات وچيو ان ڪمزور تيليءَ تي ٿيندي آهي. اها تيلي پوءِ ٿنڀ ٻڌي ملڪ ميدان ڀسم ڪري ڇڏيندي آهي."

راشدي هڪ غيرمعمولي ذهن جو مالڪ، نامور صحافي، برک اديب ۽ لاثاني شڪاري هيو. سندس ڪيئي روپ سروپ هوا. پر بنيادي طور ئي راشدي هڪ تجربه ڪار شڪاري هيو.

سنڌس ٻاڦي سڀ چهرا مختلف ڊرامائي ڪردار هوا جي ويس بدلائي پنهنجو پارٽ ادا ڪندا رهندا هيا. سنڌس سوچ ويچار وهنوار توڙي ويڙه، هڙني پار ۽ مڙوني پرڪار شڪارين جهڙا هوا. هوننن به هر مسئلي ۽ معاملي جو حل ۽ علاج شڪار واري ڪيڏ نمونه طئه ڪندو هيو. پريس ۾ ايڊيٽوريل لکندي، اسيمبليءَ ۾ تقرير ڪندي، ٽربيونل ۾ ڪيس هلائيندي يا ڪنهن سان مهاڏو اٽڪائيندي ۽ مقابلو ڪندي ائين معلوم ٿيندو هيو ته ڄڻ راشدي صاحب مچان تي چڙهي يا ڪڏٺي ۾ ويهي يا وري هاٿيءَ جي هودي به محفوظ تي شڪار تي وار ڪري رهيو هيو. ٻهريون ٻاٺ ڪي محفوظ ۽ هٿيڪو ڪندو ۽ پوءِ لانگهي تي شڪار جي اوسيڙي ۾ سنڌس تاڙ ۾ رهندو. پوءِ هٿ ۾ رائفل هجيس يا قلم ۽ مائڪروفون. هڪ ئي وار سان شڪار ڍيري هوندو.

صحافت سياست يا سفارت ۾ سنڌس انداز ڪڏٺي واري شڪار جو هيو. ٻاٺ ڪي پڌرو اصل نه ڪندو مبادا شڪار ڏاه ڪائي فرار نه ٿي وڃي. سدا ساه منجهائي چست وٺي نشاني جي تاڪ ۾ رهندو. ٻارهوني چمڙا پوش ٿي رهيو. زندگيءَ جو ڳپل حصو قانون ڪان روپوش رهيو ته ڳپل ۽ ڳچ مدت حرن ڪان پرده پوش رهيو. صحافت ۾ ڪس برقعي پوش يا نقاب پوش سڏيو ٿي ويو. هجوم يا پبلڪ اڳيان اچڻ ڪان گهڻو ڪيپائيندو رهيو. خانگي زندگيءَ سان گڏ پنهنجي پبلڪ زندگي به گهڻي قدر پبلڪ ڪان پوشيده رکيائين. هي برابر آهي ته سنڌس زندگي اڪثر خطره ۾ رهي چاڪاڻ ته پنهنجا ڪم به ته پڪا هوندا هيس ۽ ٻاٺ ڪي ٻاٺ پوهي ۾ وجهڻ سنڌس فطرت هئي. شهنون جو شڪار ڪو هرويرو ضروري ته نه هيو. ڪي ماڻهو ته سموري عمر ”چڙي مار“ تي رهڻ تي به راضي ٿيندا آهن.

سنڌس ڪيئي روپ سروپ هوا. پر هن ڳالهه جي تصديق سنڌس حريف به ڪندا ته هو هڪ غير معمولي ذهن جو مالڪ هيو. اورچ ۽ اٽڪ ۽ اڙٻنگ ماڻهو هيو. جنهن ڪارج ڪي

پوندو هيو ته پوءِ جن ڇڏي يـا پوت، پر راشدي صاحب قصي کي ٽـوڙ رسائي پـوءِ دم پٽيندو. وڏي ڳـالهه تـه پنهن جي مرضيءَ جو مالڪ هيو. هي اڪيلو ماڻهو هيو جنهن کي ڪنهن صلاحڪار جي لوڙ نه هئي. بقول سنڌس پنهنجي چوڻ جي، ته، " ڦڪا ڳنا ڪونه چوسيا هوائين." جيترا ور وڪڙ سنڌو درياه کي هوا، اوترا موڙ ۽ ڇوڙ سنڌس سياست کي هـوا. عام وڏيرا ڪائونس ڪن هڻندا ۽ ڪو ڪائيندا هوا. شايد هنڪري ئي، جو هڪ ته، پنهنجو حق وياج سوڌو وصول ڪري ڇڏيندو هيو. ٻيو ڪڏهن به ڪنهن جو محتاج يا ڳيجهو تي نه رهيو. بلڪ نعرو ٻاٽ هڻندو هيو ۽ نغارا ٻيا وڄائيندا هـوا. جـن ڪيس استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي سي سنڌس هٿان نيلام ٿيندا رهيا!

پنهنجو وارو واه جو وڄائي ويو. اوائل ۾ البت اوکي ۽ اٿانگي، پر پوءِ پڇاڙيءَ واري پهـر ۾ سهڻي سوڀتي زندگـي گهاريائين. شاديون مراديون به ڍنو تي ڪيائين. اولاد به گنج ٿيس. دوست دشمن به جام هيس. ڏاڍو دلير ۽ نڊر ماڻهو هيو. گذريل اڌ صديءَ دوران ملڪ انـدر جو ڪجهه وهيو واپريو تنهن ۾ سڌي يـا اڻ سڌيءَ طـور سنـڌس "واسطو" رهيو. پڇاڙيءَ جا ڏهاڪو سال جي پاور ڪان ٻاهرو يـا ٻاهر رهيو، ته به صحافي تي "جنگ" ۾ رهيو. ڏنو وڃي ته سنڌس "قلم" وزارتي قلمـدان ڪان ڪيئي ڀيرا وڌيڪ "ڪارگـر" رهيو. پير هيو ۽ پيريءَ ۾ به پنهنجي پيرن تي رهيو. آخري سفر لاءِ به ڪيس ڪا خاص سنبت يا زحمت ڪرڻي نه پئي. هڪ ڏينهن عليل ٿي اسپتال داخل ٿيو ۽ ٻئي ڏينهن يار ويـندا ڏيکاريندا. خوش نصيـب وري اهـڙو، جـو جـڳ جهـان سنـڌس ڪلهي ڪانڌي ٿيو.

ويهين صديءَ هند ۽ سنڌ ۾ هڪ اهڙي طوفاني انقـلاب کي جنم ڏنو جنهن بدولت اسانوٽ آدمشماريءَ جي ايتري تـه لڏپلاڻ ۽ رتو ڇاڻ عمل ۾ آئي جنهن چنگيزي تاتارين جي ياد به ڀلائي ڇڏي. جڏهن به قومن جي تاريخ ۾ اهڙي عبرتناڪ ڦيرڦار اچئي هوندي آهي، جهڙي اسانوٽ آئي، ته اهـڙي

موڙ تي ضرور قدرت ٻاران ڪي اهڙا سڪائي يا پاڻي موجود رکيا ويندا آهن جي يا ته ”پٽ“ کي پنور کان ڪيڏي ڪناري رسائيندا آهن، يا ٻيءَ طوفان ۽ تباهيءَ جي عنصرن سان ساز باز ڪري، ٻيڙو ئي ٻوڙي ڇڏيندا آهن. هي ماڻهو غير معمولي ذهن جا مالڪ هئڻ ڪري عام مسافرن جي زندگي، صورتحال ۽ سندن سوچ ويچار تي حاوي رهندا آهن. پير سائين به انهن ۾ هڪ هيو ته شڪ نه آهي.

علم عقل جي اڪابر هئڻ گڏ وڏو بختاور ۽ ڀاڳوند انسان هيو. شير جو شڪار ڪندي، واسينگن سان وير رکندي ٽوئي نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهندي به سندس وار ونگو نه ٿيو. شايد نصيب زور هوس، يا وري مٿس رب راضي رهيو. هر حال ۾ صاحب رب ستار سندس پردو رکيو. سندس زندگي هئي يا طوفان؟ ڪا تاريخ هئي يا الف ليلا جو داستان؟ نه زاهد خشڪ هيو ۽ نه عارف بالله. پر موقعي شناس، ماڻهن جو ڄاڻو ۽ هڪ ننڍي صوبي جو وڏو ماڻهو هيو!

لٺ، لڪڙي ۽ ڇڙي
(ڪرامتي ڪاٺين جي ڪهاڻي)

قديم زماني کان ”لٺ“ ڀاور ۽ اختيار جي علامت ٿي رهي آهي. خاص طور ايشيائي ملڪن ۾ ته ”ڏنڊي“ جي الهامي ڪتابن کان به گهڻي ”مڃتا“ ڪئي ويندي آهي. پنجابيءَ ۾ ته عام چوڻي آهي، ته ”چار ڪتابان عرشان لٿيان، پنجوان لٿا ڏنڊا - چار ڪتابان ڪجهه نه ڪتا سڀ ڪجهه ڪتا ڏنڊا.“ يعني ته آسماني ڪتابن کان ڪجهه به نه ڪٿو، البت ”مولا بخش“ ماڻڪ ماري مڃايو. سنڌيءَ ۾ به ”ڏاڍي جي لٺ کي ٻه مٿا“ چيا ٿا وڃن. دادو ضلع ۾ خدا آباد اڳ يار محمد ڪلهوڙي جو مقبرو آهي جتي ”ڏنڊا ئي ڏنڊا“ رکيل آهن، جن وسيلي چيو ٿو وڃي ته ڪلهوڙن سنڌ ورتي هئي. پر ڪلهوڙا فقيرن جو ته نالو مفت ۾ بدنام آهي. اسان لاءِ ڏاڍ ۽ ڏنڊو صدين کان شايد اسانجو مقدر ٿي چڪو آهي.

* پاڪ ڪتابن ۾ ”لٺ“ خدائي ۽ آسماني طاقت جو اهڃاڻ آهي ۽ نه ماڻهوءَ جي قوت بازوءَ جو ماڻ. جئن ڪلام پاڪ ۾ حضرت آدم يا حضرت موسيٰ جي ”لٺ“ جو ذڪر آيل آهي. حضرت موسيٰ جي ثقافتي معجزا مصر جي فرعون اڳيان ڏيکاريا تن ۾ پڻ غيبي طاقت جي علامت ”لٺ“ سڳوري هئي. هيءَ لٺ ڪڏهن نانگ ٿي پيئي ته ڪڏهن وري سندس لڳڻ ڪري نيل نديءَ جو پاڻي رت جهڙو لال ٿي پيو جنهن ڪارڻ سمنڊ ئي سڄو ڳاڙهو سمنڊ Red sea سڏجڻ لڳو. وري اهائي ”لٺ“ هڪ ئي جا پهاڙ تي لڳڻ سان منجهس ڦڪاف پئجي ويو ۽ پاڻي ريلا ڪري وهڻ لڳو.

* پاڪ انجيل ۾ پڻ حضرت دائود لاءِ بيان ڪيل آهي ته هن حضرت، الله پاڪ کان هيءَ دعا گهري هئي ته ”مونتي جيسا لٺ نازل ڪئي ويئي آهي، سا مون لاءِ اڪيلو اجهو آسرو ۽ ايل آهي“. حضرت يعقوب لاءِ پڻ اهڙي قسم جو بيان ڇاڻايل آهي ته ”هو پنهنجي ”لٺ“ کان ڪيئي ڪرامتن جا ڪم وٺندو هيو. انهن معجزن ۾ هڪ هي به هيو ته هو پنهنجي سهري جي رڍن مٿان لڪڙي گهمائڻ سان منجهن چٽڪبرن گهٽن پيدا ڪرڻ جي برڪت سمائجي ويندي هئي جن جو مارڪيٽ ۾ وڏو ملهه هوندو هيو — لٺ هٿ ۾ ڪٽڻ هوئڻ به مسلمانن لاءِ سنت آهي ۽ اڄ ڪلهه فقط خطبه پڙهڻ وقت ملن کي هٿ ۾ ڏني وڃي ٿي — اها به جمع ڏينهن. آدمي ۽ الله واري لٺ ۾ فرق فقط هي آهي جو الله واري لٺ بي آواز آهي.

* يوناني تاريخ ۾ اسان کي چاڻ ٿئي ٿي ته انهي سمي ۾ مائهو ”لڪڙين ۽ چڙين“ کان اهڙين شين جي تلاش ۽ تحقيق جو ڪم وٺندا هوا جي زير زمين لڪل هون ۽ انساني ضرورت جون چيزون هيون، جيئن ته ڌاتو ۽ قيمتي پٿرن جون کاڻيون ۽ پاڻيءَ جا چشما وغيره. غئبي طاقت يا ڪرامت وارين چڙين‌جي ڄاڻ سڃاڻ نهايت عجيب نموني ڪئي ويندي هئي. ميوه دار وڻن يا ٻوٽن جون شاخون يا ڏاريون وڍي سندن پن ڇاڻي پوءِ سفيد ڪپڙيءَ ۾ ويڙهي ڪجهه مدت‌لاءِ رکي ڇڏيندا هوا. ڪاڻين جي خشڪ ٿيڻ بعدان ڊرمي پاوا چوپا يا پادري چڙي هٿ ۾ ڪئي اڳڪٽيون ڪندا هوا جي گهڻو ڪري سچيون ثابت ٿينديون هيون. روم جي ڪجهه علائقن ۾ ته هي قانون رواج ۾ هيو ته خون جي ڪيسن جا ڏوهاري اهڙين برڪت پري چڙين وسيلي ڳولي هٿ ڪيا وڃن جي ديوالين ۾ ڊرمي ڪريا ڪرم لاءِ ڪتب آنديون ٿي ويون.

* صليبي جنگين واري دور ۾ عوامي ”وهم‌گمان“ جو رجحان چوٽ تي هيو ۽ چڙين ۾ غئبي طاقت هئڻ جو يقين به

عام جام هيو. هن زماني ۾ زمين اندر پوريل خزانن جي تلاش جو ذوق شوق چرپائپ جي حد تائين هيو. پندرهين صديءَ ۾ هڪ پادري "بيسل ويلنٽائين" Basil valentine چاتائيسي تو تہ "چڙين وسيلي زمين ۾ مخفي ڌاتن جي ڳولا هاڻ ممڪن آهي. ۽ ڪانئين ۾ ڪم ڪندڙ مزور اڪثر تہ ڌاتن جي ڏار يا ڳر لهڻ لاءِ ڪراسي لامون يا چڙيون پنهنجي ٽوپين يا ڪمربندن ۾ لڳائي ڪوتائي ڪندا تا رهن."

* ڪرچر Kirchar نالي هڪ ڪرستان پادري جنهن برڪت پري چڙين متعلق ڪافي تحقيق ڪئي هئي سو پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ چاتائي تو تہ هر وڻ يا ٻوٽي جي چڙيسن ۾ غئبي راز سمايل آهي. پر هڪ خاص قسم جا درخت ۽ ٻوٽا آهن جن ۾ نباتات واري روح جو واسو رهي ٿو. ڪرچر ٻاران جو ڪراستي ڪانئن جسي چاڻ سچاڻ وارو طريقو عمل ۾ آندو ويو سو ڏاڍو سولو هيو. جن ٽارين ۾ اسرار سمايل هئڻ لاءِ گمان ڪيو ٿي ويو تن جي وچ ڌاري ڌاڳو سڳو ٻڌي ڪين تارازيءَ جي ڳنيءَ جيان لڙڪايو ٿي ويو. پوءِ هڪ طرف کان سون چاندي سوٽي يا پاڻي پريل برتن رکيو ٿي ويو. جيئن چڙي جو لاڙو يا ٽين جي ڪشش جو تاثر پرکي سگهجي. تجربي ۾ هيءَ ڳالهہ ثابت ڪئي ويئي تہ پاڻيءَ سواءِ باقي ڌاتن يا ٻين شين جي رخ ۾ چڙين جو ڪو رد عمل ڪونہ ٿي ٿيو.

* سورهين صديءَ ڌاري هڪ ٻئي انگريز ليکڪ پنهنجي "يادگيرين" واري ڪتاب ۾ چاتايو تہ اهڙا ڪيئي وڻ ٻوٽا آهن جن جون چڙيون هٿ ۾ جهلي هلڻ سان زيرزمين پاڻيءَ جي چشمن جا اهڃاڻ معلوم ڪري تا سگهجن. اهڙي ساڳين لڳ چڙيءَ ۾ جنبش پيدا ٿيڻ تسي پتو پوي ٿو تہ هن هنڌ هيٺ پاڻيءَ جو ذخيرو موجود آهي. پر گهڻا ماڻهو اهڙين چڙين کي دوکي بازيءَ جو ذريعو ٻڌائسي خلق کسي ڏڳيندا رهن تا. ١٦٧٤ع عيسويءَ ۾. "سيوئرلي روئر" Sieur-Le-Royer هڪ ماستر پنهنجي ڪتاب ۾ ذاتي تجربن جو ذڪر ڪندي لکيو تہ "چڙين وسيلي چور ڌاڪو يا خونين جي تلاش ناممڪن

آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن به ڪانيءَ ۾ انسان جي اندر دل يا ضمير جي حال احوال پروڙڻ واري ڪرامت آهيئي ڪانه.

... ...

* فرانس جي هڪ ننڍي شهري "جيڪس انمار" نالي، ڇڙيءَ جي غيبي طاقت بابت يورپ ۾ ناماچار حاصل ڪيو. ڪيس ڪيترن عدالتي ڪيسن جي ڇڙيءَ وسيلي تحقيق ڪرڻ لاءِ ذميواري سونپي ويئي. "انمار" ڇڙيءَ ذريعي ڪافي ڪارناما سرانجام ڏنا، پر گهڻين حالتن ۾ "ڇڙي" بي پروسي پڻ ثابت ٿي. هڪ امير ماڻهوءَ پنهنجي چوري ٿيل اشرفين جي جاچ انمار حوالي ڪئي. انمار ڇڙيءَ جي علم جي مدنظر پڻ گهرو ملازمن کي جوابدار ڄاڻايو. دراصل امير جي چوري ٿيل ئي ڪانه هئي ۽ فقط انمار جي پرک لاءِ هي ڊرامو رچايو ويو هيو. نتيجي ۾ هن غريب کي شهر نيڪالي ڏيئي ڪيس ڇڙيءَ سوڌو شهر بدر ڪيو ويو.

* ڇڙيءَ ذريعي زير زمين پاڻي جو پتو لڳائڻ وارو علم ايذون ڪان عمل ۾ آهي ۽ اڄ به استعمال ۾ آهي. ايران، افغانستان، عراق ۽ بلوچستان ۾ اڄ به زير زمين پاڻيءَ جي ذخيرن ڳولي لهڻ وارا ماهر موجود آهن جي خاص طور غل زئي ۽ پين رولو قومن جا فرد آهن. هي ڏنڊو ڪن گهرائن ۾ پيڙهي به پيڙهي هلندو ٿو اچي. هو بيد سڪ، اڪ يا ڪجيءَ جي ڇڙي هٿ ۾ کڻي ٻهاڙي ماٿرين جو چڪر ڪاٽيندا رهندا آهن. جتي به سندن هٿ واري ڇڙيءَ ۾ جنبش آئي ته هو ان ماڳ تي لڪو پاڻي نشان ڪندا آهن. ان ماڳ جي کوٽائي ڪرڻ ۽ پاڻي ميسر ٿيڻ تي زير زمين نالين ۽ کسين وسيلي پوک تائين پاڻيءَ جي وهڪري کي پهچايو ويندو آهي، جنهن نهواهيءَ کي "ڪاريز" چون. هن واهيءَ جو پاڻي زمين هيٺ هئڻ ڪري سج جي تپش سبب ٻڦار ٿي گم ٿي وڃڻ ڪان به بچاءَ ۾ هوندو آهي.

* ايران جي پارسي مذهب مطابق آتشڪده ۾ ڌرمي ڪرياڪرم لاءِ هڪ "ڇڙي" جو هئڻ لازمي سمجهيو ويندو هو

جا عام طور ھر "سويد" جي ھٿ ۾ رھندي ھئي. ھن ڇڙيءَ کي اڳ "برسيم" چيو ويندو ھيو جنھن نالي سان اڄ ھڪ سائو "گاھ" مشھور آھي. ياد رھي تہ زردشتي ڌرم مطابق دنيا اندر سڀ کان نيڪ ڪم زمين کيڙي "ان آپائڻ" آھي. شايد اھوئي سبب ھيو جو ھن ھر سماجي ڪارج جو سھورت "ڇڙي" سان ٿي ڪيو. خود بادشاھن ۽ شھنشاھن اڳيان اول "ڇڙي" کڻندڙ اڳواڻي ڪندو ھيو جنھن کي "چوبدار" چيو ٿي ويو. چوب فارسيءَ ۾ لڪڙيءَ کي چيو وڃي ٿو. اڄ ڪلھہ چوب يا ڇڙيءَ بجاءِ چانديءَ جو نيزه، گرز، يا ھاسو کنيو ويندو آھي. ھن ڇڙي يا لٺ جو استعمال دنيا اندر اڄڪلھہ بہ ھر ھنڌ ڏٺو وڃي ٿو. عدالت جا جج صاحبان، اسيمبلي اسپيڪر، ڪارپوريشن جا ميئر يا رياستن جي حڪمرانن اڳيان ھن قسم جا علامتي پيڪر کنيا ويندا آھن جي سندن اختيار جو نشان آھن.

* ھنگلاج ديوي يا "بي بي ناني" جي ياترا لاءِ جي ھند سنڌ کان ياترين جا ٽولا ۽ قافلا مڪران ساحل ڏانھن پنڌ پوندا آھن تن ٽولن جي اڳواڻ کي "اڳوو" چيو ويندو آھي جو ھر ٽوليءَ جو پيشامام ۽ ليڊر ھوندو آھي. ھن اڳووي جو نشان ھڪ "ڇڙي" ھوندي آھي جنھن کي "ترشول" بہ چيو ويندو آھي توڙي جو ترشول لوہ جو ٺھيل آھي ۽ نہ وڻ جي ٽارين يا شاخن جو مجموعو. ھن ڇڙين ۾ ڪيترن ساون پوٺن جون لامون ويڙھيل ھونديون آھن. ھيءَ ڇڙي ھنگلاج جي ياترا لاءِ لازمي آھي. ڇڙي اڳوو جي ڪمربند ۾ وچڙيل ھوندي آھي يا سندس ڪڇ ۾ کنيل. جتي قافلي کي ترسائڻو آھي تہ اڳوو ڇڙي زمين ۾ کوڙي اپو بيھاري ڇڏيندو. ڇڙيءَ ۾ ونڪار جي روح جو، سندن عقيدي مطابق "واسو" سمايل رھي ٿو. والله اعلم بصواب.

فاضل راهو شهيد

ڪالهه تاريخ ارڙهين جنوري شام ڌاري بدين ضلعي جي ڳولاڙجي ڳوٺ ۾ هڪ المناڪ حادثو ٿي گذريو جو هن صديءَ ۾ پنهنجي قسم جو سنڌ ۾ ٻيو واقعو آهي. پهريون واقعو اڄ ڪان اٽڪل اڌ صدي اڳ ضلعي سکر جي "رڪ" جنڪشن تي ٿي گذريو جڏهن ڊسمبر ۱۹۳۸ع ۾ سنڌ جي هڪ سخي مرد ۽ ماڻهو منش انسان "ڀڳت ڪنور" جو ناحق رت وهايو ويو. سندس ذاتي يا شخصي ڪو ڏوهه نه هو سواءِ هن جي، ته هو ماڻهن ۾ نهايت پيارو هو ۽ خاص طور هندن ۾ سندس عزت پوڄا جي درجي تي پهتل هئي. جنهن ته مقصد هو سموري هندو جاتيءَ ڪان وير وٺڻ ۽ کين سبق ڏيڻ هئي، ان ڪري سندن پياري ۽ پياري انسان جو انت آندو ويو ته جئن جيسين هندو جيئندا رهن تيسين روئندا رهن. پر نقصان هر حالت ۾ غريبن مسڪينن ۽ محتاجن جو ٿيو. هن ڀيري شايد مقصد هو سنڌ جي غريب مسڪين هارين نارين ۽ عام ڳوٺاڻن مسلمانن کي صدمو رسائڻ. تڏهن ته ڳولي ڳولهي هڪ اهڙي همدرد ۽ هڏڏوکي انسان کي اڪلايو ويو جو نه فقط سنڌ جو سپوت هو يا سچائيءَ ۽ ڌاڄي ايڏي پٽ هو، پر اڪيلو سنڌ جو اڏول اڳواڻ هو جنهن ۾ سنڌين کي پنهنجي روشن مستقبل جي آس اميد ۽ عڪس ڏسڻ ۾ ٿي آيو. سنڌ جو هي روشن ڏيو جو ڪالهه شام ڳولاڙجيءَ جي لاري اسٽاپ تي ڪُل ڪيو ويو، هو "فاضل راهو." عوامي نيشنل پارٽيءَ جو نائب صدر، سنڌي عوامي تحريڪ جو باني، ملڪ جو ممتاز ترقي پسند ليڊر ۽ غريب عوام جو انقلابي اڳواڻ.

"فاضل راهو"، سنڌ ۾ فوجي آمريت جو وڏو مخالف هو. سندس اولين مهاڏو به مارشل لا حڪومت سان سنڌ جي زمينن واري نيلام سبب ٿيو. عام طور چيو ويندو آهي ته ٽيليويزن تي طارق عزيز وارو "نيلام گهر" ملڪ جو سڀ کان وڏيڪ جهونو پروگرام آهي جو اڄ ان سوڌو جاري آهي. پر دراصل "سنڌ جي زمينن وارو نيلام" سڀ کان اولين پروگرام آهي جو عملي طور "ورهاڱي" واري وقت کان چالو آهي. جنهن ورهاڱي کان مراد ٿي هتي سنڌ جي زمينن جي ورهاست! فاضل راهوءَ "نيلام بند ڪريو" جو نعرو بلند ڪري ڪيس تحريڪ جي روپ ۾ آڻي جدوجهد شروع ڪئي. نتيجي ۾ کيس ١٩٦٨ع ڌاري ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ بند رکيو ويو. پورا ست سال سانده هي انسان قيد بند جون سور سختيون سهندو رهيو ۽ مارشل لا جي خاتمي کانپوءِ کيس جيل کان آجو ڪيو ويو.

جيل ۾ فاضل راهوءَ تي سختيون ڪيون ويون ۽ کيس ڏڪا داب ڏيئي همراهن جي ڪالي ڪوشش ڪئي ويئي. پوءِ کيس زهر ڏيڻ جي به جسارت ڪئي ويئي. الاجي ڇو؟ چاڪاڻ ته قيد ۾ باندي رکڻ اهڙوئي آهي جهڙو جيئري قبر ۾ پورڻ. پوءِ باقي موت جا ڏڪا الاجي ڪهڙي ڪارڻ ڏنا ويا. هن کان وڌيڪ هڪ انسان لاءِ ٻي ڪهڙي هولناڪ سزا ٿي سگهي ٿي، جو سندس ٻارنهن سال جمار ڏينڪر تحريڪ جي ڀيٽ چڙهي شهيد ٿي ويو پر اي ڪي ايتري مهلت ميسر نه ٿي، جو پنهنجي معصوم جو منهن ڏسي ها کيس پنهنجي هٿن سان سينگاري توڙ پهچائي! کيس مختلف قيدخانن جي هوا کارائي ويئي. پوءِ ڪڏهن سکر جيل هو ته ڪڏهن بلوچستان جو مچ جيل يا وري حيدرآباد ۽ ڪراچي جيل! لانڍي جيل ۾ کيس زهري کٽمول کارايو ويو ۽ کيس بيهوشيءَ جي حالت ۾ سکر جيل آندو ويو. هي اهو زمانو هو جڏهن سندس پيءُ وڏ صديق راهو به انتقال ڪري ويو.

فاضل راهو ١٩٧٠ع ڌاري رسول بخش پليجي سان همرڪاب ٿي سنڌي عوامي تحريڪ جو پايو وڌو. هي سنڌ جي اڪيلي سياسي پارٽي آهي، جنهن جو بنياد وجهي ٿي عام ماڻهن جي

اتحاد تي رکيل آهي ۽ نه سنڌي جذبات تي. ٻيا وري سنڌين بلڪه معاوضي واري نفرت تي، وڌي ويا آهن، ته جنهنجي جڙ سنڌ جي واهڻ ۽ واندين ۾ پکڙيل آهي. هن جماعت جي ورڪرن کي باقاعده سياسي تعليم ۽ تربيت حاصل ڪيل آهي. هو پرمٽن ۽ پلاٽن جا ٻوڪڙو نه آهن ۽ نه وري ڪو عملدارن ۽ حڪمرانن جي دلالي اڄاڄي ڪندڙ آهن. نه منجهن ڪو سودا واڻو وارو جوش آهي. هرگز نه. جيل ۾ سزائون ڀوڳڻ وقت به ڪاڏي ڪوڙي ها آسائش ڀلاءِ جي جيلر کي عرض ڪندا ته "ڪتابن" لاءِ ته ته ڏيو پاڻي، بحث مباحثي ۾، تقرير سڀني ۽ دليل دلائل سان هوشيار هئا. جيڪڏهن ڪنهن کي بحث ڪندو ڏسو ته پڪ پوءِ هي همراه عوامي تحريڪ جو ورڪر هوندو.

عام ماڻهن جون دليون کٽڻ ۽ منجهن سجاڳي آڻڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ ۽ اهو به سنڌ جي ڳوٺاڻن ۾، هڪ وڏو چئلينج آهي ۽ خواب آهي جو شهيد ساٿيا ڪري ڏيکاريو. اهم ان ڏي واري تحريڪ جي ڪاميابي ۽ ڪامرانيءَ جو سهرو به ڪهڙي پارٽي عوامي تحريڪ جي سر هو. هي ٻهرون پورو هو جو سنڌ جو ڳوٺاڻو هاري سرتسليم ٿي ڪري اچي ميدان تي بيٺو. جيڪڏهن اڄ سنڌ جي هارين ناريءَ ۾ ڪا سجاڳي آهي ۽ هو پنهنجي حقن لاءِ پاڻ پتوڙي رهيو آهي ته انهيءَ همت ۽ حوصلي جو سرچشمو به ڪنهن قدر عوامي تحريڪ آهي جنهن جو باني فاضل راهو هو.

غريب مسڪين هارين جو پرچهلو رهندي ڪيس انهنجن وراون "جوڙين" جي ڏهڪي مون وٺي هٿي. بدين ضلعي ۾ قتل نه ڪرڻ کان پوءِ وري مزدورن جي حق وارو مسئلو کڙو ٿيو جنهن ۾ به هن سورهيه پورهين جو ساٿ ڪئي پاڻ موکيو. سندس ڏينهن وري سنڌي عورتن ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ "سنڌياڻي" تحريڪ شروع ڪئي. آهستي آهستي "فاضل راهو" هڪ ادارو کان آڻي ادارو ٿيو ۽ اداره کان آسري عوامي تحريڪ ۾ جنهن جي ويو ماٺ شهادت کان پوءِ هو "عوام" ۽ "عوامي تحريڪ" جي علامت ٿي سنڌ جي الف آ ي قائم رهندو. شهيد ڪو مرندا ڪونه ٿي آهن!

فاضل شهيد پنهنجي جيڙي هر وطنين کي آمريت جي چار
۽ هٿي کي ڏاڍي جسي مار کان ڇڏائڻ جي ڀرپور ڪوشش
ڪئي. شايد "وڪالت" بہ ان ئي مقصد لاءِ حاصل ڪئي
هئائين ته جيئن ڪوٺائي گونگي عوام جي زبان ٿي عدالتن ۾
گجندو رهي. هو فقط پنهنجي زندگيءَ جي محبوب ڪمائين وسيلي
وڃائي ويو پنهنجو ساهه ۽ صاحب ٿي چڙهي قرباني ڏنائون.

ويڌل ٿي واڌون ڪري ڪنل ڪوڪاري

ڪجھ ڏينهن ٿيا، اچان به مهينا، جو ڪالم لکڻ کان پاسيرو ٿي رهيو آهيان. ڪجهه پنهنجي غفلت جو قصور هو ته ڪجهه قصور هو ڪم جي گهڻائيءَ جو. وري پڙهندڙن کي پلٽ پهر جي ساهي ڏيڻ به لازمي هئي. آخر ڪو گناهه ته ڪونه ڪيو اٿانئون، جو ڪين لڳاتار لکڻين سان ”ٻور ۽ بيزار“ ڪيو ڏجي. هونئن به ماندو لکڻ پر نه رهي ٿي جس ۽ نه ساهُ. وري ڪنهن ساڙيءَ ٻيا ڳاڇا به نه ڪئي نه ”جو ارڳ چڙهيو ارت الائي“. سو ڪي وري هن وهم ۽ وسوسي به اچي ورايو ته متان ساڻهن کي پنهنجي ساٿ وڇوڙي وڻندي هجي. ڪهڙي خبر؟ اهڙي قدرداني سرڪاري حلقن پر ته عام جام ڪئي ويندي آهي. خير، ٻڪهي غيرحاضريءَ لاءِ معافي. اميد ته آئنده ڪڏهن نه ٿيندي. اچا به شايد روز اروز ڪچهريون ٿين.

❖ البت ڪالم جي عنوان پر رد بدل ضروري آهي. اڳوڻي ڪالم جي سرخي هئي ”واٽ ويندي“. هاڻ ته ”واڏون وڌيڪ“ ٿي ويون آهن ۽ ”واٽ وندر جي“ به والارجي وئي آهي. وري به شڪر آهي جو وانهڙو پنهنجي واٽ وارا ۽ سهڻا ۽ سوڀتا لکڻ وارا آهن. واليءَ در وينتي آهي ته پنڌ جي پانڌيئڙن کي ”زور ظلم زياده“ پر مندن ڪس ۽ پهرن کي قائم ۽ دائم رکي آمين.

❖ ڪالم جي نئين عنوان لاءِ ڪٿي جاڪوڙ ڪرڻ جي لوڙ ئي ڪانه هئي. پهچڻ پوليءَ جا پنبار پرمل آهن. شاهه جو رسالو اڪيلو ئي ڪافي آهي. نقط خزانو ڪولي جهول پرڻي هئي. پوءِ ڇو نه پهرين سر جي پهرين سٽ سان الله

توهار ڪئي ويئي. پر مونجهارو هن ڳالهه جو هو جو رسالي جا پراڻا نسخا هوا، ۽ پنهنجي سرن توارن جي ترتيب هڪ ٻئي کان الڳ ۽ نرالي هئي. ڪرمشالي واري رسالي جي مهڙ وارو سر آهي "ڪليان" ۽ سندس اولين بيت جي شروعات هن ٿئي "اول الله عليم اعلیٰ عالم جو ڌڻي." آڳاٽي رسالي، جنهن کي ميان اسماعيل واري گنج جي، منڍ وارو سر سسئي ڏنل آهي. سر سسئي جو شروعاتي بيت آهي، "ويهل ٿي وايون ڪري ڪنل ڪوڪاري، هن ٻن پنهنجا ساريا هو هنجون هڏن لڳ هاري."

✿ آڳاٽي رسالي جي مهڙ ۾ سر سسئيءَ جو هئڻ هڪ لازمي امر هو، ڇاڪاڻ ته "شاهه" سڀني سرن کان وڌيڪ سر "سسئيءَ" کي ڳايو آهي. پر هن سر جو بيت "ويهل ٿي وايون ڪري ڪنل ڪوڪاري" ذڪر هيٺ ڪيو ته آڳاٽو رسالو سهڻي پڙهائيءَ جي زندگيءَ ۾ ئي مرتب ڪيل آهي ته هڪ ڳالهه آهي. هن انومان جا ڪيترائي سبب ڏسڻ ۾ اچن ٿا. پهريون ۽ ٻيو سبب مولانا روم جي "مثنوي" جو اولين شعر آهي، جو هوبهو "شاهه" جي بيت جي ابتدائي امر ۽ فڪر سان لاڳاپيل آهي. شاهه، مولانا جلال الدين روميءَ جو نهايت مداح هو ۽ سندس مثنوي هميشه پنهنجي ساڻ رکندو هو. ممڪن آهي ته شاهه پڙهائيءَ مولانا روم جي انهيءَ قدم تي هلڻ کي سعادت ڄاڻي پنهنجي ذخيري جو شروعات به ساڳئي شعر جي بيت سان ڪيو هجي. مثنويءَ جو پهريون شعر آهي:-

"بشنو این نی چون حکایت میکند
از جدائیها شکایت می کند."

هن نڙ کي ٻڌ جو حڪايت ٿو ڪري. جدائيءَ جي وڇوڙي جي شڪايت ٿو ڪري.

✿ مولانا رومي نهايت هڪ عظيم صوفي شاعر آهي ۽ عارفاڻي سماع ۾ ساز (نڙ) جي سنگت جو مؤيد پڻ آهي. مولانا کان اڳ اهل دل درويشن وٽ سماع وقت ساز سروده جي پيدائش هوندي. نڙ جي قوت بقول مولانا روميءَ جي، جنهن اندر جي

آهه آهي. ”واهه“ نه آهي پر ”آهه آهي“ مولانا روم کان پوءِ جي صوفي شاعرن، خاص طور شاهه لطيف سائينءَ سماع ۽ ساز جي ان روايت کي دنبوري جي ايجاد سان روشن رکيو. اهو دنبورو آڳاڻي روايتي طنبور کان الڳ هڪ ٻئي قسم جو ”تنبورو“ هو. مولانا روم جي طريقت تي ثابت قدم رهندي اڪثر صوفي شاعرن پنهنجي بياض ۽ رسالي جي بسم الله ئي مثنويءَ واري شروعاتي شعر سان ڪئي. آزاد ڪشمير جي مشهور صوفي شاعر ”ميان محمد“ جي پنج گنج جو پهريون شعر به ساڳي نوعيت جهڙو آهي. فرمائي ٿو.

” سڻ مرلي دي لڪڙي ڪون
درد وڇوڙا رک (وڻ) دا “

الله وارن وٽ واڻي آهي ته انسان جي ”اصلي ۽ ازلي“ وطن جي. پنهنجي ڄاڻ سڃاڻ جي. ڪٿي هيو؟ آيو ڪٿان؟ ۽ ڪيڏانهن لاءِ؟ قالو بليٰ وارو قصو. روح راڻو ۽ فراق ڦوڙائو ته آهيئي فراق وڇوڙي جو. روح انساني روح جهڙي يا ايمان ئي ۽ بانسري! وڻ جي واڻي ۽ ڪن جي ڪوڪار جو پڙلاءُ اوهان کي ماڻي شاعر جي صحت مند آلاپ ۽ ملڻ مشڪل آهي. هيءَ نيم بسمل وارو نظارو انهن کي آنڙندو جن ڪنهن ڪکڙ کي دوڙها هڻندي ڏٺو هوندو. هوءَ ڇڙهيون هڻندي به هن يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ڪندي آهي ته هوءَ اڃا مئي نه آهي البت ”ٻڌي ڪٿي پساهه، بس ڪارڻ پرينءَ جي.“

وڻجهل ٿي وايون ڪري ڪنل ڪوڪاري شاهه جي آڳاڻي سڏاءَ جي اول واري سٽ آهي ۽ انڪارڻ وارو به ڪمس ڏيڻ جڳائي. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ”عنوان“ پنهنجي حسب حال ٻڻ آهي. شال مالڪ پنهنجي ٻانهي کي ذهن نماءُ نباهڻ جي سگهه ڏئي. آمين.

وڍيل ٿي وايون ڪري ڪنڌ ڪوڪاري

مرڪ ۽ لڙڪ

ننڊ لاءِ چيو ويندو آهي ته ننڊ ننڍڙي ڦاسيءَ جي تختي سڄي به اچي ويندي آهي. ساڳي ريت مرڪڻ يا مشڪڻ لاءِ به ڪو خاص وقت ۽ محل مقرر ٿيل نه آهي. ٻارڙا ته ڀاڳوند اهڙا به هوندا آهن جو مرڪ سندن مکڙي تي سدائين ننهال جي ٽڪليءَ جيان لڳل ڏٺي ويندي آهي. جڏهن نظر ڪري نهار ته سڏورا پيا مرڪندا رهندا. ڪن جي وري پيشيوارانه تقاضا اهڙي هوندي آهي ته هر ڪو ڏينهن ٻاراهوني مرڪندا رهن جيئن اليڪشني اميدوار يا ايئر هوسٽس وغيره. پر اهو مرڪڻ آهي مڪر ۽ فريب وارو ۽ اڻ سرو. پر سڀ کان سهڻو ڪم آهي فلمي ٽهڪ، جا اسٽنٽيول پنجابي فلمن ۾ عام طور ڏٺي ويندي آهي ۽ جهن ٽهڪڙن سان ڪانئيو ڏهن فلمن مقاملي تي اڪروٽ يا آريشا ٽڙڪائي ڇڏي ٿو. پر مرڪ جو صحيح معنيٰ ۾ حسن ۽ سونهن تڏهن هجي ته جڏهن اهڙو ڪو مشاهدو ماڻيو جڏهن ڪو انسان پوڙها ڪمان گذرندي مرڪندو هجي!

اهڙي مرڪ توڙي ٽهڪ مون کي پنهنجي هڪ دوست مرحوم ماسيءَ جا ڪڏهن نه وسرندا، جو آنڊن جي ڪئنسر جو مريض هيو ۽ ڪلاڪ ورڪ پيٽ جي پاسي تي هٿ ڏئي پوءِ ٽهڪ ڏيندو هيو ڇاڪاڻ ته ڪلاڪ وقت ڪيس سخت دقت ٿيندي هئي. اڪثر سڄو ڪوڙي مرڪندو هيو ته مبادا درد جي اوچتو سٽ ايترن ڪارڻ پنهنجي مک کان چيخ نه نڪري وڃي!

جن ماڻهن جي مرڪ سان گڏ لڙڪ وهندا ڏٺم اهي ڏاڍا ڏٺس به بهادر ماڻهو هوا. انهن ۾ هڪ هيو حڪيم حبيب الله خان

ٻارڪرڻي مرحوم. حڪيم صاحب وڏو پرهيزگار، متقي ۽ رب جي
رضا تي راضي رهندڙ هو. اڄ ونس پارسي پڙهڻ ڪري حڪمت پڻ
ڪندو هيس. روزانو صبح جو ساجهر سوڙ گهران اٿي حڪيم صاحب
ڪان جاڳيون ونئي بازار ۾ وڃي شفاخانو کولي چڻي ڦوڪ ڪري
ڀڳوان اڳي مريضن جا تالا رجسٽر داخل ڪندو هيس. هڪ
ڏينهن جڏهن جاڳيون ونڻ لاءِ اٿيس ٿي ته حڪيم صاحب وات تي
هٿ وڌو جو صحت ڪجهه موڳي رهيو هو. جيائين ته اڄ
شفاخانو نه ڪندو. مون سوالي نظرن سان کيس ڏٺو. ٿورڪ
ڏينهن جوابين ته پٽ رات "اڪرم خان" کي سالڪ پاڻوٽ
گهراڻي ورتو. اٿس چوندي سندس اکين ۾ کان اڳ ڪ ڳڙي
پيا، جي روماِل سان اکهي ٿري پنهنجي وات تي ڏي روانو ٿيو.
اڪرم خان سندس پٽ جو نالو هو جو غير معمولي ذهن جو
مالڪ هو. سائنس جو ڪهڪ ٿي. موهن جي ڏاڙي کيس
مرسام ٿيو ۽ لڙيءَ آڌي رات وصال ڪيائين. سندس عمر چوڏهن
سال سن هئي.

ڪراچيءَ جي ڪن شهروارن کي شايد ياد هوندو الاهي
سه ته اڄ کان ڇهه سال اڳ ايئرفورس جو هڪ تربيتي جهاز
هيٺين سطح تي پرواز ڪندي ڪلفٽن لڳ سمنڊ جي ڪناري
تي ڪري پاش پاش ٿي ويو هو. نوجوان پائلٽ جو
نالو لطيف خان هو.

لطيف خان جو والد ميجر نصرالله ڪاڪڙ رنسانڊ پيلاني
عملدار هيو ۽ پڙهسري ۾ ڪري منهنجو دوست پڻ هيو. هي
ون يونٽ وارو زمانو هيو جڏهن اڄ نوڪريءَ سانگي لاهور ۾
سانداد رهندي رهندڙ هئس.

ايتري ڳالهه جي حادثي ۾ هلاڪ ٿيڻ جي خبر ايئرفورس
جي وڏي عملدار زوارو اچي ٻڌائي جڏهن هو مسجد ڏانهن مغرب
جي نماز پڙهڻ لاءِ وڃي رهيو هو. خبر ٻڌي ۾ منٽ پئم
ڪرڻ ۾ اچي ويو. جيئن ته کيس ڳالهه سمجهه
۾ نه آئي. پر پوءِ صبر سان سنڀالي جنازه جي
لاهور پهچڻ جو ڏت ٻچي آفيسر کي رخصت ڪيائين.

پاڻ سنڌو مسجد وڃي نماز پڙهي گهر آيو ۽ سومهڻيءَ تائين ڪنهن گهر ڀاتيءَ سان خبر جو ذڪر نه ڪيائين، رات جو مانيءَ جي ميز تي سڀني ڀاتين کي مخاطب ٿي چيائين ته ”اڄ اسان سڀني جي آزمائش واري گهڙي اچي پهتي آهي. جا خبر آءٌ اوهان کي ٻڌائڻ وارو آهيان، ان لاءِ اوهين ڳوڙها ته ڳاڙي سگهو ٿا پر روڄ ۽ پٽڪو هر حالت ۾ ڪرڻو نه آهي. منهنجي گهر ۾ امانت جي واپسيءَ تي واءِ ويلا ڪرڻ جي اجازت نه آهي. فهيم خان مالڪ ڏنو هيو ۽ هاڻ ڪيس واپس پاڻوٽ گهرايو آهي. سندس لاش رات ٻارهين بجي اسپيشل جهاز ۾ اچڻو آهي. جي اوهان کي هن خبر سبب بي آرامي يا بيقراري ٿي ته صبر عبادت سان حاصل ٿي سگهندو ۽ نه ماتم سان.“

اٽڪل ڏهين بجي رات ڌاري مونکي فون تي اطلاع ڏنائين ته فهيم خان ڪراچيءَ کان اچي رهيو آهي ۽ ڪيس وٺڻ لاءِ ٻئي گڏجي ايئرپورٽ هلنداسين. آءٌ ترت گاڏي ڪاهي ڪيس گهران وٺي ايئرپورٽ پهتس جتي عجيب ماحول هو. آءٌ ٽرئجڊي کان بي خبر عادت انوسار ساڻس چرچا ڪهڻا ڪندو رهيس ۽ پاڻ بدستور مرڪندو رهيو. مون اندر ۾ محسوس ڪيو ته هي ٻي آهي جي آرام جو وقت هيو ٿي ڪيونه. جڏهن ايئرفورس جي جهاز کان جنازي جي پيٽي ٻاهر نڪتي ۽ اشهد ڪلما پڙهندي ٻيءُ ڪلهو ڏنو تڏهن وڃي مونکي ان اندوهناڪ واقعي جي ڄاڻ ٿي. فهيم خان ٻيءُ جو اڪيلو پٽ هيو والي ڪيس ڇهه نياڻيون هيون. فوتيءَ جي ڪفن دفن وقت سموري خلق اشڪبار هئي پر ٻيءُ بلڪل خاموش هيو ۽ نه وري ڪو سندس گهر ۾ روڄ راڙو هيو. ٽن ڏينهن بعد نصرالله جون اکيون خراب ٿيڻ تي ڪيس اسپتال داخل ڪيو ويو. سندس اکيون انتهائي ضبط ڪارڻ ڪوپن کان ٻاهر نڪري رهيون هيون ۽ رت ۾ رت ٿيل هيون.

ريڊرس ڊائجسٽ جي ماه جون واري اشاعت ۾ ڪجهه چرچا ڪهڻا ذڪر آهن جن ۾ کل سان گڏ درد به ڳانڍو آهي.

هڪ سيلاني سياحت سانگي ڏيهي ايران پهتو. ٽئڪسي ۾ سوار ٿي تهران گهمندو رهيو. هڪ هنڌ ماڻهن جو هجوم ڏسي پڇيائين ته هتي ڇا ٿي رهيو آهي، ڊرائيور جواب ڏنو ته هي يونيورسٽي آهي ۽ ملڪ جو صدر ۽ پرائيم منسٽر هتي نماز پڙهڻ آيا آهن. سياح سوال ڪيو ته يونيورسٽي ته تعليم پرائڻ لاءِ آهي. ڊرائيور چيو ته هتي پڙهائي جيئن ۾ جاري آهي، پوءِ پلا ڏوهاري ٿيڻ ۾ پابندي ته آهي ڇا؟ ڇو ته ساڻن اڄ ڪالهه هو پاور ۾ آهن!

* * * *

ڳالهه ٿا ڪن ته ڪيوبا جي ڪاسٽرو جي تازو نيولين بونا پارٽ جي روح سان ملاقات ٿي. ڳالهين ڪندي ڪاسٽرو نيولين کي چيو ته جي تو وٽ روسي ميزائيل هٿيار هجن ها ته شايد توکي ”واٽرلو“ واري شڪست نصيب نه ٿئي ها. نيولين ورائيو ته ”ڪاسٽرو! جي موجود ڪيوبا جهڙيون تو واريون اخبارون هجن ها، ته منهنجي شڪست جي دنيا وارن کي هواءِ پڻ جي به خبر نه پوي ها“.

* * * *

چانهه جي هوٽل خانه اڳيان هڪ نوٽيس موجود هئي لکيل هو: ”هتي هر ڪنهن کي ڳالهائڻ جي پوري آزادي آهي، پر پنهنجي وات بند رکو“.

وڌيل ٿي واڌون ڪري ڪمل ڪوڪاري

اڳاڻي زماني جي عادل حڪمرانن جي هي روايت هوندي هئي تہ هو ڇپرا پوش ڪري رعيت جو سڌ سماءُ لهن. ويس بدلائي ماڻهن سان لهہ وچڙ ۾ اچڻ ۾ کين عام ماڻهن جي ڏکن سورن، رياست جي عملدارن جي ساک پت ۽ حڪومت جي پاليسين متعلق عام راءِ جي ڄاڻ ٿيندي هئي. ان ڏس ۾ خلفاءِ راشدين ۽ بغداد جي خليفي هارون الرشيد جا قصا ملڪان ملڪ مشهور آهن. ننڍڙي پيماني تي ڪجهہ مغل بادشاهن جا نالا بہ قابل ذڪر آهن، جيئن اڪبر ۽ جهانگير.

ذاتي ۽ شخصي طور رعايا جي واءُ سواءُ لهڻ کان علاوه اڳ حڪومت پاران هر هڪ علائقي ۽ صوبي ۾ "وقائع نويس" يا خاطو مقرر ڪيا ويندا هوا. هي خاطو يا خارو علائقي جي واقعن ۽ حادثن بابت روزاني تفصيلي رپورٽ رواني ڪندا هوا. هنن "خاطن" تي مقامي نوابن ۽ گورنرن جو ڪنٽرول ڪونہ هوندو هيو. ارغون دور ۾ سنڌ جي اڪيل تاريخ "مظهر شاهجهاني" بہ اهڙي مقصد خاطر لکي وئي هئي تہ جيئن سنڌ ۾ ٿيندڙ ظلم جا داستان شهنشاه جي ڪنن تائين پهچايا وڃن.

انگريزن جي راڄ ۾ بہ حڪمرانن جا وارا قيرا اڄ ڪلهہ جي سرڪاري دورن جيان ٿيندا رهيا. مهينن جا مهينا اڳواٽ سنباها ڪيا ويندا هوا تہ جيئن حاڪم جي دوره کي ڪامياب ڪيو وڃي. مقامي عملدارن جي رت ۾ رات هوندي هئي. رسائي ۽ بيگر ـــ اوج تي هوندي هئي. پوليس وارن جا هٿڪ ۽ سي آءِ ڊي جا جٿا ماڪڙ جيان اچي ان ايراڪي علائقي تي ڪڙڪندا هيا جتي گورنر بهادر اچڻو هوندو هيو. رستن گهٽين ۽

گهٽين جي اوچتو صفائي ۽ مرمت لڳڻ ٿيندي هئي پر اهڙا عنايت جي نظر ان اراضي تي ٿيندي هئي جتان صاحبلوڪن جي سواريءَ کي گذرڻو هوندو هو.

پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ به حڪمرانن جي دورن جو اهو ور ۽ "ڊسٽ ڊانگر" به ساڳيو قائم رکيو ويو جو دستور انگريزن وڌو هو. عام رستن تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ٽرئفڪ بند رکڻ، پوليس جي پاران پڪڙ پڪڙ ۽ سڪيورٽي لارين ۽ ڪارن جو ڏکيو وڃائيندي تيز رفتاريءَ سان گذرڻ. معلوم ائين ٿيندو جڻ ته ڪٿي ڪا خوفناڪ باهه لڳي هئي يا وري ائمبولنس گاڏيون ڪنهن حادثه جا زخمي کڻي اسپتال ڏانهن ڊوڙي رهيون هيون. ڪڏهن ته هي پروٽوڪول ڏسي تعجب پڻ ٿيندو هو ته ملڪ جي حاڪم جو ڪنهن شهر ۾ ڏينهن اڌ لاءِ مهمان ٿيڻ به عام ماڻهن لاءِ ڪيتري نه تڪليف ۽ آزار جو ڪارڻ ٿو بڻجي!

صدر ايوب سواري زماني ۾ سنڌ هڪ دوره جو حساب ڪتاب ڪڻڻ ڪيو ويو هو. ياد رهي ته صدر مرحوم سنڌ ۾ شڪار ڪرڻ لاءِ سرڪاري دوره جو پروگرام رکندو هو ۽ سياستدانن سان ان سنڌ ميل ميلاپ ۽ "گفت وشنيد" شڪار جي دعوتن جي موقعي تي ٿيندي هئي. صدر جي سنڌ ۾ آمد کان هڪ هفتو اڳ پنجاب سرحد ۽ بلوچستان جي سي آءِ ڊي سنڌ ۾ پهچي ويندي هئي ته جيئن اهڙن هڪي عنصر تي چوڪسي رکن جي سنڌ علائقن سان تعلق رکندڙ هوا جيئن ته صدر ريل رستي ايندو هو ته اسلام آباد کان وٺي حيدرآباد تائين هر ريلوي ڦاٽڪ تي پوليس ڪانسٽيبل جو پهرو تي رهڻ لازمي هو ۽ ڦاٽڪن جو تعداد به هزارن ۾ هو. مرڪزي ۽ صوبائي ڪابينا جا سربراه پنهنجا دورا به ساڳي پروگرام موافق رکندا هوا جيئن هو صدر جي حاضريءَ ۾ پوليت ضرورت آسانيءَ سان پيش ٿي سگهن. سرڪاري خرچ جو ڪاٿو ڪيو ويو ته صدر جي هڪ ڪارڙي تتر مارڻ تي سراسري پنجاسي هزار روپيا خرچ ٿي آيو ۽ صدر هٿ جو سچو هيو ۽ اهڙا تتر ڪيئي درجن شڪار ڪندو هيو.

ذڪر آهي جو هاڻ شڪار بند ٿي ويا آهن پر سو هٿياري
دورا بدستور جاري آهن ۽ جاري رهڻ به گهرجن. پر هوائي هڻڻ
معاوضي ڏيڻ تي هجڻ ته پڻ جمهوريت جي شروعات ۾ ته هر وزير
۾ صوبن پنهنجن ڏکن جا خوب دورا ڏي ڪيا. پنهنجي آجيان
ڪرائڻ لاءِ ڪافي خرچ به ڏي ڪمائون. هاڻ البت دورن ۾
ڪجهه ناهر آنسي ڏي ڏسجي. خاص طور "باءِ روڊ" موٽر گاڏين
وارا قافلا ته بلڪل بند ٿا ڏسجن. ان ڏس ۾ اوري ترهيڪ وڌڻ
لازمي آهي. حڪومت جي ملڪ ۾ آهي آمدرفت وارن ذريعن
جي سلامتي ٿي. رستي روڪ يا رڪاوٽ ڏي ته پوءِ حڪومت
لاءِ اهو چئلينج آهي. افغانستان جو امير عبدالرحمان ائين فقط
رستي تي ڦر ڪندڙن جو "چڻ پڇو" نياس ڪندو هو، پـر
جيستين ڦر جو مال ملي ڦورن وارن کي حڪم هوندو هيو تـه
ڏنبا ڪٽي رستي جي مٿي ڪٽيندا رهن!

علي احمد بروهي

چوندا آهن ته هر ڪو پنهنجي ڪئي جو ڦل ڏو ڀوڳي. آزاريو ويندو. پر تجربو ته ڪجهه ٻيو ٿو ٻولي. چور هجي ڦورو يا زاني، اسين ته هر ڪنهن کي صندلي تي ڏسون، پوءِ ڪرسي هجي، گادي يا تخت. ممڪن آهي ته اهڙو زمانو گذري چڪو هجي جنهن ۾ ماڻهوءَ کي پنهنجي اعمالن جي شامت آڏو ايندي هئي. اهڙا قصا پراڻا پڙهندا ٿا اچون ته پراڻي دور ۾ "جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي" لڳي تي عمل ۾ ايندي هئي. پر جي "ستي يُڳي" نه، ته هر سدا ٺي سهي، پر ڪلجڳ ضرور لوڙهو پوندو هوندو. پر اڄ جو ڪجهه اکين ڏٺو رهيا آهيون، اهو هي آهي، ته "ڪري ڪڪڙ ته ٻه لوڙي ورڻ پيو ٿو." جيئن چوڻي آهي ته ملڪ ڦرين ڪمري ۾ مالو پڻ ڪانون جو، يا وري انهو ڪاڻي ڪوڙو ۽ مار پوڻي گڏهه تي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اسان وٽ "پراڻي" ڀوڳ ۽ سندس اصل مٽيل آهي. رهين گهڙي پڇاڙڪ پوکي لاءِ سارو لئي هڪڙو ٻئي ڪري اصل وڃائي ٻيو ڪجهه وڃي. ساڳيو حشر هر هنڌ ٿو ڏسجي. هر ملڪ اندر اڄ جي اتنا قسم جا ٿو آهن، انهن جو پڄ ته ڪنهن ٻئي ڀوڳيو آهي ۽ اهو اهو ڪهڙو اڳ، اس ڳالهه جو گنهگار هميشه ڪنهن بيگناهه جي گهڙي ۾ هوندو. مثال طور سري لنڪا جي هالوڪي قتل غارت جو بنياد اڄ کان پندرهن سال اڳ مسز ٻندرا نائڪي وڌو، جنهن اعلان ڪيو ته "سري لنڪا فقط سنگهالين لاءِ آهي" ملڪ جي تامل رهاڪن اعلان کي چئلينج جي بغاوت لاءِ منظور ٿيو ۽ مائياها ڪيا. هاڻ صورتحال آهي هالوڪي صدر "جئورڌني" لاءِ جو ته القدسيا جو اقتدار سمهي ۽ جهوڙي سڀن ماڻهن آهي، پر جنهن عمر پر ڪنهن ڪنهن کي نه رنجايو آهي.

ساڳيو حشر ٿيو آهي ڀارت ۾ غريب راجيو گانڌيءَ جو.
ذڪر ۾ ڪڙو هنيو ماڻي اندرا گانڌيءَ، اڄاڻ ۾ موڙڳو ماڻاري
ڳي ٿي سمار ڪري ڇڏيائين، پر ڪيترا ويٺو لوڙي ويچارو
راجيو گانڌي. ڏٺو وڃي ته راجيو دنيا ۾ واحد ماڻهو آهي جو
ماءُ جي ڪرمن جو ڦل ڀوڳي لوڙي. وري ڪانونس قسم ڪا نه
سياسي يا سماجي، خطا سرزد ٿي آهي ۽ نه ئي ڪو اهڙو فعل
ڪيو اٿس جنهن جي سزا طور سندس زندگي زهر ڪئي وڃي.
سيانن سچ چيو آهي ته تڪڙ ڪم شيطان جو. ماڻي اندرا
گانڌيءَ به سواءِ ڪنهن گهري سوچ جي تڪڙ ۽ هوڙهيائي
ڪري هڪ اهڙو غلط ۽ گندو ڪم ڪيو جو تاريخ ۾ ان جو
سدائين جي ماٿي تي هڪ ڪارنهن جو تڪو ٿي لڳيو ويندو.
هڪ ته دربار تي فوج جي چڙهائي ڪرڻ ٻنهي جي ليکي
عبادت گاهه جي بي حرمتي ڪرڻ هئي. وري گهڻي وقت
آيل گردوارن جي پوڄارين تي انڌا ڌنڌ فائرنگ ڪري انساني
خون سان هولي کيڏڻ منگول ۽ تاتاري دور جي ياد تازي ڪرڻ
هئي. رتوڇاڻ به وري اهڙي پوتر سرزمين تي ڪئي ويئي جتي
رت جي ٻوند هارڻ به ڪبيرو گناهه هو. سومنات مندر تي
ڪاهه لاءِ به محمود غزنويءَ کي ڪونه ڪو مقصد هيو. ٻڌو
سنڌ راءِ جي لوڀ لالچ هئي يا "بت شڪن" سڏجڻ جو
شوق. پر اندرا جي سونهري دربار واري انساني ڪوس لاءِ ڇا چئجي؟
جيڪڏهن مقصد هو چند دهشت پسند عناصر جي گوشمالي
يا پائمالي ڪرڻ ته پوءِ اهو مامرو دربار چوگرد "فوج جي
گهيراءُ" ڪرڻ سان به حل ٿي سگهي ها. راشن پاڻيءَ تي
بندش سبب اندر ويٺل ماڻهو ٻاهر اچڻ لاءِ مجبور ٿين ها پوءِ
سائن حساب ڪتاب ڪرڻ ۾ ڪا ڏکيائي درپيش نه اچي ها.
گهٽ ۾ گهٽ هڪ عبادت جي جڳهه اندر خون خرابي ڪرڻ
جو ذڪر نه پيچي ها. پر ماڻي نه فقط طبعي طور ضدي ۽ هٺيلي
عورت هئي پر حد درجي جي اپاهري پڻ هئي. وري وڏي
پدويءَ تي پهچڻ کان پوءِ به ٿڌي سيني سوچ ويچار کان ڪم
وٺڻ به ڏاڍو ڏکيو مامرو ٿيو پوي! اهڙو ڪو لکي ۾ هڪ

"مهيني" هوندو ڇو اندروارين بغض جي ڏونڪار هوندي ته
"پري ٿي پڄ" نه ڪري.

دراصل ڏٺو وڃي ته اندرا گانڌيءَ واري نادري حڪم ۽ نادرشاه افشار پاران دهليءَ ۾ قتل عام ڪرڻ لاءِ جاري ڪيل فرمان جي نوعيت هوبهو ساڳي هئي. ٻئي فرمان سکن ۽ مسلمانن جي قتل عام لاءِ جاري ڪيا ويا. هونءَ ايئن به اندرا وارو ڏاڍ وڌيڪ سنگين هو ڇاڪاڻ ته هن خالصن جي مرڪزي گردواري کي ڪوس گهر بڻايو هو. هڪ ٻيو الميو جهڙو واقعو اهو به ته سکن کي سک ڌرم جا پوئلڳ هجڻ بدران هندو ڌرم وارو سمجهيو ويندو هو. هندستان جا رهاڪو جيڪڏهن اسلام قبول ڪري ويندا آهن ته نه ٿا ڀلائي سگهجن آهن جني جو اصل هندو ڌرم ئي هو. انهن ئي هندوواري جو حڪم ڏنو هو. جيڪو ماڻهو انهن کي مڃيندا هوا ته هنن ته پوڻا به هراڙ سک اصل ڏنا هوا. اهڙي اهڙو روز عام ڪيئن بدعت جهڙي اصل اصول ۾ ايمان رکندو هو ته ڏهن سالن کان ائين ٿي ڇڏي هئي ته اهڙي رسم مان ڇڙڪائي ڪئي ويئي آهي جنهن جو ڪڇ ۾ ڪرپان اهميت ٿي.

ماڻي اندرا نه ڇپور ڪي ڀاڻ ڏنو ۽ ڀاڻ پڻ ان اوڙ ۾ آهي پنهنجو سر ڏني وڃي سوگهي ٿي، ۽ سندس ڪئي جو قتل نه فقط ڪانگريس پارٽي جي نعري جو گهرائو ڌوڪيندو رهندو پر ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته ان گناه جي سزا سموري پارٽ وارن کي ملي رهي آهي. هن وقت جا ڀارت ۾ هندو سک خونريزي ٿي رهي آهي اها قتل وغارت پنجاب کي الڳ صوبو، اڻ مان ته ختم ٿي نه سگهندي. پر سکن ڪان جند آجي ڪرائڻ خاطر جوڪڏهن سندن علائقو الڳ صوبو بڻايو ويو ته پوءِ ڀارت جو حشر ان ساله جهڙو وڃي ٿيندو جنهن جو ڌاڳو ڇڄي پوي ۽ سندس منا ٽڙي پکڙي وڃن.

خبر نه آهي ته راجيو گانڌيءَ جو ڪو سچو صلاحڪار آهي الاجي نه. اها به ڄاڻ نه آهي ته ڪنهن جو چوڻ به وٺي ٿو يا ٿو "خبر ڪر" ٿو سمجهي. پر جيڪي منهنجي صلاح وٺي ته مونکي ۽ ٻين کي سمجهاڻي ڏيڻ کپي ...

محنت ۽ سرمائي کان سواءِ وڏي ملڪ جو ڪم نه هلائي سگهجي، هر
ڪنهن کي اڄ ڪلهه مڪمل ٽوس واٽ ساڻ ضروري ڄاڻڻ ٿي ته
وڏي ڀڃ ڊاه ٿي ته بلاشڪ پوءِ سڀ جو هر ڪو ڏسي سگهي
ٿو ته سڀاڻي ٿيندي ته برابر اهڙو جيئن هو چوندو آهي ته
جي سڀني خوب جدوجهد پاس ته ڪري ڪين پرچائيندو، هي برابر
آهي ته ملڪ بهاين ضدي ۽ اڙيل ماڻهو آهن قسمت ان وري
فرياد ڪن ۽ وڏي ڇڏڻيءَ وارا ڦادر ام آهن.

* * *

نوجوان شاگردن جي دنيا ۾ اڄ ڪلهه جا اي آرامي ڦهليل
آهي تنهنجو ڪجهه اندازو اخبارن ۽ رسالن جي مطالعي مان
بخوبي لڳائي ٿو سگهجي. هي برابر آهي ته دنيا جي هر ملڪ
۾ شاگردن جي سجاڳي ۽ سندن رد عمل مختلف قسم جو آهي
پر فرق فقط ڊگريءَ جو ٿو ڏسجي، يعني ويهون يا ايڪيهون!
ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته دنيا ڀر جا شاگرد مجموعي طور تي هڪ
قسم جي عجيب ساٿرا ڪان گذري رهيا آهن. شاگردن جو
هي انوکو انقلاب آهي. ملڪ جي روايتي ادارن، قديم قومي
رواج ۽ اختياري (Authority) خلاف ڪات ڪهڙا ۽ بغاوت
جي باهه تقريبن دنيا جي هر ملڪ ۾ دکي رهي آهي ۽ ڪٿي
دونهينءَ جيان دکندي ٿي رهي ته ڪٿي ٻرندڙ جبل جي روپ ۾
ڇڇبون ڪيندڙ ۽ لاوا اوڳ ڇيندڙ!

هو ان ملڪ ۾، جنهن اندر ماڻهن جي روزگار وارن وسيلن
۽ سندن رهڻي ڪهڻيءَ ۾ انقلابي ڦير گهير آئي آهي، اتي،
شاگرد، جنهجي اول فرض ادائي تعليم پرائڻ، ۽ ايندڙ واري زندگي
گهارڻ جي تربيت حاصل ڪرڻ آهي، وقت جي وير ۽ سياسي
وهڪري جو بک ٿي پنهنجي واٽ وڃائي ويٺا آهن ۽ هڪ
اهڙي وڪار ۾ اچي سهڙيا آهن جنهن جي ڳوٺ ڳهيڙ کان
هو واقف ئي نه آهن. هيءَ پڪ ڳالهه آهي ته نوجوان ۽ الهڙ
هجڻ ڪري بيحد جذباتي آهن ۽ هو هر اهڙي نعري ۽ تنظيم ۽
سرگرميءَ تي ڪٺ لاءِ تيار آهن جنهن ۾ کين پنهنجي آئيڊل

جو ڪجهه پرڏوو يا عڪس ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سندن جوش ۽ خروش ۽ حوصلي جو وڏو سبب هيءَ حقيقت پڻ آهي ته هو اهڙن موڙن ۽ انهن سانچن ۾ ڍانچن ۾ فٽ (Fit) ٿي نه سگهيا آهن جي سندن لاءِ گهڙيا ويا آهن. نه وري هنن جي موجوده نظام جي ڪنهن نفعي بخش پيشي يا ڌي وٽ ۾ ڪا سوڙب ڏمل آهي ۽ نه دلچسپي. اهڙي ماحول ۾ هو انقلابي رد بدل ۽ صورتحال ۾ ڦير ڦار آڻڻ جي ضرورت لاءِ شدت جو احساس رکن ٿا بنسبت پنهنجي بزرگن ۽ وڏڙن جي، جي هاڻوڪي سماج جي ڪوڙڪيءَ ۾ چوڪنيا جڪڙجي ۽ ون ٻونٽ ٿي چڪا آهن.

نوجوان شاگردن جا جذبا ٿورڙي احساس ۽ سندن اڳتي وڌڻ جون آسون ۽ اميدون نهايت نيڪ ۽ قابل قدر آهن — پر شرط هيءَ آهي ته هو ڪنهن حرفتي ۽ چالباز سياستدانن جي هٿ ۾ راند ڪو نه بڻجن ۽ جوش ۾ اچي اهڙي ڪنهن هل هنگامي ۾ وچڙي پيسجي نه وڃن جنهن هلچل جي منزل سواءِ تخريب ڪاري ۽ نعره بازيءَ جي ٻيو ڪجهه به نه آهي. بدقسمتيءَ سان اسان وٽ پاڪستان ۾ پاور جي ٻکين پجارين پاران نوجوان شاگردن جو استعمال عام جام ڪيو ٿو وڃي. بزنن جي حساب سان پارٽيون ۽ جماعتون وطن پرستي جمهوريت ۽ سوشلزم جون دعوائون ڪنديون رهن ٿيون. سندن مچايل هورغل ۽ ڪوڙ گهمسان ۾ نوجوان شاگردن لاءِ هي تفاوت ۽ تميز ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي ته ڪهڙي پارٽي يا تحريڪ پنهنجي پروگرام ۾ سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان عمل پيرا ٿيندي. چالاڪ ته عمل قائدين اسان جيان اسان وارن همراهن کي به جي خواجه خضر راه ۾ پيش ملبا آهن، تن سندن ايڪي ۽ اتحاد جي پيڙي پوڙي ڇڏي آهي. ڪين ٻاٽ ۾ ويڙهائي ٽڪرا ڪري ڇڏيو اٿائون. هاڻ هر ڪو پنهنجي اڌ چانور جي ديڳ الڳ ٿو چاڙهي. جي ملڪ ۾ سياسي پارٽين جو تعداد آهي ڏيڍ درجن يا ٻه، ته شاگردن جون ايڏانهن. "ڏاڍي هٿي ڏه ته نوڏي تيرنهن". پڙهن ته ويچارو ڪڏهوڪو لاڪر جهنگ منهن ڪري لڏي

وڏو لاهوت لامڪان! باقي هاڻ مڪتبن ۽ مدرسن کان اوڙانو ٿا ڀڄن ته ” ناهي حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي - مڪ رمز وجود وڃاوڻ دي “.

اسڪول هجن يا ڪاليج، هاڻ پڙهائيءَ وارن ويڙهن جا ٻلويڙا ۽ ٻيهر وڃن ٿا اوچا ۽ پختا ڪندا. ڀڏو اڏائون نه منجهن ٿا ڳا به آباد ٿيندا. اسان پنهنجي چوگرد ايتري ته مار ڌاڙ ۽ مارا ماري ڏسڻ جا عادي ٿي پيا آهيون جو پنهنجي اندر نسل جي پائماليءَ جو به احساس نه ٿا رکون. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اسين هڪ عجيب ۽ غريب دور کان گذري رهيا آهيون جو بقول چارلس ڊڪنس جي ته ”اميد جي گهڙي آهي مايوسيءَ جي پڻ! “A time of hope and also of despair” موجوده سماج جو هر رخ ۾ اڳتي قدم ۾ آهي ۽ ساڳئي وقت اخلاق ۽ انسانيت جو ڏيوالو پڻ نڪري رهيو آهي. نئين سچ جي ڳولڻ واري لالائي آهي، الاجي پراڻي سچ جي لهڻ واري گهاڙهاڻ ؟

ديبل جي ڳولا

قديم سنڌ جا ڪيئي جهونا پراڻا شهر ايامن کان گم ٿيل آهن جن جو تاريخن ۾ ذڪر ته بار بار ٿيل آهي پر سرزمين تي هاڻ انهن جو نالو نشان آهي ئي ڪونه. جيڪڏهن ڪٿي اهڙن شهرن جا اهڃاڻ آهن به سهي، ته ڪنهن ويرانيءَ ۾ يا گمناميءَ ۾ روپوش آهن ۽ اسان جي اکين کان اوجهل آهن. ديبل به اهڙن شهرن ۾ هڪ آهي. هن شهر جي ڳولا ۾ تاريخ جي ڄاڻن ۽ آثارقديمه جي ماهرن گذريل سٺر سالن کان ڏينهن رات هڪ ڪري ڇڏيو آهي، پر اڃان سوڌو هو ديبل جو صحيح ماڳ ڳولي نه سگهيا آهن. هيءَ به ڳالهه آهي ته هنن ديبل جي تلاش ۽ عشق ۾، ڪجهه اهڙن پڻ قديمي شهرن جي دڙن ۽ کنڊرن کي ديبل بڻائڻ جي جسارت به ڪئي آهي جن آستانن کي پنهنجي سڃاڻ ۽ تاريخي حيثيت اڳيئي حاصل ٿيل آهي، جيئن "ڀنڀور".

ديبل سنڌ جو هڪ مشهور ۽ اهم بندر هو جنهن کي عرب سپهه سالار محمد بن قاسم ست سئو يارنهن عيسوي صديءَ ڌاري فتح ڪيو. ديبل، بندر هئڻ علاوه هڪ مشهور مندر جو ماڳ هو، جتي سومنات مندر جيان هزارين ٻاوا ۽ ٻانهون، بتخاني جي ڪريا ڪرم ۽ ياترين جي ٽهل ٽڪور لاءِ مقرر ٿيل هوون. هن ٽڪاڻي جي زمين کان اوچائي هڪ سئو ويهه فوٽ هئي ۽ مندر جي چوٽيءَ واري شوالي تي اوچائي اڃا به هڪ سئو ويهه فوٽ هئي ۽ ابتري ڏيگهه جو ساڪي جهنڊو مٿان ڦڙڪندو رهندو هو. ڀنڀور ديبل جي مقابلي ۾ گهڻو اڳاڻو ۽ قديمي شهر آهي جنهن جي تباهي زلزلي اچڻ ڪارڻ ٿي، جنهن زماني ۾ برهمڻ آباد، اروڙ ۽ سنڌ جا ٻيا ڪيترا آباد ۽ وسندڙ شهر تباهه برباد ٿيا ۽ زمين دوز ٿيڻ جي ناس ٿي ويا. ڀنڀور لاءِ ڪن جو چوڻ آهي ته سسئي جي ٻاراڻي

هتي وڃي هنڌ ڪيو. بقول شاهه جي ”ٻرو هو ڀنڀور جو ڀنڀورَ
پنهان نه هليو.“ جي واقعي اها حقيقت آهي ته پوءِ ڀنڀور سنڌ
۾ اهڙيون شهر جنهن جو ڪٿهن سهڻيءَ يا سسئي جي سراپ ۾
رڳڙجي ويو. ورنه اسان وٽ عام طور شهر يا ته دلو راءِ جي
اعمال جي شامت يا وري ٻين فقيرن جي بارائي سبب ويران ٿي
ويل آهن - سواءِ ڀڳهين واري ڳوٺ جي، جو ڦاڙو ڀاڪن
اجاڙيو آهي.

ديبل بابت دنيا جي آڳاٽين تاريخن ۾ توڙي سفرنامن ۾
ڪيئي حوالا ڄاڻايل آهن خاص طور هيٺ ذڪر ڪيل ڪتابن
۾ جهڙوڪ: فتوح البلدان، المسالڪ و الممالڪ، تاريخ يعقوبي،
مراج الذهب، صورة العرض، ڪتاب الهند، قانون مسعودي،
ڪتاب النسب، چچ نامون ۽ جهان ڪشا وغيره. آخرين تاريخ
جهان ڪشا آهي جا ڇهه سئو پنجاه هجريءَ ۾ لکي وئي ۽ جنهن
۾ ديبل جي ان بربادي جو بيان ڄاڻايل آهي جڏهن جلال الدين
خوارزميءَ ديبل تي ڪاهه ڪري هن شهر کي صفحه هستي تان
مٽائي ڇڏيو. عجب هي آهي جو خوارزمي پاڻ زماني جو ستايل
ماڻهو هو ۽ چنگيزي تاتارين جي چنبي کان بچڻ خاطر سرگردان
۾ ديس پرديس دربدر ٿيندو رهيو. ڏسڻ ۾ آئين ٿو اچي ته سنڌ
۾ جنهن کي به ڪو وارو ڦيرو مليو آهي ته هن پنهنجي وسان
گهٽايو نه آهي پوءِ توڙي پاڻ به پناهه وٺڻ لاءِ ڏڪرجي ڇو نه
آيو هجي!

هن باب متعلق تاريخ جي ڄاڻن پنهنجي راءِ جو وقت بوقت
اظهار ڪيو آهي، پر الاجي ڇو، نه بندر ڳولي سگهيا آهن
۽ نه شهر. شهر جو صحيح نالو ڪهڙو هو اها به پرولي آهي
ڇاڪاڻ ته ديبل سنڌي نالي جو عربي اچار آهي.
ٿي سگهي ٿو ته اصلي نالو ڏيول ڏيبل يا ڏيهلو هجي!
پر اهو فقط انومان آهي. سمٿ ايليٽ ۽ ايلفنسٽن ديبل
کي ڪراچيءَ واري هنڌ تي ڄاڻايو. فرشته، ملا ابوالفضل، برٽن
۽ هنري ڪزنس ٺٽي کي ديبل ٺهرايو. ميجر راورٽي جي راءِ
مطابق پير پٺو ديبل هيو. ميجر هيگ چواڻيءَ ديبل ڪاڪڙ

ڀنڀيرا ۾ واقع هيو. مرزا ممتاز حسن ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڀنڀور کي ديبل سڏيو. ڊاڪٽر ايف اي خان ڀنڀور کي ديبل ڄاڻي ١٩٥٨ ۾ کوٽائي شروع ڪئي. پر ڪيترا اهڙا به سڄاڻ ڄاڻو آهن جن جو چوڻ آهي ته ديبل وارو ماڳ اڃان ڳولڻو آهي.

تاريخ ۾ ديبل بنسبت جي اهڃاڻ ڄاڻايل آهن سي هن طور آهن. شهر جي چوگرد عالم پناه هئي. وچ شهر ڌاري بتخانو اڏيل هيو. شهر ۾ واپاري، ڪاريگر ۽ اوستا آباد هوا. ديبل ۾ ترارين ڏاهن جا ڪارخانا هوا. شهر جي ڀرگردائي آباد ۽ وسندڙ هئي. سندس مٽيءَ جو رنگ ڳاڙهاڻ تي مائل هيو. بندر ۽ شهر الڳ هئا ۽ ٻنهي درميان ٻه اڍائي ميل مفاصلو هيو. ديبل بندر سنڌو نديءَ جي اي وڻائي ۽ سنهن موڙ ڪارڻ اٽڪل ٻارنهن سئو پنجاهه عيسويءَ ڌاري لڙهي ويو. شهر جي تباهي جلال الدين خوارزميءَ جي ١٢٢١ع ۾ حملي سبب ٿي. ابن بطوطه جڏهن لاڙي بندر ۾ ١٣٣٣ع ۾ آيو ته ديبل بندر ٽوٽي شهر نه فقط ويران ٿي چڪو هيو پر ماڻهن جي دلين تان ٻڻ ميسارجي ويل هيو!

ڪننگهام ابن بطوطه جي حوالي سان ڄاڻايو آهي ته ”ديبل بندر جي جاءِ لاڙي بندر والاري هئي، جو ان وقت سنڌ جو وڏي ۾ وڏو بندر هيو. ديول جو بندر ڦٽي برباد ٿي ويل هيو. سندس راءِ مطابق بندر ديول بگهاڙ نديءَ جي اولهندي ڪناري تي ۽ لاڙي بندر کان اٽڪل پنج ميل مفاصلي تي واقع هيو. لاڙي بندر جي ويجهڙائي ۾ جي ٿٽل شهر جا کنڊر هوا انهن متعلق ابن بطوطه پنهنجي سفرنامي ۾ لکيو آهي ته :-

”هنن ڊڙن ۾ ڪيترين پٿر جون مورتيون ڏٺيون وڃن ٿيون جن جون شڪليون ماڻهن، جانورن جهڙيون آهن. هن علائقي جي ماڻهن جو چوڻ آهي ته هن شهر جي ماڻهن تي قدرت جو اهڙو ڪوپ نازل ٿيو جو سندس ماڻهو، جانور، وڻ ٻوٽا ۽ اناج سڀ پٿر ٿي ويا.“

ديبل جي، تلاش ۾ ڪافي رڪاوٽون درپيش آهن. هڪ ته سياحن پنهنجن سفرنامن ۾ جي مفاصلي جا ماپ ۽ ماپا ڄاڻايا آهن سي مبهم ۽ مونجهاري جهڙا آهن. جيئن ته "ٽن ڏينهن جو پنڌ" يا "هڪ منزل" يا وري فرسنگ ۽ پرسنگ، جي "منڪت" جيان هر علائقي ۾ الڳ معنيٰ رکن ٿا. ڪٿي چوهه ميل، ڪٿي ڏهه، ته ڪٿي سورنهن! اهو ارادو آهي ته هڪ ڏينهن جي مسافري يا منزل کان عام طور مراد آهي "ويهه ميل" پر اها ڪسوٽي جابلو يا پهاڙي پنڌ يا رڻپٽ جهاڳڻ ۾ غلط ثابت ٿيندي ٿي. ديبل جا پين درياهي بندرن جو واسطو آهي لاڙ سان، جتي زمين آهي ڪڪرالي يا وري واريا سي. ٻي مصيبت مچائي آهي سنڌو نديءَ جي ناٿ نخرن. هن ماڻيءَ جا ڪيڪ ڏسي پنهنجا آهن. ڪڏهن پريءَ ۾ ته ڪڏهن پاڪر ۾. جهڙي مستاني ۽ ديواني. شل راضي رهي! هڪ هنڌ ٽڪاءُ نه اٿس ني ڪنهن. صداڻين پنهنجي پاسا ۽ پوٽ ڦيراڻي. جيترا پيٽ هن نديءَ بدلايا آهن اوترا ويس وڳا ته ڪنهن نچڻيءَ به ڪونه بدلايا هوندا. اڄ ته شيرشاه جي ٺڪري جيان گهر جاڪڪڙ ماريندي هئي. ڳوٺ ۽ شهر، جن جو جنم جياپو سنڌس اسري ڪنڌيءَ ڪناري، تن کي ڏاڍ ڏيئي، راتو رات رهي پيا وڃائي وسائيندي. هاڻ مس مس بندن ۽ بيراجن جي آڪڙن ۾ آئي ڪنهن ماڻو ڪيو ويو آهي. پر ڇڙ ۽ ڪٿين ۾ ته اڃان سندس حڪم هلو هلي.

مٿي ڪان وڌو مونجهارو هن ڳالهه ٻن ڏنو آهي، جاڪاڻ جو ديبل نالي سان ٻه ماڳ هوا، جي هڪ ٻئي کان الڳ ڪجهه مفاصلي تي هوا. هڪ ديبل بندر هيو ۽ ٻيو ديبل شهر. عرب لشڪر جڏهن ديبل تي چڙهائي ڪري پهتو پڳو، اهو ديبل شهر هيو. جو بندرگاهه ني چار ميل پريرو ۽ ٻوڏي تي آباد هيو. بندر ۽ شهر جي وچ واري وڇوٽي، بندر تي بحري قزاقن جي حملي وقت شهر لاءِ ڪارائتي ثابت ٿيندي هئي، جاڪاڻ ته ان حالت ۾ شهرواسين کي ايتري مهلت ضرور ميسر ٿيندي هئي، حڪومت جي حفاظت لاءِ جوڳا اپاءَ وٺي يا وري ٻاهر نڪري سلامتيءَ

واري هنڌ ڏانهن نڙي پکڙي وڃن. ديبل جي پڻ ساحلي ۽ الڳ
ماڳن جو احساس نه هئڻ ڪري ڪولا ڪندڙن ڀنڀور سمورو
ڌيان بندرن جي اهڃاڻن ڏانهن ٿي ڏنو آهي، جاءِ اهڙن آثارن
ڏانهن، جي بندرن جي سڪرداني ۽ ڀڃڪڙاني ۾ موجود آهن. ديبل
جا اهڃاڻ اسانکي ديبل جي کوٽائيءَ ۾ سمر ٿي سگهندا،
ڇاڪاڻ ته آلتون ۽ شاهتول ديبل شهر تي آهن. بتخانو به وچ
شهر ۾ هو ۽ رتو چوطرف نه شهر ۾ ٿي. جيڪڏهن ڀنڀور ديبل
آهي ته پوءِ اهو ديبل بندر هوندو. شهر جي علامتن لاءِ اوهان کي
ٽي ميل ڀرپرو وارن کنڊهرن جي کوٽائي ڪرڻي پوندي، جو
شهر زلزلي سبب ڊهي ويل ٿو ڏسجي، باقي سنڌس شاهي مقام
۽ ٻهاڙي سالم سلامت آهن. هن ماڳ جو هاڻوڪو نالو آهي
" ٻرپنو "، پر اهو ڏسي لڳي ٿو پر ٿڻي کان الڳ آهي ۽
گهاري شهر کان اتر طرف ميل ڏيڍ پنڌ تي آهي ۽ سنڌس نشادي
هڪ ٻهاڙي آهي جنهن لاءِ مشهور آهي ته " ٻرپٿي " هتي
چلو بچايو هو.

ديبل بندر متعلق سياحن جا رايا مختلف آهن. (ابن خرداذبا
ڄاڻائي ٿو ته ديبل، سمنڊ ۽ نديءَ جي سيلاب کان پر "ٻرسگه"
اندر ۽ ري رخ ۾ هو. مسعوديءَ جي چوڻ مطابق اهو درياءُ
مفاصلو ٻن ڏينهن جي پنڌ جيترو هو. اصطخري ڄاڻائي ٿو ته
ديبل ۽ منصوره وچ ۾ ڇهن ڏينهن جي مسافريءَ جيترو مفاصلو
هو. ابن حوقل جو بيان آهي ته ديبل جو شهر مهراڻ جي الهندي
طرف سمنڊ واري ڪپ ۾ آهي. ديبل بندر نه فقط ديبل جي شهر
پر پوري علائقي جو بندر آهي. هي شهر اناج جي اپت کان به
مشهور آهي پر سمجهي اپري گهٽي ونڪار نه آهي. هي شهر
نراڙين ڏهڻ کان مشهور آهي. هتي جي رهاڪن جو روزگار واپار
تي آهي. "ادريسي" ڄاڻائي ٿو ته ديبل، واپار جي وهنوار
جو مرڪز آهي، پر سنڌس زمين ايتري زرخيز نه آهي، نه وري
هتي ڪي وڻ ٽڻ آهن سواءِ کجيءَ جي.
گهر لڪڙيءَ ۽ مٽيءَ جا ٺهيل آهن. هي ماڳ فقط هن ڪارڻ

وڏو بندر آهي ، جاڪاڻ تہ هتي سنڌ توڙي ٻين ملڪن لاءِ ايندڙ ٻيڙن جو لنگر گاهہ آهي. عمان، هندستان ۽ چين ولايت جا ٻيڙا هت ايندڙ آهن . ديبل جا واپاري شاهوڪار آهن. ٻيڙن ۾ آندل سامان پڏي، اڳهہ تي خريد ڪري پاڻوٽ گدام پري مال اسٽاڪ ڪندا آهن ، جيسين جهاز لنگر ڪٽي واپس وڃن. خريد ڪيل سامان جي اڳهن ۾ تيزيءَ تي مال کي ملڪ اندر ڪٽي وڃي وڪرو ڪندا آهن. اولهہ سنڌي رخ ۾ مهراڻ جي ڇوڙ ۽ ديبل بندر وچ مفاصلو اٽڪل ڇهہ ميل آهي. ميجر راورٽيءَ هڪ عربي ڪتاب جي حوالي سان لکيو آهي تہ ديبل بندر هندي سمنڊ جي ڪناري لڳ آهي جنهن جي ويجهڙائيءَ ۾ ملتان ۽ لاهور کان ايندڙ نديون سمنڊ ۾ اچي ڇوڙ ٿيون ڪن. ديبل شهر واپار ۾ برک آهي."

رتو ڪوٽ

ٻيا اهڙا ماڳ جن لاءِ ديبل اندر هجڻ جو انومان ممڪن آهي انهن ۾ رتو ڪوٽ سر فهرست آهي. "رتو ڪوٽ" ٻيٽ جي شڪل ۾ ڪراچيءَ جي ڏکڻ ۾ ابراهيم حيدريءَ کان پنجويهہ ميل ۽ پورٽ قاسم کان ويهارو کن ميل مفاصلي تي واقع آهي . ٻيٽ جي پکيڙ ٻہ اڍائي چورس ميل ٿيندي. اوڀر رخ ۾ ٽڪانهينءَ تي ڳاڙهين پڪل سرن جو هڪ ڪوٽ اڏيل آهي جو هاڻ زبون ۽ ڀڄل حالت ۾ ماٺل آهي. ڪوٽ جا ڏل، ڪنگرا ۽ ديواريون ڀڳي ٽٽي پيل آهن. البت سهاڙيءَ واري حاويليءَ جا ڪجهہ حصا سلامت ڏسجن . ٻيٽ جو گهڻو حصو سمنڊ جي ڇڙهہ وقت زيرآب رهي ٿو، سواءِ ڪوٽ ۽ ڀرسان وارن دڙن جي . هن ٻيٽ جي سامهون اٽڪل ميل ڏيڍ مفاصلي تي هڪ ٻي ٻيٽاري آهي، جتي "بالوشاهه" جي درگاهه آهي. هتي ملاح ۽ جت زيارت لاءِ ايندڙ آهن. ياد رهي تہ رتي ڪوٽ ۾ ٽاراجا جي راڻي "ارسن" کي غلام شاهہ ڪلهوڙي جي چرچ ٽي جوکين جي وڏيري چام بجار رات جو شبخون هڻي قتل ڪيو هو .

رني ڪوٽ لاءِ ابراهيم حيدريءَ جي ابڙي پڙس جاموٽ ونئي محمد جو چوڻ آهي تہ ونگورا، ڪراچي ۽ لاڙي ملاحن جو اصلي ۽ ابائڻو ماڳ رتو ڪوٽ هيو، جو پوءِ ڪافي زمانو اڳ سامونڊي طوفان اچڻ سبب غرق ٿي ويو ۽ پيرا پوءِ هن پٽ کي پيهر آبـاد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر پوءِ ڪلهوڙن حڪمرانن ٻاران مڇي مارڻ تي ڍل وڌڻ سبب ملاح هتان لڏي ڪراچي، ابـراهيم حيدري، سون مياني ۽ اوڙ ماڙا ڏانهن لڏي ويا. رانئي ابڙن جي قبل ڪانوءُ آڪي باقي هي پٽ ويران ٿي ويو. هن پٽ کان پوءِ ٿي ميل مفاصلي تي ڏاراجي ما ڏاراجا رياست جـو پراڻو قلعو شهر آهي، جو ڪنهن زماني ۾ اوج تي هيو.

ويجهڙائيءَ ۾ سنڌوءَ جي ڊيلٽا (ڇوڙ وارين ڪنڌن) ۽ سمنڊ جي ڇوڙ واري ڪناري ۾ جا غضب جي ڦير ڦـار اچي چڪي آهي، اها عجيب و غريب پڻ آهي. ڏسڻ ۾ آيو ٿو اچي تہ هر ڏهن ويهن سال مدت ۾ سنڌوءَ جـو سمنڊ سـان سنگم (جنڪشن) وارو نقشو بلڪل الٽ پلٽ ٿي وڃي ٿو. اهڙي ڦيرڦار جو وڏو سبب سنڌوءَ ۾ پاڻيءَ جو غير معمولي "چاڙهه لاٿو پـا پوڙ" آهي. هي برابر آهي تہ سيلاب جو وارو ڦيرو ڏهن پندرهن سال ٿو اچي، پر پيمارو نازل ٿيڻ سان ڪناري جي ڪايا پلٽ ٿو ڪري ڇـڏي. نتيجي ۾ نـديءَ جي ڇـوڙ وارين شاخن ۽ خود نديءَ جي مکيہ "وهڪرن" ۾ ردوبدل ايندي ٿي رهي.

مثال طور ڪنهن زماني ۾ "ڪڌري" "ٿٽي" ۽ "اوچتو" نديءَ جا ڇوڙ هوا. پوءِ وري پنٽماڻي، جوڻاه، ريچل، ڪورا سل، سير ۽ ڪوري ڇوڙ ٿيا. ٿيهارو سال پوءِ وري "ريچل، حجامڙو، ڪوڪيواري، ڪڏيواري ۽ ڪاهر" وجود ۾ آيا. ڪنهن دور ۾ سنڌوءَ جا مکيہ ڦاٽ ڦليلي، پيڇاري ۽ ڪلري هوا. پوءِ پکهاڙ کي وارو مليو. پکهاڙ جي شاخن ۾ جهازراني ٿيـنـدڙ هئي ۽ شاهبندر کان وٺي ٺٽي تائين جهاز ايندڙ هـوا. ڏهاڪو سال پوءِ پوڙ اچڻ سبب "ساٽا برانچ" پکهاڙ کان الڳ ٿـي پنهنجي

روءِ سوءِ وهڪري ۾ آئي. تانجو درياهه جي پيٽ ۾ تبديل ٿي ويئي ۽ اڳهاڙ لڳ ڀڳ ڦٽي ويو. شاخن ۾ لٽ اچڻ ڪري وهڪرا بدلبا رهيا ۽ وهڪرن جي ئي منهن موڙڻ سبب هڪڙا بندر برباد ۽ ٻيا آباد ٿيندا رهيا. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته درياهه جي دوستي دنيا واري ياري ياشيءَ ڪان به وڌيڪ ڦلهڙي هئي. "يارن جي ياراڻي پاڻي ٿي ٻڌي. جهلي سي ٻيڪن ۾، ٻر ونئين ڪان ويئي."

ڊيلٽا جي جاڻن ۽ سنڌ رهاڪن ۽ ملاحن جو هيءُ رايو آهي، جو ڪهڙي حد تائين صحيح ٻڻ آهي، ته نديءَ جي شاخن ٽوٽي وهڪرن ۾ تبديليءَ جو سبب نديءَ ۾ پاڻيءَ جي "ٻوڏ" آهي. هر اڌ صديءَ ۾ ايتري ٻدل سدل ٿئي ٿي، جو ڊيلٽا جو نقشو ئي سڃاڻپ ۾ نه ٿو اچي. اهڙي صورتحال ۾ اسين نديءَ جي ڊيلٽا واري علائقي جو اندازو نديءَ جي اڳوڻن قدرتي ڦاٽن ۽ لڳي ويل شاخن وسيلي بخوبي لڳائي سگهون ٿا. مثال طور ڦليلي ۽ پنجاري ڪنهن دور ۾ نديءَ جا ڦاٽ يا مکيه وهڪرا هوا، ۽ پوءِ نديءَ جي رخ مٽائڻ تي ڇڄي الڳ ٿي ويا ۽ پنهنجي روءِ سوءِ رهيا. ساڳيءَ ريت پوءِ واري زماني ۾ "ڪاري ۽ اڳهاڙ" وچين مکيه وهڪرا ٿيا، جي هاڻ رڻائر ٿي ويا آهن ۽ سنڌ جاءِ ٻين نون وهڪرن ويهاڻي ۽ موڻاڻي والاري آهي. جيڪڏهن اهو ڪمان درست آهي ته پوءِ ويجهڙائيءَ ۾ پٽالا واري مهاڪ، يا سڪندر اعظم جي سڪهڙي بندر تائين مسافريءَ بابت جي رايا ۽ انومان چاڙهيا وڃن ٿا اهي ته سڀ غلط ثابت ٿين ٿا. ڇاڪاڻ ته سنڌوءَ جي ڪاري ۽ اڳهاڙ وارن وهڪرن وقت ڊيلٽا ننڍي ۽ ٻير اڃا ٽي وٽ هوندو هو، ۽ ڦليلي يا پنجاريءَ وارن وهڪرن جي دور ۾ "ڪيٽي بندر" هوندو حيدرآباد کان نه ٻٽرئين ميل پري، يعني سٺيارين لڳ. پوءِ پٽالا يا پاتال حيدرآباد کان ته گهڻو مٿيرو هوندو يا وري سموهڻ رخ ۾، ۽ نه لاڙ ۾.

ڏاراجي يا ٻندر ڏاراجا

سنڌ جي روايتن مطابق ديبل جو اصلي نالو ڏيول يا ديولي هو، جنهن کي عربن ديبل جو نالو ڏنو. هن بندر ۾ ديويءَ جي پوڄا ٿيندي هئي. چيو ويو آهي ته ڪيترين عورتن پنهنجي زندگيون بندر جي شيوا لاءِ ارپڻ ڪنديون هيون. انگريز هتي داخل ٿيڻ کانپوءِ سندن پاهرين دنيا سان ڪو تعلق نـه رهندو هو. اليگزانڊر هئملٽن چيو آهي ته سنڌوءَ کي سنڌس چوڙ وٽ ” ڏيولي “ يا ” ڏهن سنهن واري “ سڏيو ويندو آهي. آنجهاني رامچند ڪتريءَ چيو آهي ته ” ديبل “ ڪراچيءَ کان ٽيهارو ميل ڏور ۽ لوهاراڻي بندر جي ويجهڙائيءَ ۾ واقع هو، جنهن ساڳي کي پوءِ ” ڏاراجي يا بندر ڏاراجا “ سڏيو ويو. هنگلاج ياترا جي دلچسپ داستان ۾ شري رامچند ديبل جي تباهه ٿيڻ جو ڪارڻ سامونڊي طوفان ۽ زلزلو بيان ڪيو آهي. چيائين ٿو ته :-

” ديبل بندر تي هر سال چوٿ مهيني جي ڏهين تاريخ شاهي ميلو لڳندو هو، جتي سڄي هند سنڌ جا ڪتري ياترا ڪرڻ ايندا هوا. وڏي ڀڳت ۽ پوڄن پاٺ ٿيندا هوا. هي ميلو پنج ڏينهن سانده هلندو هو. ڏهين تاريخ ديگيون چاڙهي درياه شاه دادلي کي ڀيٽا ڏيندا هوا. چام رانڌيءَ جي دور حڪومت ۾ ميلي جي موقعي تي ڪترين جي هڪ وڏور چوڪري ڪم ٿي ويئي جو گهڻي ڳولا ڪانپوءِ به ڪانه ملي. آخر ڪار پنچات شهر جي قاضيءَ تي زور آندو ته چوڪري موٽائي وٺي ڏئي. قاضي دلجاءِ ڏيندو رهيو پر وريو ڪجهه به نه. چوڪري پاهران آيل ڪترين جي هئي جن سڪاني هندن سان ملي قاضيءَ تي دٻاءُ آندو ته جي ڪترين جي عزت واپس نه ٿي ته پوءِ اڳتي نه هتي ديبر جو ميلو لڳندو ۽ نـه هتي هندو رهندا. قاضيءَ روڪ جواب ته نه ڏنو پر چيائين ته ڏاڍن ماڻهن سان واسطو پيو آهي ۽ مون پنهنجي وسان نه گهٽايو آهي.

آخرڪار ديبل جي هندن ننگر ٺٽي جي پنڄاٽ سان ڳالهيون هلايون، جن ديبلي هندن کي لڏي اچڻ لاءِ هر قسم جي مدد ڏيڻ جو واعدو ڪيو. چاڪاڻ ته بقول ٺٽي واري مونو ٻل مکيءَ جي، ته " هاڻ ديبل وارن جو دائو باٺي ننگر جي آثار آهيءَ اوهانجي سٺي سگهڙتائين سهانتا ڪئي ويندي." پوءِ ديبل جا رهاڪو مندر اندر وڃي نمسڪار ڪري ٺٽي لڏي آيا ۽ ديويءَ جو مندر اچي هت اڏيائون جو "منهيءَ وارو مندر" مشهور ٿيو چاڪاڻ ته مندر جي مورتي " منهيءَ " ۾ ڪئي ويئي هئي.

ورندي سال، ساڳئي چيٽ مهيني ۾ ديبل طوفان جي لپيٽ ۾ آيو ۽ سامونڊي لهرين سان گڏ وري زلزلي جا جهٽڪا پڻ ايندا رهيا. لڳاتار ٽي ڏينهن ديبل سامونڊي لهرين جي ضد ۾ هيو. جڏهن طوفان جهڪو ٿيو ته شهر جو وڏو حصو غرق ٿي چڪو هيو. سوين هزارين ماڻهو موت جي گهاٽ چڙهيا. باقي جي بچيا سي گهاري، ساڪري، سنبڙو پندر يا ننگر ٺٽي اچي ويٺا. ساڪري وارا راڄاڻي پڻ اصلي ديبل جا رهاڪو آهن. دريا شاه دادلي جي شاخ، جنهن تي ديبل پندر پٽل هيو سا سمنڊ سان ملي سنڌس بڪ ٿي ويئي. هي واقعو ١٤٩٥ سنت يعني ١٤٣٣ع جو چاڻايل آهي. ديبل جي بربادي‌ءَ کانپوءِ سنڌس پوڻي وارو وچيل حصو پيهر آباد ٿيو ۽ "ڪاراچي" جي نالي سان مشهور ٿيو. ديبل جو سامونڊي لهرن ۾ لڙهي وڃڻ پڻ قدرتي ڏيڻ سبب زمين دوز دفن ٿيڻ ته سمجهه ۾ اچي ٿو باقي چوڪريءَ جي پڇاڻڻ واري واقعي سان قدرت جي ڪوپ جو لاڳاپو، ۽ وري اهو به ٻئي سال عمل ۾ اچڻ پاڻي رامچند جي خوشفهميءَ جو نتيجو آهي. اسانوت ته ماڻهن کي ڏينهن ڏٺي جو پڇاڻي تا وڃن پر ڪنهن کي "تپ بخار" به ڪونه ڏا ڏسون. ٿي سگهي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ قدرت کي شايد ڪهڪاءَ وڌيڪ ايندڙ هجي!

ڪالم ٻروهي

هڪ فيلسوف جو هڪ قول آهي جو عجب ۾ آهي، ته انسان جو جنم ته آزاديءَ ۾ ٿيو پر آهي هر هنڌ زنجيرن ۾ جڪڙيل.“ سنڌ جو حشر به ڪجهه مڙوئي اهڙو ئي ڏسجي. هن ملڪ ۽ سندس ماڻهن تي قدرت جون ڪيئي نوازشون ۽ عنايتون عطا ٿيل آهن. زرخيز زمين، ٿڌل موسم ۽ پاڻي جام. مٺڙا مهمان نواز ۽ مالوندا سارو ماڻهو! ڪڏهن ڪونه ٻڌو ويو ته هتي ڪو بک وگهي مئو.

اسلام سڀ کان اول هت اچي سهڙيو. اولياءَ الله جا ۽ صوفي درويش هت لڪن ۾ آرامي. غريب محنتي ۽ خدا ترس ماڻهو به هت وسن. پيرن فقيرن جون دعائون به هن ديس سان. سنڌ جي سرتاج شاهه ڀٽائيءَ به سنڌ جي آسودگي ۽ خوشحاليءَ لاءِ هٿ کڻي ٻاڏايو ته: ”سائينءَ! سدائين، ڪرين مٿي سنڌ سڪار“.

پوءِ اڄ الاجي ڪهڙي ڪارڻ؟ سنڌ ۽ سنڌي سدائين ”ڏچي“ ۾ ڏٺا ڏسجن. اسان ته جڏهن کان اکيون کوليون آهن ته سنڌ سورن ۾ ڏٺا ڏسون. تاريخ جو هر باب ۽ ورق ورق اهوئي احوال ڏئي اوري ٿو. ”لڳي ڪهو واءُ لوڪ مڙوئي لهسيو.“ بقول سهڻي لطيف جي ته:

ڏونگر مون م ڏکوءِ — آءٌ اڳ ڏکوئي آهيان،
ساريان ڪونه سکوءِ — سور گهٽائي سپيران

ڪيئي دور آيا، انقلاب آيا. بادشاهه گذريون ٿيون. حڪومتون بدليون، پر سنڌ جي قسمت نه بدلي. شايد پاڪ پهر سک سان ساهه کڻڻ به ڪڏهن نصيب ۾ نه آهي! مسلسل غم الم کان بيحال ٿي علاج ته ڪيئي پڇايا ويا. ستيون ڦڪيون ٻـ

حل پرآئيندا ويون. انهي وقت تي الزام هڻيا ويا. پوءِ ڪڏهن ڏونگر وڃي هوا ته ڪڏهن ڏاڪها، ته ڪڏهن ڏيرا پر اسان هي ڪڏهن به نه سوچيو ته "ڏاڪهن ڏيرن ڏونگرن ڪهڙو وهٽو ويو، هيءَ ڪهڙي ڪم جا امر ڪي آڏو ڦري."

پوءِ ڪڏهن پناهگيرن جي پٺت پرائي هئي ته ڪڏهن پنجاب سان پيچ ٿي پيو. ون يونٽ جي وڪڙ ڪان جان ڇٽي ته وري آياسين مارشل لا جي پيڪڙ ۾. مارشل لا جو مامرو ست سال لوڙي اچان رولي اٺي مس پار پياسون ته هاڻ وري پنجارين جي پناري پيا آهيون. اڳ چورن ۽ ڦورن جون ڇوياريون هونديون هيون. پوءِ ڪو آهريڪو سوسائٽيون ڏن اڳياڙ پنديون ٿي ويون. هاڻ ته ڏولن، جٿن ۽ دستن ڪسان ڪم چڙهي ويو آهي. لشڪر ڪاهي چڙهائي ٿا ڪن ۽ ڳوٺن جا ڳوٺ پيلي ناس ڪن. وري رات جي اونداهي ۾ پيا لڪيچ ۾ هو ني، ڪلام ڪلا ۽ اڪثر اڳوات اطلاع ڏيئي ته "اسين اوهان وٽ فلاڻي تاريخ مهمان آهيون." مهمان وري آهن به سڀ سنڌي. ڪنهن تي ڏوهه ڏيون؟ ڪنهن تي الزام ڏريون؟ دانهن ڪنهن کي ڏيون ته جيل ٿيو جاڙون ڪري. اندر جون مڪون اندر ئي، چاڪاڻ ته داعي مدعي، ۽ اهي جي راهه هلندي جيڪي مارجن، لٽجن ۽ ڦرجن ٿا اهي به سڀ سنڌي ئي آهن. شايد اسان جي ڪا قسمت ۾ ڪاڻ آهي يا وري ڪنهن جي بد دعا آهي.

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته موجوده سنڌ جي صورتحال نهايت نازڪ ۽ سنگين آهي ۽ گهڻ ۾ گهٽ هانوڪيون حالتون "پوليس" جي ڪنٽرول کان ٻاهر آهن. سنڌ جي "بدامنيءَ" جا ڪيئي ڪارڻ آهن. بيروزگاري انهن ۾ هڪ آهي. سياست سان اختلاف رکندڙ به ڪيئي عنصر آهن. هي هڪ سياسي مسئلو آهي ۽ جنهن کي سياسي نقطه نظر سان حل ڪيو وڃي. جيڪڏهن اسيمبليون ڪنهن مرض جو علاج نه آهن ته پوءِ هن مسئلي کي طئه ڪرڻ لاءِ "ريفرينڊم" ڪرايو وڃي. فرانس جي جنرل" ڊيگال "الجزائر" جي معاملي نبيرڻ متعلق "عام راءِ" جو سهارو ورتو ۽ صورتحال نهايت خير خوبي سان نباهيو، جو

اڄ ڏينهن سوڊو الجيريا جو نالو دنيا جي ڪنهن وڪوڙ ۾ ننڍو ٻڌجي.

سنڌ جي "لا اينڊ آرڊر" صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ هاڻي اسان وٽ فقط ٻه علاج آهن. هڪ "سياسي حل" ۽ ٻيو "ملٽري انڪشن". بهتر ٿيندو ته حالتن جو سياسي نموني مقابلو ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته هي مسئلو آهي ئي "سياسي". هر صورت ۾ "فوجي قدم" کڻڻ کان پرهيز ڪئي وڃي. ورنه ڪيئي ٻيا مشڪل مسئلا کڙا ٿيندا. دنيا ۾ جتي به "ملٽري انڪشن" ڪيو ويو آهي اتي سالها سال گذرڻ بعد به حالتن ۾ ڦير نه آئي آهي. ڏکڻ آمريڪا جي هر ملڪ ۾ فوجي قدم کنيو ويو ۽ نتيجو هي نڪتو آهي جو سمورو ملڪ هڪ ملٽري ڪئمپ ۽ لڙائيءَ جي ميدان جو ڏيک ڏئي. بيروت جي بربادي‌ءَ جو وڏو سبب پڻ "ملٽري انڪشن" آهي. "ملٽري انڪشن" جي وڏي اوڻائي هيءَ آهي جو پوءِ، هڪ ته "سياسي حل" کي عمل ۾ آڻڻ ڏکيو ٿي پوندو ۽ ٻيو وري ملٽري انڪشن کڻڻ ڪارڻ "پنهنجي همٿ" ناممڪن ٿيو پوي. ان ڏس ۾ آئرلينڊ جو مثال اسان جي سامهون آهي. خدارا سنڌ کي تباهه ۽ برباد ٿيڻ کان بچايو وڃي ۽ هاڻوڪي صورتحال جو سياسي حل تلاش ڪيو وڃي.

ڪراچيءَ ۾ هڪ اهڙو علائقو به آهي جنهن جي سڃاڻپ به سنڌ جيان نديءَ نالي سان آهي. مزو اهو جو هن علائقي جي قسمت به هوبهو سنڌ جهڙي "ڀاڳپيري" آهي. هن اراضيءَ جو نالو آهي "ليــاري". سنڌس رهاڪو دلبر ۽ دلير. بهادر ۽ بي ڊپا ۽ پورهيت ۽ سدائين سچا. آڻين ۽ چاڙهين ڏٽ ڏهاڙي سومرا. وري سچن جهان ڪن سمت به ڪهڙي! لاوڙا به اهڙا جو ڪک نه سهن. ٻک مري ويندا پر ڪنهن اڳيان هٿ نه ٽنگيندا. پالي ٻک پرم جي ڊل نه وڃي شان. مثلا به حد درجي جا پارهوني هلچل ۾ پيا هڙتال ٿي.

هر سياسي سيزن جي ڀورين لاڳي چارج سندن ڀڳيءَ ٿــي ٿيندي. سال وڌن آهٺي ڪونه. پر جان جي قرباني هر سال ڏيندا رهندا. عجب اهو جو دانوي قربانين جي باوجود لياري

جي ٻاشندن کي ڪڏهن ڪجهه هٿ حاصل نه ٿيو. نه ڪڏهن
کين ڪي انعام اڪرام عطا ٿيا ۽ نه مٿن ڪي پرمٽون يا پلاٽ
نڇاور ٿيا. لياريءَ ۾ نه ڍنگ جو ڪو اسڪول کوليو ويو، نه اسپتالون. نه وري
هت ڪي سماجي ڀلائيءَ جا ادارا قائم ڪيا ويا. خود پي پي
پيءَ جي دور حڪومت ۾ جي رستا ۽ سيور مارڪيٽ لياريءَ ۾
تعمير ٿيڻا هوا اهي وري ٻين علائقن ۾ اڏيا ويا. ڏسڻ ۾
آئين ٿو اچي ته جن مٿان لياريءَ وارن پاڻ گهوري صدقو ٿي
ڪيو، تن کي وسري ويو ته جي لياري جي هئي. ۽ هو پاور ۾ اچڻ
کانپوءِ ٻين ڳالهين ۾ مصروف ٿي ويا.

هاڻ به لياري الله جي فضل سان اهڙي ئي آهي جهڙي ورهاڱي
کان اڳ هئي. "اڄ ٿي آهن جت اوهان ڇڏيون." گندڻيون ناليون،
گند ۽ غلاظت جا ڍير، ڀڳل ۽ ٽٽل رستا، ڪچا ڪوارٽر، تنگ
۽ تاريڪ ڳليون، جيڏانهن نظر ڪري نهار ته سمجهي ليڪن،
۽ سنگهوليون. اهي ته آهن ڪي لياريءَ وارن کي اهي ئي "ڪڏهن ۽
ڪاڏهن" ٿا ڏسون، جي ڪين ٻڙهي ڪان ٻڏي ۾ ماڻهو ٿا ڏسجن!

چوکنڊي

"چوکنڊي" لاڏيءَ لڳ جوکين جي قبرستان کي چيو ٿو وڃي. عام طور چوکنڊي لفظ خاص قسم جي مقبرن لاءِ استعمال ٿيندڙ آهي، جنهن جي شڪل ڇتري، ڇتر يا ڇٽيءَ جهڙي هجي ۽ قبر يا قبرن مٿان ڇانو يا ڇت خاطر تعمير ڪئي وڃي. چوکنڊيءَ جي اڏاوت پٿرن بجاءِ فقط ٿنڀن تي ڪڙي ڪئي ويندي آهي. مندس ٿلهو يا ٿلهي اڏي ويندي آهي. چوکنڊيءَ جي اکري معنيٰ آهي چئني طرفن خالي يا وانڪي. اهڙي جڳهه جنهن جا چارئي طبق ٿوڻي طرف کليل هجن. چاڪاڻ ته "کنڊ" جي معنيٰ آهي "وٿي، وڇوٽي، خال." جئن واهه يا نديءَ جي بند ۾ شگاف پوڻ کي "کنڊ" چيو ويندو آهي. يا وري ماڻهوءَ جي هڪ اڌ ڏند پٽڻ ڪري کيس "کنڊو" سڏيو ويندو آهي. چوکنڊي مقبرا به چئني طرفان کان کليل ۽ چٽن، اڌن يا ٻارنهن ٿنڀن تي مشتمل هوندا آهن. ڏٺو ۾ ائين ٿو اچي ته چوکنڊي جو لفظ چوکنڊيءَ کان نڪتل آهي چاڪاڻ ته سنڌ ۾ گهر هجي، اوطاق، منجهو يا پيهو، مسدس شڪل ۾ بناوت هر حال ۾ چوکنڊي هوندي آهي. اوائلي ڪوٽن جا ڪنگرا به، برج چورس هجن يا مستطيل، هر بناوت ۾ چوکنڊا آهن. ٻارنهن ٿنڀن واري عمارت مغل دور ۾ تعمير ٿيڻ لڳي جنهن کي "ٻارنهن دري" سڏيو ٿي ويو. سنڌ ۾ اهان وٽ اڱڻ يا ميدان ۾ وانگلاءِ اڏيل ويهڪ کي چونڊرو چيو ويندو هيو، جو پڻ چئن ٿنڀن تي تعمير ڪيو ٿي ويو. ممڪن آهي ته چوکنڊيءَ لفظ جي شروعات چوکنڊيءَ کان ٿي هجي. هڪ انگريز تاريخدان ته ايتري قدر وڌايو ويو جو لکيو اٿائين ته اصل لفظ آهي "جوکنڊي" چاڪاڻ ته هي عمارت جوکين جي

ٻيرن مٿان ۽ چوڪن مٿان اڏاوت ٿيل آهي! ياد رهي ته چوڪنڊي
لفظ جي وزن ۽ بحر تي اسانوٽ ڪڇ ۾ ڳوٺن ۽ شهرن جا نالا به
رواج ۾ آهن، جهڙوڪ ته هالا ڪنڊي، نوڪنڊي وغيره.

طبقات اڪبري، جا هند جي مشهور مورخ نظام الدين جي
لکيل آهي، تنهن ۾ صفحي ٽي سئو سٺ تي "چوڪنڊيءَ"
جو ذڪر سورت جي قلعي جي حوالي سان بيان ڪيل آهي.
چيو ويل آهي ته سورت جو ڪوٽ اراضي ۾ ننڍو ۽ مختصر آهي
پر سلامتيءَ ۽ پختگيءَ جي لحاظ کان هند جي مڙني قلعن ۾
مکيه حيثيت رکي ٿو. هي قلعو سلطان محمود گجراتي (ٻئي)
جي هڪ غلام صفر، جنهن کي خداوند خان جو لقب
مليل هو. تنهن سمنڊ جي ڪناري سن ٩٣٧ع ۾
اڏيو هو، قلعي جو خاص مقصد هيو يورپي
بحري ڦورن جي حملن جو مقابلو ڪرڻ، جهڙوڪ ڊچ، پورچوگيز،
فرينچ ۽ انگريزن سورت بندر تي پاه پاري ڏني هئي. جڏهن
خداوند خان قلعي جي اڏاوت ۾ مشغول هيو ته يورپي حملي آورن
ڪيئي دفعا جهاز سنبرائي چڙهائي ڪئي، پر هو پنهنجي مقصد
ماڻڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيا. قلعي جي اڏاوت لاءِ هڪ
خاص مهارت رکندڙ ڪاريگر کي اڏاوت جو ڪم سونپيو ويو.
هن استادي هيءَ ڪئي، جو قلعي جي زمين وارن
پنهي طرفن کان جو ٽانڊن ڪاهي کٽائي چن ۽ گچ سان
پڪن سرن جي ٻٽي اوساري ڪرائي منجهس پاڻي
وهايو. ديوارين جي اوچائي سٺ ۽ ٿولهه ۱۵ فوٽ رکي وئي.
ڪوٽ جي پاسن جي اوساري به پٿر جي بلاڪن سان ڪئي ۽
بلاڪ پاڻ ۾ لوهي ميخن سان ڳنڍي ۽ ٽنيون شيهي سان
پريون ويون. ڪوٽ جا ٿلهه، مارا ۽ ڪنگرا پڻ روهاڻي پٿر جا ٺاهيا
ويا. ٿاوَر مٿان چوڪنڊي تعمير ڪئي ويئي. چوڪنڊيءَ لاءِ
يورپي مورخن جو چوڻ آهي ته هيءَ پورچوگيزن جي ايجاد آهي.
جڏهن يورپي قومون قلعي جي اڏاوت ۾ رڪاوٽ وجهڻ ۾
ناڪامياب ويون ته هنن خداوند خان کي وڏي رقم رشوت طور آڇ
ڪئي جا هن ٺوڪاري تعمير جاري رکي.

تاريخ جي حاشيءَ ۾ چوڪنڊي بابت چاليل آهي ته

چوڪنڊيءَ جو لفظ هانيءَ جي هوديءَ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي.
چوڪنڊيءَ مان مراد آهي نظرداريءَ لاءِ ماڙو، ڏِل يا منارو جنهن
کان چوطرف نظر ڪري سماءُ ڪري سگهجي ۽ ٻارش ۽ آس جي
تهش کان به چيت هئڻ ڪري ماڻهو محفوظ رهي سگهن. ممڪن آهي
ته هن قسم جي عمارت ڪرستان مذهب جي نقطهء نظر موجب
ڪو "موٽ هجي،" جنهن ڪري غير مذهب جي ماڻهن
وٽ هئڻ سندن لاءِ بدموٽ هجي. تاريخ نويس بدايونيءَ چوڪنڊيءَ
بجاءِ "غرفه" يعني ٻالائي طبق جو اکر ڪتب آندو آهي.

تاريخ بدايونيءَ ۾ صفحي "٣٠٥" تي صورت جي قلعي ۽ سندس
اڏاوت جو بيان ذڪر ڪيل آهي جو هن طور آهي: "ڪوٽ جا مارا
۽ ڪنگرا نهايت اوچا آهن. جي ڪوٽ جا برج سمنڊ طرف ٻاهر
تي نڪتل آهن انهن مٿان خاص قسم جا جهروڪا، بالڪنيون
يا غرفا اڏيل آهن، جن لاءِ پورچوگيزن جي دعوا آهي ته اهي
سندن خاص ايجاد آهي. جڏهن مسلمانن هن قسم جي چوڪنڊيءَ
"Chawkandi" جي تعمير شروع ڪئي ته فرنگين سندن اڏاوت
جي خلاف هر قسم جي مخالفت شروع ڪئي ۽ جڏهن سندن
زور ۽ زبردستي هلي نه سگهي ته وڏيون رقمون ڏيڻ جي به آڇ
ڪيائون، پر خداوند خان، جو نيڪ ۽ مومن ماڻهو هو، تنهن
ڪرستانن جي هر لالچ واري آڇ کي ٺوڪاري ڇڏيو."

تاريخ جي ساڳئي صفحي هيٺان حاشيءَ ۾ چوڪنڊي بابت
هي نوٽ لکيل آهي ته. "هي لفظ سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته هن
قسم جي اڏاوت لاءِ ٻنهي طرفن کان ڇا لاءِ ايترو تڪرار ڪيو
ٿي ويو. "چوڪنڊي" ڏسڻ ۾ ته هڪ ننڍڙي جاءِ يا اهڙي
جڳهه ٿي نظر آئي جتي مار ڪرڻ لاءِ توب کڙي ڪئي ويئي.
اکري اعتبار کان سندس معنيٰ آهي "چئن ڪنڊن واري ڪوٺي"
مسٽر برگس جو چوڻ آهي ته چوڪنڊي چئن طبقن واري جڳهه
کي سڏيو ٿي ويو ۽ نه چئن ڪنڊن واري جاءِ کي.

تاريخ فرشته ۾ ساڳيو احوال ڪجهه تفصيل سان ڏنل آهي
جو مسٽر برگس هن طور ترجمو ڪيو آهي ته: "شهر جي وچ
ڌاري هڪ مضبوط عمارت اڏاوت ٿيل آهي جا چار منزله عمارت

آهي. هن عمارت کي هندو ”چوکنڊا“ سڏيندا آهن ۽ يورپي
ماڻهو هن جاءِ کي ”پورچوگيز جو محل“ چوندا آهن.“ (تاريخ
فرشته جلد چوٿون صفحو ۱۳۷). هيءَ به ڳالهه آهي ته مسٽر
برگس ترجمو ڪندي گهڻو مواد هڙپ ڪري ويو آهي.
تاريخ فرشته ۾ ڇاپايل اصلي احوال هن ريت آهي.
”فرنگين چواڻي موڪليو ته، جيڪڏهن توهان هن قلعي جي
اڏاوت کان باز نه ٿا اچو ته گهٽ ۾ گهٽ ايتري مهرباني
ڪر جو پورچوگال جي مايل مثل ”چوڪنڊي“ تعمير نه ڪر.
هن ڪم عيوض اسين توکي ايتري رقم ڏيڻ لاءِ تيار آهيون جا
هن کان اڳ اوهان کي قلعي جي تعمير نه ڪرڻ لاءِ آڇ ڪئي
ٿي ويئي“. غضنفر آقا ترڪ، جنهن جو خطاب خداوند خان
هو، تنهن ورائيو:- ”ته سلطان جي مهرباني ۽ الله جي
فضل ڪرم سان مونکي ڪنهن شئي جي ڪمي نه آهي.
۽ اوهان لاءِ مونکي جا تڪرار ۽ نفرت آهي ان آڌار آءٌ هن
قسم جي ”چوڪنڊي“ ضرور تعمير ڪري انهن دماڻن ۽ نمڪين
جو حقدار ٿيندس، جي اهڙين پاڪيزه اڏاوتن سان لاڳاپو رکن
ٿيون.“ هن پوءِ اهڙي ساز سامان جي آڻڻ لاءِ هدايتون جاري
ڪيون جنهن کي ”سلطاني“ سڏيو ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته اهي
وسيلا ترڪي جهازن طرفان جهونا ڳڙه ۾ ڇڏيل هوا، جن کي
ڪٿائي سورت جي قلعي ۾ ڪتب آندو ويو.

(گجرات جي تاريخ - محمود شاهه ٿيون)

ٽارا مسيح

دنيا ۾ ڪيئي مسيح ٿي گذريا آهن، جيئن يسوع مسيح، جنهن کي اٽڪل ٻه هزار سال اڳ ماڻهن صليب تي چاڙهي آڪلائي ڇڏيو. هن تلخ تجربي ڪانپوءِ جي مسيح ايندا رهيا، اهي ڦاهي چاڙهڻ بجاءِ ٻين جي ڦاهيءَ ۾ ڳٽ وجهي کين آڪلائيندا رهيا. اهڙو هڪ ڏاڍو ڪٺو اسان وٽ پاڪستان ۾ پڻ پيدا ٿيو. سندس نالو هيو تارا مسيح. سندس سمجهاڻي هئي ماڻهن کي ڪنڌ پروڙهو وجهي لڙڪائي مارڻ. ڦاهو ڏيڻ جو ته ڪنهن نه اختيار هيو ۽ نه وري ڦاسي سندس ڪو شونق يا شغل هيو. البت جيل جي جلاد هئڻ ڪري هي سندس فرض ادائي هوندي هئي ته ڦاسي جي سزاياب ڏوهارين کي ٽڪنڪيءَ تي چاڙهي.

ڦاسي ٽيڻ يا ڦاسي ڏيڻ ڪا فارسي ته نه هئي. فقط ڦاهيءَ ۾ ڳارو وجهي پيرن هيٺان تختو سرڪائڻو هيو. اهڙي جهٽڪي ڏيڻ لاءِ ڪنهن عالم فاضل يا فصيح بليغ جي لوڙ ٿوروئي هئي. ڦاسيءَ جو حڪم ته عدل انصاف جي عدالت ٿي ڏنو. تارا مسيح صرف حڪم جي تعميل ٿي ڪئي. هو جي پاڻ پروي نه ڪري ها ته اهڙو فعل ڪو ٻيو ڪارو چور به ڪري سگهي ها. تڏهن به الاجي ڇو ماڻهن جي ڦٽ لعنت هميشه ”ڦاسي“ تي وسندي ٿي رهي، نه فقط ڪيس جيل جي اندر خواه ٻاهر برو ڀلو چيو ٿي ويو، پر ماڻهن خود قيد جي ٻاندين سندس ”منهن ڏسڻ“ کي به منحوس ٿي سمجهيو.

اٽليءَ جي مشهور شاعر ڊانٽي DANTE لاءِ مشهور آهي ته نيپلس جا ڇوڪرا جڏهن ڪنهن شهر جي گهٽين ۾ ڏسندا هوا ته ڏانهنس آڱر ڪڍي واڪا ڪندا هوا ته ”هو ڏو وڃي

دوزخي جنهن جهنم ۾ جنم گذاريو هيو.“ پارن جو ان ۾ ڪهڙو تصور؟ ڊانٽي جي شڪل ئي اهڙي ڀوائتي هئي جو ڏسندڙ تي هيبت طاري ٿيندي هئي. چون ٿا ته سندس چهري ۾ اهڙي ڦيرڦار تڏهن آئي جڏهن هن پنهنجو جڳ مشهور ڊرامو ”آسماني ٽوڪ “Divine Comedy” لکي رهيو هيو. جهنم جو نقشو چٽڻ وقت سندس ذهن تي دوزخ جو تصور ايترو ته حاوي رهيو جنهنجو تاثر سندس شڪل ۽ اوراڪن تي هوبهو نقش ٿيندو رهيو. ياد رهي ته هن ڊرامي جو هيرو دوزخ پوڄڻ کانپوءِ ڌرتيءَ ڏانهن موٽي ٿو ڪائي. تارا مسيح جي چهري تي به جا سلاست ۽ ڦڪار ڏٺي ٿي ويئي اها سندس ڳنڍي ۽ وهنوار جي ”ڇاپ“ هئي جا سرڪاري نوڪري جيان سندس مُک تي لڳل هوندي هئي.

آخر تارا مسيح سري ويو. چوڻي آهي ته ”ستهون ڏيندي لوڪ کي چري پاٽ ڏياس“ پنهن جي ڳلي ۾ ڦاهو سرڪائيندي تارا مسيح پاڻ به رڳڙجي ويو. پر سندس وٽ پڇاڙان ان ماڻهن جي ڦاهي چڙهڻ وارو مسئلو ته حل نه ٿيو آهي ۽ نه ٿيندو آهي. تارا مسيح ته هڪ علامت هئي. هڪ اهڙي ڪاسائڪي عمل جو اهڃاڻ هيو جنهن ۾ سندس سزاواري ماڻهوءَ سان نه ڄاڻ سڃاڻ هئي ۽ نه دوستي يا دشمني. ورهين کان ڦاسي ڏيندي هن ڦاسي ڏيڻ کي هڪ ثقافتي فن اڻائي ڇڏيو هيو. هو ڦاسي گهاٽ ڏانهن اهڙي پاڻوه سان ويندڙ ڏسبو هيو جڻ ڪا لوڪ نچڻي مجري لاءِ وارد ٿي رهي هئي. سزاوار کي سوليءَ لاءِ سنبرائي تيار ڪرڻ، سندس چهري تي نقاب وارو ٽوپ پهرائڻ، ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهڻ ۽ تختي کي ڪيڪاڻ وقت، تارا مسيح ايترو گنڀير ٿي ويندو هيو جڻ هو ڪو پاڻپڻ زندگي سان موت جي ويڙهي پڙهائي رهيو هيو.

گراهڪن کي سوليءَ ويجهو ڏڪندو ڦرڪندو ڏسي سندس منهن تي هلڪي مرڪ نمودار ٿيندي هئي. سوريءَ جي ڏهڪاءَ کي پنهنجي رعب تاب جو لقاءُ ڄاڻي طراوت محسوس ڪندو هيو. ڪن کي اوچتو روڄ راڙي ۽ ڊڪرن ۾ چيڪندو ڏسي ڪوس تعجب ٿيندو هيو. ڪي ته چنگهن کان مت ساهه نڪرڻ

سبب تختي ڏانهن پنهنجا هٿ ٽيو کهليا ايندا هوا. ڪي اهڙا به قيدي هوا جنکي گونڊو شاگردن جهان "ننگو ٽالي" ڪري سوٽ جي ڪهاٽ چاڙهيو ويندو هيو. اهڙن اڀاڳن کي هٿن سان اڳيرو سهارو ڏيندي مسيح انهن لطف اندوز ٿيندو هيو جڻ ڪا ٻلي پنهنجي شڪار کي ڍر ڏيئي وري ٿپو ڏيئي ڪمس چنبن ۾ پئي جهڪڙي. ڪي ته اهڙا به هوندا هوا جن جو ساه قاسيءَ ڏني پرواز ڪري ويندو هيو. اهڙن ڪيدين تي تارا کي ڏاڍي خمار ايندي هئي چالاڪ ته هئي سندس هٿن جو لقمون ٿيڻ کان ڪمس نره ۽ نراس ٿي ڪيو!

اڳي ملڪ ۾ هڪ اڌ تارا مسيح مس هوندو هيو. اهو به ڪو چڙواڳ يا آزاد ٿورو ئي هوندو هيو. هو ڪنهن نه ڪنهن ڪوٺ لڪپت ۾ ٻاندي هوندو هيو. تڏهن ته ملڪ ڏرهو پيو هوندو هيو. ماڻهن جي جوڻ ۽ به نٽ ۾ هوندي هئي. هاڻ ته تارا مسيح جا ڪيئي پونلگ پيدا ٿيا آهن. ملڪ ٿي منصور ٿي پيو آهي. هرڪو سرڪڻ قاهي سٽ ڪٽي وٺي ٿو شڪار تاڙيندو. ڪو موٽر ڪار يا ٽرڪ جي ڊرائيور واري روپ ۾ ملڪالموت انجي راهگير ٿو ماري ته ڪو قانون جو رکوالو ٿي. دواساز دوائن ۾ ملاوٽ ڪري مريض ٿو ماري نه ڊاڪٽر وري سمها جي چيڙاڦاڙ ۾ چيڙي ٿو اڇڙي. ڪي چور ۽ ڌاڙيل ٿي ڏاڙا ٿا هڻن ته ڪي ٻيا ڳالهاني پٽا رتوڇاڻ ڪن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته جڻ قيامت ويجهي هئي يا وري تڏا ويڙهه موڙهو شروع ٿي چڪي هئي. ورنه انساني رت هارڻ ڪا انساني راند ته نه هئي. پوءِ ماڻهن کي الاجي ڇا ٿي ويو هيو؟ ٿوري ڳالهه ڳهڻي ڳالهه تي ماڻهو انهن ٿي ماريا ۽ لتاڙيا ويا جڻ ڪي ڪيڙا ماڪوڙا هجن!

تارا مسيح ويچاري جو ته نالو بدنام هيو. اڄ وني جي مجلس ڦندڪار پئي وسندي هئي. هاڻوڪن مسيحائن کي ته مبارڪون ٿيون ملن. اسپتالن ۾ اڄ دستور هي آهي ته مريض توني آپريشن دوران وڃي اڳلي جهان رسندو، پر پاهر عزيز قريبن کي هي پڌايو ويندو ته "آپريشن ڏاڍي ڪامياب ويئي!"

ٽهذيب ٽباهيءَ ڏانهن؟

ڪراچي هوائي اڏه تي آ.ربهڪي جهاز واري خوني واقعي ۾ جو ڪجهه ٿـي گذريو اهو هڪ پوانتي ۽ ڇرڪائيندڙ خواب جيان پيو محسوس ٿئي. اخبارن ۾ آيل بيان، جي ادارن ڪاتن ۽ اختياريءَ وارن طرفان ڏنا ويا آهن، سي ايترقدر ته هڪ ٻئي کان مختلف ۽ مونجهاري جهڙا آهن، جو اها ڳالهه ڪل ڪانه ٿي پوي ته قصو اصل ڇهو ڪيئن؟ هـر هڪ ڊپارٽمينٽ ۽ هر خانگي يا سرڪاري ايجنسي، پنهنجـي دم زني ۽ دعوا ڪرڻ ۾ پوري هئي، ته هنن طرفان ڪيئن اپ تي قرار هنئي ويئي ۽ پوءِ ڪيئن ذرتي ڏيڻ ڪان ٻچي ويئي. گهڻو زور هن ڳالهه تي ڏنو ويو ته جي هـي سورما وقت سر جاءِ واردات تي نه پهچن ها ته پوءِ ڪنهن مسافر جـو زنده رهڻ ٿي ناممڪن ٿـي پوي ها. جڻ ته انساني زندگي ۽ موت جـو پورٽ فوليو ٿي ڪن حواله ڏي چڪو هجو!

...   .

دراصل هوائي اڏه وارو هي واقعو هڪ دردناڪ ٽرئجيڊي آهي جنهن ۾ ڪيئي انسان موت جي گهاٽ چڙهيا ۽ ڪيئي گهر ۽ گهراڻا هروڀرو ۽ بيگناهه، تلف تاراج ٿي ويا. هن واقعي لاءِ ڪير جوابدار هيو؟ ڪهڙي کاتي کان ڪوتاهي ٿي ۽ ڪنهن لاپرواهي ڪئي؟ ڪهڙي ملڪ جي باشندن هتي جي مهمان نوازيءَ جو بيجاءِ فائدو وٺي هي ڪڌو ڪم ڪيو؟ اسان انهن ڳالهين ۾ وڃڻ نه ٿا چاهيون ۽ نه وري اهڙي بحث مباحثي ماڻ کو ڪڙتيل نڪرنو آهي. اسان جي راءِ ته سرڪاري کاتن کي خبردار ۽ پهره سجاڳ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندي ۽ نه وري مثل جياري سگهندي.

هن قسم جا خوني واقعا عرب دنيا هجي يا عجم، اڄ ڪلهه عام جام ٿي رهيا آهن. بيروت ۾ سني شيعا رتوڇاڻ ۽ ايران عراق ڇڪتاڻ پڻ ساڳي ئي معنيٰ خونريزي جا امڪاڻ آهن. ذهن ۾ ائين ٿو اچي ته اسلامي تهذيب تباهي ۽ بربادي جي اوڙاه ڏانهن تيزيءَ سان ڌوڪي رهي آهي ۽ تعجب هي آهي جو هيءَ سڀيتا پنهنجي پيدا ڪيل ڪچي مال ذريعي پائمال ٿي رهي آهي!

... ...

تاريخ انسان کي پڌائي ٿي ته هر تهذيب ڪجهه صدين جي مفاصلي طئه ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي دستوري رفتار جاري رکڻ لائق نٿي رهي. اهڙي ڪمزوريءَ جو ڪارڻ هي ڇيو ٿو وڃي ته هر تهذيب پنهنجي ڪارگر ۽ بهتر حصي کي رفته رفته ۽ بائمرادو پاڻ ختم ڪندي ٿي رهي، جو هڪ قدرتي قانون ٿو ڏسجي. هر نسل ۽ سڀيتا پنهنجي کير کان مکڻ ۽ ملائي ڪڍي باقي ڇڏيو کير پٺتي ڇڏيندي رهي ٿي. تان جو ڪو اهڙو وقت ٿو اچي جڏهن باقي رهي ڦوڪ پيا ڇاڻ ٿو رهجي. اڃان به ڪارو ڇاڻ!

... ...

هر ملڪ ۾ ماڻهن جو اهڙو هڪ انساڙي ۽ وحشي طبقو هر وقت موجود ٿو رهي جو هڪ سڌريل ۽ سماجي زندگيءَ جي دائره ۾ زندگي گهارڻ لائق آهي ئي نه. هي ماڻهو اڪثر ڪري بي لغام، بي جوابدار، ٽوڙ ڦوڙ ۽ چير ڦاڙ جا ڪوڏيا ۽ جهنگلي جانورن جيان هڪ ٻئي جو ڇڪڻ ماس کائڻ لاءِ هردم منتظر رهن ٿا. شايد هنڪري پڻ جو سندن ملڪ ۾ ڪا سڃاڻپ آهي ئي ڪانه ۽ نه وري سندن ڪا سڃاڻپ ۽ اڊريس ئي آهي.

دراصل هونئن به چور بدمعاش ۽ غنڊه لاءِ ڪنهن به اخلاقي قانون جو وجود ئي ڪونه آهي. نه وري هنن وٽ ڪنهن چيز جو ڪو قدر يا قيمت آهي. هنجي چرپرائي ۽ ٻاڪل پئي واري فعل ۽ عمل پٺيان هميشه ڌڪار يا نفرت وارو لاڙو پوشيده رهي ٿو. هن قسم جا عنصر ”جهنگ ٻلي“ جهڙا نقصانڪار جانور آهن.

هو ڪڏهن جو لوڏو اونڌو، ته ڪري ٿا سگهن پر اونڌي ٿانو کي سڌو ڪرڻ سنڌن وس کان ٻاهر آهي. هي ماڻهو ڪنهن به ملڪ جي نظام يا سرشتي کي الٽو ڪرڻ ۾ ڪارگر ثابت ٿين ٿا ۽ کين اڄڪلهه واري ٻوليءَ ۾ "دهشت پسند" يا "ٽيررسٽ" سڏيو ٿو وڃي. جڏهن ڪنهن به ملڪ جو نظام جنگ، ڏڪر يا ڪنهن سياسي گهوٽالي سبب ڏٻرو ۽ ڪمزور ٿي وڃي ٿو ته هن قسم جي بيمار ذهنن جي ٻوڪاهه ٿي مچي. آخرڪار هي پاڳل ۽ ڏوهاري عنصر پنهنجو پارٽ ادا ڪندي ملڪ جي ثقافت ۽ سڀيتا کي تباهه ڪري ٿا ڇڏين. مصيبت هي آهي جو ڇتي ڪتي جيان سنڌن ڪو علاج آهي ئي ڪونه. سواءِ ان جي، ته کين بند رکيو وڃي جيئن ٻين کي ڏاڙهي نه سگهن.

... ...

ماراماري ۽ خون خرابيءَ واري هن ملاکڙي ۽ ملهه دسيءَ ۾ "مردان موت ۽ ملوڪان شڪار" وارو ڊرامو ٿي رهيو هو. هڪ پاسي مجبور ۽ هٿين خالي مسافر سنڌن عورتون ۽ معصوم ٻار هوا. ٻي طرف هٿياربند ۽ خونخوار هائي جيڪر هوا جي پنهنجي پروگرام جي پورائيءَ ۾ مصروف هوا. جهاز ٻاهران وري ٻي مخلوق آپريشن لاءِ آئي ويٺل هئي جي ائڪشن لاءِ حڪم جي انتظار ۾ هوا. هرڪو پنهنجيءَ ۾ پورو ٿي ڏٺو. ڪن کي زندگيءَ جو فڪر هيو. ڪن کي ڪٽيءَ ٻچڙن جي پريشاني هئي. ڪن کي عيوض ۽ بدلو وٺڻو هيو ۽ ڪن کي وري پنهنجي ذميواري نباهڻي هئي —.

سواءِ هڪ ماڻهوءَ جي. جو هيو مولانا عبدالستار ايڌي! هن جو اُتي نه ڪو يار دوست اچڻو هيو ۽ نه وري سنڌس ڪا نوجوان هائي جيڪرن سان ڏيٺ ويٺ هئي ۽ نه فوجي ڪمانڊوز سان ڪا شناسائي. کيس نه ڪنهن کان شاباس وٺڻي هئي ۽ نه انعام اڪرام. هن هر هڪ کي هٿ ڏنا. ڪنهن کي ڀاڪر ۾ ڪئي ته ڪن کي ڪاهه ڏئي نوڙ رسايو. جي اجل جو شڪار ٿيا هوا تن کي وهنجاري ۽ ويس وڳا پوائي کين ماڳ پهچايو. ڪانئس پڇڻ گهرجي ته جڏهن ايڪ لڳوارو وڃي رهيو هيو تـه هو اوپارو وڃڻ لاءِ جاکوڙ ڪڄاڙي لاءِ ڪري رهيو هيو.

شيطان يا انسان؟

اوهان ڪڏهن ابليس کي ڏٺو آهي؟ الاجي نه؟ مون سندس فقط هڪ جهلڪ ڏٺي، اها به ورهي کان. جڏهن ـ ر ، سندس ڪان سودو وٺي پنهنجي ماڳ موٽي رهيو هوس ته سندس نظر پنهنجي ويٺي. همراه "ڪي ڊي اي" جي "شهري مرڪز" (Civic centre) واري ديوار جي اوٽ ۾ بيٺل هو. سندس هٿن ۾ نوٽن جا بنڊل ڪلهي تـــي ڪلاشنڪوف ۽ ڪڇ ۾ ٻـــل ٿيلهـــي نـــي ڏٺـــي. جنهـــن انـــدر سمجهـــو تـــه ضـــرور "هيروئن" هوندي يا "وي سي آر" جا فلمي ڪئسيٽ. سندس ٻڪ پڻهان ويڙهيل هيا، چهـرو ڪنهير ۽ زبان ٻاهر تي نڪتل ۽ لڙڪيل! نهـايت چپ چاپ ۽ ڏڪندڙ نظر سان ترندڪ جـي "وهڪري" ۽ هجوم واري "هل هنگامي" کـي ڏسي رهيو هو. جنهن ڀاڄوءَ سان سامهون وارن بنگلن جـــي مالڪن جو جائزو وٺي رهيو هو، جاتم ته هن شهر سان سندس والهانه محبت هئي. ڪراچي هوندي به ڪنهن جي پسند جو شهر هو!

اک ٽمٽ ڪري لڪي ڇپي ڪيس ڇتاڻـي ڏسڻ لڳس. ڇوڪي ساڀيا هئڻ جو يقين ئي نه ٿي آيو. ڇا، واقعي هي ساڳيو شيطان هو جنهن جي نئين ۾ ٿالي وٺڻ سان جسم ۾ ڦرڪڻي ٿي آئي؟ هي هو اهـو "عزازيل" جـو نيڪي ۽ بديءَ واري ويڙهه ۾ برائيءَ جو چيمپئن هو؟ سونکي عجيو خاص اهڙو برو ٻه ڏسڻ ۾ نـه ٿي آيـو جهڙو اڳ مون کيس تي ڪيو. هوندي به ڪنهن ۽ ٻن واري مخلـوق جهڙوڪ ٻـڪـي ٻـڪڻ يا فرشتن لاءِ "خوف يا خطره" ابرڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. نه وري سندس چهره تي فاتح واري ڪـا مرڪ هئي ۽ نه اکين ۾ شيطاني. سونکي تـه هو هڪ ٿڪو ماندو پير مـرد جهان تي

ڏٺو. جنهن کي جهل جو رتاڻرو عملدار هجي . پوءِ ته شيطان کي هميشه "وسوسو" سمجهيو ويو. هاڻ خبر پئي ته ماڻهن جهڙو ماڻهو هيو.

ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته ابليس خان پنهنجي ڪاميابين کان تنگ اچي چڪو هيو. شايد هن کارڻ اهو، ته ڪنهن جا فتح نصرت يا ڪامراني ماڻهو ٿي پيئي اها بنان ڪنهن جد و جهد ۽ جاکوڙ جي حاصل ڪئي هئي. ڪاميابيءَ لاءِ ڪنهن ڪک پنجي پٽو ڪرڻو ... نه ٿي پيو. ڪو زمانو هيو جو ماڻهن کي هر ڪانئڻ ۽ لالچائڻ لاءِ ڪيس جتن ڪرڻا ٿي پيا. ساڌن سودن ماڻهن کي اهو حرص هوس ۾ ڦاسائڻ لاءِ ڪيس قدم قدم تي کوڙ ڪيون اڏيون ٿي پيون. پوءِ اهي گهڻا ماڻهو ڪانوس هتر ڪندا هوا. جڏهن مس مس ڪو مرغو ڦاسندو هيو ۽ پورهيو ثاب پوندو هيو ته پوءِ سندس عيد ٿيندي هئي.

... ...

جڏهن کان شيطان، زير زمين روپوش زندگي گهارڻ جڏي شهرن ۾ رهائش اختيار ڪئي هئي تڏهن ان ڏينهن کان سندس لاءِ سجايا شروع ٿيا هئا. شهرن ۾ ماڻهن کي گمراه ڪرڻ لاءِ چار اڏڻ اجائي هئي. هت ته ماڻهو پاڻ مرادو گهران نڪري ان نيت ۽ ارادي سان ٿي نڪتا ته پنهن جي زندگي ڪيئن زهر ڪن، حرام جو مال ڦٻائڻ ۽ مت جي موڙهن جي ڪنڊ ڪيئن. اِٿ کان گهڻي شهري آبادي اڳيئي سندس ڏوريءَ ۾ هئي ۽ باقي بچيل حصي ۾ ڇٽايئي هن لاءِ هئي ته ڪير ٿو سڀ کان اڳ ۾ چڪ وڍائي سندس مريدي خادميءَ ۾ شامل ٿئي. هت هر آدمي ڏندين ڏاند هيو ۽ هرهڪ پنهنجي دوزخ جو دڳ پاڻ ٿي ڳولي ڪڍيو. پوءِ شيطان کي ورڪ ڪرڻ جي ڪهڙي لوڙ؟ "قلب اندر جو ڪمبو ڏڏوسي - مڪي وچڻ جو ڪهڙو ضرور"؟

... ...

شيطان جو ويڳاڙو هُن سمجهه ۾ اچڻ جهڙو هيو. دراصل هاڻ هو بہ بيروزگار ٿي پيو هو. جي جواخانا ۽ فاحشيءَ جا اڏا کولائڻ، يا هٿيارن جا ڪارخانا ۽ زهريلي گئس جا ذخيرا گڏ ڪرڻ لاءِ اڳ جي ڪيس حيلا هلائڻا ٿي پيا، هاڻ اهڙا ڪاروبار حڪومتن پاڻ ٿي ڪيا، پر سڌريل نعرن هيٺ، جيئن تہ سياحت جي صنعت ۽ دفاعي ضرورتن نالي ۾. هي "اونده جو شهزادو" هاڻ بيڪل واندو هيو. سندس هوائي تبليغ هو ڪم "وي سي آر"، نئين نسل جي تباهي "هيروئن" ۽ انساني رتوڇاڻ "ڪلاشنڪوف" ٿي ڪئي. هي برابر آهي تہ واندڪائيءَ جي وندر ۾ ورونهن خاطر، ڪڏهن ڪيس ڪنهن ڪارخاني جي زهريلي گئس کولڻ، ڪنهن اٽمي گهر جي جوهري هواڙ ڇڏڻ يا ڪنهن هوائي اڏه تي بي هٿيار مسافرن تي فائرنگ ڪرائڻ لاءِ آتڪر ڪرڻي ٿي پيئي تہ تہ ٿيو پئو. هاڻ وڏيري جو لقب "اِج" تي زور هيو ۽ بس.

... ...

دل ۾ آيو تہ ڪاڻونس سوال پڇان تہ قبلا، توهنجي زبان ڪچاڙي لاءِ پاهر ڪيڏي مرڪاڻي رهيا آهيو ۽ ڪنهن تي ؟ مونکي اها ڄاڻ نہ آهي تہ دوزخ ۾ ڪنهن تي ڇپ ڪيڏڻ کي برو سمجهيو ويندو آهي يا نہ. ۽ اسان وٽ اها ملامت آهي ڪنهن تي چڙون ڪرڻ يا توهنجي لاپرواهي ڏيکارڻ .

... ...

مونکي هيءَ ڄاڻ هرگز نہ آهي تہ دنيا جي گڙٻڙ گهوٽالہ ۾ شيطان جو ڪيترو قصور آهي. هونئن بہ قدرتيءَ کي زندگي بخشيندڙ کو ابليس ٿورونئي هيو؟ نہ وري موت کو سندس ڇڙتو هيو. هو تہ ڪنهن سان نوازيل هيو ۽ نہ جنهن سان. نہ وري پاڻ توهنجي مرضيءَ سان هتي وارد ٿيو هيو. ڪيس تہ سزا طور هتي واڙيو ويو هيو. مونکي تہ ساڻس همدردي ٿي رهي هئي. هونئن بہ هزارها سالن قانون ابليس تي رهڻ ۽ آني ونسي جي ملامت سهڻ کو سولو ڪم تہ نہ هيو. خاص طور اهڙي ارواح لاءِ جو فرشتو ٿي رهيو هجي! عزازيل کي ماريو سندس تقرير جي صبر ڪري امر ميجي ها تہ سندس اهڙو حشر ٿورونئي ٿئي ها. هي ساڳي آهي سان جو ۽ متش جو.

زير - زبر - پيش

”داتا گنج بخش“

سيد علي هجويري

سيد ابوالحسن علي هجويري پنهنجي مشهور تصنيف ”ڪشف المحجوب“ ۾ پاڻ کي مخاطب ٿي فرمائي ٿو ته، ”اي علي هجويري، توکي مخلوق گنج بخش ٿي سڏي. تون پاڻ وٽ هڪ داڻو به ڪونه ٿو رکين. گنج بخش ته الاهي ذات پاڪ آهي جنهن جو ڪو شريڪ نه آهي. پوءِ انهن نسبت ٿئي ته جيئن ڪجهه ماڻهو چون ٿا انجو ڪو اثر پنهنجي ذهن ۾ آڻين.“ گنج بخش جي اکرن کان شايد هي گمان ٿئي ته شيخ المشائخ وٽ شايد سون چانديءَ جا ڪي انبار هوا جن کي هو لاهور ۾ رات ڏينهن لٽائيندو رهندو هو. حقيقت هي آهي ته سون چاندي ته فقيرن درويشن وٽ ڪٿان ايندو البت شريعت طريقت جي روشنيءَ ۾ انسان دوستي، محبت ۽ اخوت جا خزانا ضرور تقسيم ڪندو رهندو هو جنهن جي هند ۾ وڏي بک ۽ پياس هئي.

هو زمانو هو جڏهن هندستان اوچ نيچ ۾ مبتلا هيو ۽ پانڊتن مخلوق جي جهلي طبقن کتري، ونش ۽ سودرن کي هر حق کان محروم ڪري ڇڏيو هو ته هو پنهنجا مذهبي ڪتاب پڙهي يا ٻڌي سگهن. جيڪڏهن ڪو گهٽ ذات وارو ڪنهن ڪاسبي رات جي وقت گهر کان ٻاهر نڪرندو هو ته پاڻ سان گهنگهرو ٻڌي پوءِ پنڌ پوندو هو ته جيئن برهمڻن کي چتاءُ ٿئي ته ڪو پليد ۽ مليڇ سندن رخ ۾ اچي رهيو هو ۽ کانئونس ڌارو ڪن.
حضرت داتا گنج بخش انهن صدين جي ڌڪاريل ماڻهن کي سيني سان لاتو ۽ کين اسلام جي آغوش ۾ آڻي هڪ برادريءَ جو پاڱو

ولاڻين. شيخ المشائخ انهن اوائلي بزرگن ۾ آهي جي هندڪار ۽ تاريخ ساز چراغ جي حيثيت رکندڙ هوا.

داتا گنج بخش هڪ هزار سال اڳ غزني جي ڀسگردائيءَ ۾ هڪ ننڍڙي ڳوٺ "هجوير" ۾ تولد ٿيو. سندن والد محترم جو نالو حضرت عثمان جلابي هو. سندس حسب نسب جو سلسلو اٺن پيڙهين کانپوءِ وڃي حضرت علي سان ملي ٿو. فقهي لحاظ کان سندن واسطو امام ابوحنيفه سان هيو. سندس والد پنهنجي وقت جو بزرگ ۽ الله وارو انسان هو. سندس والده ماجده نهايت متقي ۽ پرهيزگار خاتون هئي ۽ مشهور اولياء حضرت تاج الاولياء جي صاحبزادي هئي. هو اهو زمانو هو جڏهن غزني علم ۽ حڪمت جو شهر هو ۽ سلطان محمود غزنويءَ هن شهر ۾ ڪيتري علمي درسگاهون قائم ڪيون هيون.

علمي تحصيل کانپوءِ سيد علي هجويري تجربو حاصل ڪرڻ خاطر ملڪ ملڪ جو سفر اختيار ڪيو جئين ان دور ۾ دستور هو. پاڻ ترڪي، شام، عرب، افغانستان، سمرقند، عراق، بخارا ۽ هندستان وڃي هر شهر جي بزرگن ۽ عالمن سان ملاقات ڪري فيض حاصل ڪيائين. شام ۾ سندس ملاقات حضرت شيخ ابوالفضل سان ٿي جو پنهنجي وقت جو وڏو عالم دين هو. شيخ المشائخ سندس هٿ تي بيعت ڪئي. پنهنجي ڪتاب ۾ پير و مرشد جو هڪ قول چانئيو اٿس جو هن ريت آهي ته "دنيا جي زندگي هڪ ڏينهن جي آهي ۽ اسين اهو ڏينهن به روزه سان آهيون."

داتا گنج بخش کي هندستان جي شهر لاهور ۾ اچي تبليغ اسلام جو سلسلو شروع ڪرڻ جو حڪم سندس مرشد کان مليو جنهن جي پيرويءَ ۾ پاڻ پنهنجي ٻن يارن سميت ۴۳۱ هجريءَ ۾ لاهور اچي رهائش اختيار ڪيائين.

ڪجهه ڏينهن کانپوءِ هڪ مسجد مدرسو ۽ خانقاه تعمير ڪرايائين جنهن جي تعمير ۾ پاڻ به مزدوري ڪندا رهيا. انهن ڏينهن لاهور جو حاڪم هڪ هندو "راءِ راجو" هو جو رعيت مٿان ظلم ستم ڪرڻ ۾ ڪافي بدنام هو. درويشن ۾ جڏهن سيد علي هجويري مسڪينن ۽ مظلومن جي حمايت ڪئي ته راءِ راجو سندس دشمن ٿي اٿيو ۽ اهڙي درويش جي خلاف،

نيڪ نيتي ۽ سچائي کان متاثر ٿي سندس هٿ تي اسلام قبول ڪيائون ۽ سندس نالو شيخ هندي رکيو ويو، جنهن جو اولاد اڄ ڏينهن سوڌو درگاه جا سجاده نشين ٿيندا ٿا رهن.

داتا گنج بخش جو وڏو ڪارنامو هي اهو آهي جو هن تصوف کي ملاوٽن کان صاف پاڪ ڪري نئين سر اصلي بنياد تي رکيو جنهن ڏس ۾ سندس تصنيف "ڪشف المحجوب" آهي. سندس صوفيءَ کان مراد هئي اهو ماڻهو جنهن جو اندر الله پاڪ اجاري صاف ڪيو هجي. جو شخص نفس جي آفتن ۽ برائين کان صاف هجي ۽ سندس دل کي سواءِ الله پاڪ جي ٻي ڪنهن به چيز ۾ اندر جو آٿت نه ملي. ماڻهوءَ جي دعا هميشه هيءَ هجي ته نفس جون برايون ختم ٿين ۽ پنهنجي پروردگار جي تابع رهن ۽ اوصاف الاهيءَ ۾ گم ٿي وڃي جنهن مقام کي فنا في الله چيو ٿو وڃي.

شيخ المشائخ هن وات جو واهرو هيو ته حقيقت ۽ معرفت جا موتي سواءِ نفس کي لغام ڏيڻ جي حاصل ٿيڻ ناممڪن آهي. نفس تي ضابطو وجهڻ سواءِ شرعي پابنديءَ جي محال آهي. سبب کان اول شريعت جي پيروي ضروري آهي جنهن کڏ تقويٰ ۽ پاڪائي جو سبب شروع ٿئي ٿو جنهنکي طريقت چون ٿا ۽ هي مقام شريعت جي پابنديءَ جو نتيجو آهي. انهن مرتبن مسر ٿيڻ کان پوءِ طالب الاهي نور يا تجليءَ جي مشاهده لاءِ اميدوار رهي ٿو جنهن مقام کي "حقيقت" سڏيو ٿو وڃي. دراصل هي ٽيئي رتبا شريعت جي پابنديءَ جي نتيجي ۾ حاصل ٿين ٿا.

شريعت طريقت ۽ حقيقت جي بلندي تائين رسائي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪشف المحجوب ۾ پاڻ فرمائون ٿا ته "غافل علماءَ ۽ جاهل صوفين ٻنهي کان ڌارو ڪريو". دنيا جا ٻه قسم آهن هڪ اها جا انساني وجود جي اندر سمايل آهي ۽ ٻي جا ٻاهر اکين اڳيان آهي. اسين پنهنجي اندرين دنيا کان لاپرواه ٿي ظاهري دنياداريءَ لاءِ ڊوڙ ڊڪ ڪندا ٿا رهون. رات ڏينهن عاليشان مڪان تعمير ڪرڻ، باغ باغيچي تيار ڪرائڻ ۽ جائيداد جمع ڪرڻ ۾ مشغول رهون ٿا پر اندر جي دنيا سنوارڻ لاءِ ڪو

فڪر يا عمل ڪونہ ٿيا ڪريون . انهنڪري جڳائي ٿو تہ الله ۽ سندس رسول پاڪ سان محبت ڪريون ۽ خدا جي بندن سان همدردي ۽ دستگيري ڪريون تہ پوءِ ئي دنيا ۽ آخرت ۾ خوشنودي حاصل ٿئي. آخر شريعت ۽ طريقت جو هي آفتاب ۱۹ صفر ۴۶۵ هجري مطابق ۱۰۷۲ع ۾ غروب ٿي ويو ۽ لاهور ۾ جاءِ ماٺ مسجد ڏاهي هوندي تنهن جي اڱڻ ۾ دفن ڪيو ويو.

داتا جي لاءِ هڪ روايت آهي تہ پاڻ سلطان محمود غزنويءَ جي پٽ سلطان مسعود سان همراه لاهور تشريف فرما ٿيا هوا. هن سلسلي ۾ تاريخ جو هي ثبوت آهي تہ هندستان جي راجا جئہ پال ڪيئي ڀيرا غزنيءَ تي چڙهائي ڪئي پر ڪين ڪاميابي حاصل نہ ٿي. جڏهن محمود غزنويءَ جي هٿ ۾ حڪومت جون واڳون آيون تہ هن راجا جئہ پال ۽ سندس پٽ انندپال سان مقابلا ڪيا ۽ مٿن فتح حاصل ڪئي. نتيجي ۾ لاهور غزنوي سلطنت جو حصو بڻجي ويو. روايت آهي تہ ۴۲۶ هجريءَ ۾ جڏهن سلطان مسعود لاهور آيو تہ سيد علي هجويري ساڻس همراه هيو.

سندس تعليم جو نچوڙ هي آهي تہ پاڻ پرين دنيا کان وڌيڪ ويهنجي اندر سنوارڻ تي ڌيان ڏنو وڃي ڇاڪاڻ تہ ظاهري دنيا ساٿ سدائين ڪڏ نہ هوندي ۽ انت ٿي هتي ڇڏڻي آهي. اندر جي دولت دنيا ۽ آخرت ٻنهي ۾ ساٿ ڏيندي ۽ ڪڏهن بہ بي وفائي نہ ڪندي. سندس طالبن کي هر وقت تلقين هيءَ هوندي هئي تہ ” مصيبت ۽ مشڪلات جو مڙس ٿي مقابلو ڪريو ۽ حوصلو نہ هاريو تہ الله پاڪ اوهان کي ڪاميابيءَ سان همڪنار ڪندو.“

دکما ـ ماٺ جو منارو

* آريہ قومن ۾ مئن جي آخري رسمن يعني ڪرياڪرم لاءِ ٽي مکيہ طريقا عمل ۾ رهيا. هڪ ” دکما “ جو طريقو اول مجوسين اختيار ڪيو ۽ پوءِ پارسين. جنهن ۾ لاش کي مٿاهين ڪنهن ويران هنڌ تي پکين پکڻ جي کاڄ ٿيڻ خاطر رکيو ٿي ويو. ٻيو ساڙڻ ۾ ڀسم ڪرڻ جو طريقو جو هندن اختيار ڪيو، ۽ ٽيون زمين ۾ اندر دفن ڪرڻ، جو رواج عرب ۽ ايران ۽ دنيا جي گهڻن ٻين ملڪن ۾ پڻ جاري رهيو. يوناني ۽ رومي ٻئي ساڙڻ

واري طريقي جا حامي هوا ۽ عيسوي سن کانپوءِ منجهن دان ڪرڻ جو به رواج هو.

* لاشن کي ڪتن ۽ ڳجهن حوالي ڪرڻ جو رواج فقط مجوسين ۽ پارسين تائين محدود نه هو پر تبت ۾ ايشيا جي ڪجهه ٻين ملڪن ۾ به مئن کي ساڳي طريقي اڪلايو ويندو هو. سن اڻويهه سئو ٻن عيسويءَ ۾ "تبت ۽ وچ ايشيا" نالي هڪ ڪتاب لکيل آهي جنهن سفرنامي ۾ ڄاڻايل آهي ته جڏهن ليکڪ واري جماعت لداخ ڏانهن رواني ٿي، ته هڪ سفر جو ساٿي جو مسلمان هو، مري پيو ۽ کيس ندي تي دفن ڪيو ويو. پر جڏهن سندس ڪفن ٿي سڀو ويو ۽ قبر لاءِ کوٽائي ڪئي ويئي ۽ ميت کي غسل لاءِ تياريون ٿيون ته پاڙيءَ ۾ جي تبت جا ماڻهو هوا، سي نهايت حيران پريشان ٿيا ته آخر هڪ مئي ماڻهوءَ لاءِ ايترو خفو ڇا لاءِ ٿي ڪيو ويو. ڇو نه ڪنهن اتي ئي اڇلايو ٿي ويو ته پکي پکڻ ۽ جانور کائي ختم ڪن ها ۽ پاڙيءَ جو ماڻهو ڪنهن جي ڪم ته اچي ها. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هڪ تبت جو ماڻهو مري ويو جنهن کي سندس همراهن ٽڪر تائي ڪري پوءِ ٽڪي لوڏا ڏيئي پهاڙ کان هيٺ اڇلائي ڇڏيو ته پکي ڳجهن ڪتن جو کاڄ ٿئي.

* تبت جي شهر ۽ لهاسا جي مندرن اندر مئن جو ڪريا ڪرم ڪهڙي طريقي ڪيو ويندو آهي تنهن لاءِ مشهور هيڊن Hedin پنهنجي ڪتاب "ٽرنس همالیه" ۾ ڄاڻائي ٿو ته لاش مٿان پاڻيون پڙهي پوءِ هڪ خاص قسم جي لاماني قوم جي فرد حوالي ڪيو ويندو آهي، جي لاش کي پهاڙيءَ تي ڪٽي وڃي وڏي ڪاتي ٽڪر ٽڪر ڪري ڳجهن کي کارائيندا آهن. باقي هڏا صاف ۽ خشڪ ڪري جنڊ ۾ جانبه ۾ اهي پورو ڪري پوءِ اٽي ۾ ڳوهي ملائي ۽ ڳوڙهيون ٺاهي پکين کي کارائي ڇڏيندا آهن. اصولي ختم نه رهي باس ۽ نه وڃي بانسري. جڻ ٻندو ڄائو ئي نه هو!

* منگوليا جي مغلن بنسبت ڊاڪٽر راءِ چيمين اينڊريوس

پنهنجي مشهور ڪتاب ”آڳاٽي آدميءَ جي تلاش ۾“
"On the trail of ancient man" (١٩٢٦) ڇاپائي ڏٺو ته،
مغل، مئل ماڻهوءَ کي جنهن پوئين جو آڪرو تصور ڪندا آهن ۽
انهنڪري سندس نيڪال ڪرڻ ۾ دير نه ڪندا آهن. ڪجهه
ته مڃي ٻه ڪهن ته قيمت تي گهرن ۾ لاش هرگز نه رکندا
آهن. هو ڇا ڪندا آهن جو لاش کڻي ڏاند گاڏي يا اڪي يا
ويڙهي تي رکي ويران علائقي ۾ وٺي ڪاهن ”ڪڙ پڪڙ“ زور
۾ گاڏي تيز ڊوڙائيندا آهن ته جنهن جهٽڪن ۾ اهي لاش
پاڻهرتو ڪٿي ڪري پوي گاڏيءَ جا سوار هن ڏپ کان پٺتي
به نه نهاريندا آهن، ته متان، ڀوت پريت سندس ڪين نه وٺجي
وڃن. پوءِ ڪتا اڪي يا ڪهڙ لاش کي ڳڙڪائي ختم ڪندا
آهن. شهرن کان ٻاهر کي ڪٿي جن ماڳن تي اڇلايو ويندو
آهي اتي خونخوار ڪتن جا ڪٽڪ لاشن تي پاڻ ۾ وڙهندا ڏٺا
ويندا آهن.

* مغل يا منگول سڀ کان وڌيڪ هن ڳالهه جو خيال
رکندا آهن ته جيئن ڪوبه ماڻهو تنبوءَ ("Yurt" جو
سندن گهر آهي) اندر ڪنهن به صورت ۾ هلاڪ نه ٿئي. ڪن
جي سنسو ۽ وهم ويٺل آهي ته پوءِ ڪنهن جا سورا ڀاتي
ترت مري ويندا. ان ڪري جڏهن ڏسندا آهن ته سندن ڪو ڀاتي
سخت بيمار ٿي پيو آهي ۽ هاڻ سندس آخري پساهه پورا ٿيڻ تي
آهن ته راتو رات بيمار کي اتي ڇڏي تنبو پٽي ڪوچ ڪندا
آهن. هو ڪنهن به اڻانگي بد روح مان منهن مقابل ٿيڻ
جو جوکم پاڻ تي نه کڻندا آهن.

* آسام جي ناگا قوم ۾ مئلن جي اڪلاڻ لاءِ اهڙي
هڪ عجيب رسم عمل ۾ آهي. مسٽر سوئڊم Suydam پنهنجي ڪتاب
”نيچرل هسٽري“ (صفحو ٩١)، ۾ ڇاپائي ڏٺو ته هر گهر ۾
چانهه جي بخاري مثال هڪ ننڍو اڏيل هوندو آهي. جڏهن به
ڪو گهر ڀاتي مري ويندو آهي ته ڪٺس وڻن جي ڇوڏن يا ٿڏن
۾ ويڙهي مٿي ڪٺي وڃي ننڍي ۾ لڙڪايو ويندو آهي. پوءِ
هيٺان هيٺ بخاريوار باهه جي تؤ تي لاش اندران ئي سڙي

پڇي ڀاڱا هڏائون ٻيهر وڃي رهندو آهي، جنهن کي ڪٿي وڃي
ٻهارن ۾ اڇلائي ڇڏيندا آهن. ۽ جي هڏائون ٻيهر ثابت شڪل
۾ رهن ته پوءِ کين هڪ پيتيءَ ۾ بند ڪري گهر اندر رکي
ڇڏيندا آهن.

* مجوسن جي "دخمه" وارو طريقو شڪ نه آهي ته اهو ت
جي رهاڪن واري رواج مان استعمال ۾ آيو جيئن جيئن مجوسي
هڪ رولو قوم کان شهري ٻاشندن ۾ تبديل ٿيندا رهيا تيئن سندن
رسمن رواجن ۾ پڻ ستارو ايندو رهيو جو درجي بدرجي بدلبو
رهيو، موجوده وقت ۾ زردشتي پارسين جو "ڪرياڪرم" ڪرڻ جي
طريقي عمل ۾ اچي رهيو آهي تنهن سلسلي ۾ ڊاڪٽر وليم
جيڪسن جي ڪتاب "ايران ماضي ۽ حال" ۾ جو بيان آيل
آهي سو هن طور آهي:-

"جڏهن ته پارسين جي عقيدي مطابق هر اها هئي بلات ٿئي
ٿي جا مري وڃي ٿي، تنهنڪري موت پڄاڻان ٽي راتيون لڳاتار
موت ۽ سڳن ساٿ ڪما وهندا آهن ته جيئن موت واري جو اڳرو
اثر ضايع ٿئي ۽ ٻيا ڪمزڪي حاصل ٿئي. هنن ٽن راتين واري ماڻري کي
"پاراهنم توشبهنوشوا" چيو ويندو آهي. جڏهن ماڻهو مرڻينڪ
ٿيندو آهي ته پارسين جي پاڻي "سوشيد" کي ماڻهو موڪلي
گهرايو ويندو آهي جيڪو اچي آخري رسم رواج پورا ڪندو آهي.
هو "ڪوميز" يعني ڳئون جي پاڻي وارا ڪجهه قطرا مرڻينڪ
کي پياريندو آهي. ماڻهوءَ جي مرڻ ڪانپوءِ لاش کي سواءِ پاڻن
جي ڪنهن هٿ سان ڇهڻ جي ڪنهن کي به اجازت نه آهي.
لاش کي "ڪوميز" سان غسل ڏنو ويندو آهي جنهن ڪم لاءِ
خاص ماڻهو مقرر ٿيل آهي. پوءِ "سگ ديد" رسم پوري ڪئي
ويندي آهي جنهن ۾ ڪتي کي لاش نزديڪ آندو ويندو آهي.
هن رسم جو مقصد آهي ته بد روح "ناسوءَ" کي پڇائڻ، جو
مرڻ واري مٿان لاسارا ڏيندو رهندو آهي ۽ ڪتي کان ونڌ
ويندو آهي.

لاش کي پوءِ "زادو مرگ" هنڌ تي رکيو ويندو آهي
جتان ڪجهه ڪٿي "دخمه" ماڳ ڏانهن آڻي لاش پرين پاڙون جي

سپرد ڪيو ويندو آهي جن کي ”موت جا مارو“ سڏيو ويندو آهي هي ماڻهو اڪثر عمر رسيده ۽ وڏي اخلاق وارا مقرر ڪيا ويندا آهن ۽ سندن رهڻ ڪرڻ ۽ روزمره جي زندگي ٻين عام ماڻهن کان الڳ هوندي آهي. هيءُ ڪجهه سلوڪ پڙهي مرده مٿان ٺوڪاري پوءِ لاش کي ماس کائيندڙ پکين جي سپرد ڪري پاڻ هليا ويندا آهن. لاش جي تختي هيٺان هڏن لاءِ الڳ جڳهه ٺهيل هوندي آهي. هن ماڳ کي ”دکما“ يعني ماٺ جا منارا Silence Tower چيو ويندو آهي، جنهن هنڌ تي ”دکما“ اڏايل نه آهي اتي لاش کي دور دراز ويران ڏانهن کڻي پٿرن جي ڇپن سان ڍڪيو ويندو آهي ۽ سندن مٿان پڻ پٿر سان ڍڪ ڏنو ويندو آهي.

هاڻي الاجي ڇا ٿيندو؟

* اڄ ڪالهه جو سڀ کان وڏو سوال هر هنڌ ۽ هر ڪنهن اڳيان رهيو آهي، سو هي آهي ته ”هاڻ ڇا ٿيندو؟“، يا وري هيءُ ته ”ملڪ جو ڇا ٿيندو؟“ ٻنهي سوالن ۾ مقصد هڪ ئي آهي ته اڳتي هلي نئين صورتحال ڪهڙي بيهندي جڏهن هاڻي في الحال اهڙي ڪڙيءَ تي پهچي چڪا آهن جتان اڳيرو نه آهي واٽ ۽ نه واهرو. انهيءَ سوال جا جواب ڪيئي آهن ۽ هر ماڻهو پنهنجي هوش عقل آهر پنهنجو دليل پيش ڪري ٿو.

* ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته هي ملڪ روحانيت وسيلي وجود ۾ آيو ۽ قدرت ئي پوءِ پڻ حسن ۾ روحانيت جو وڏو ۽ معجزو هي ٿيو جو ٿوراڻيءَ وارن گهڻائيءَ وارن کي ڌڪا ڏيئي ڌار ڪري ڇڏيو. هي ڏيکاري ٿو ته مذهب، ملڪن ۽ قومن کي هڪ ٻئي سان ٿوري وقت لاءِ ضرور ٻڌي سگهي ٿو پر دين پنهنجي ڏوريءَ ۾ گهڻي عرصي تائين جڪڙي رکي نه ٿو سگهي. ساڳئي اصول مدنظر هن ملڪ جو مستقبل ڪو گهڻو روشن ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي ۽ شايد سندس ساڳيو ئي حشر ٿئي جنهن سهڻي لطيف سهڻيءَ لاءِ فرمايو هو ته ”مڙيا مچ هزار ۽ پانگا ٿيندي سهڻي.“

* ڪن جو وري هي خيال آهي ته هاڻ ملڪ کي اهڙي مهلت به شايد مشڪل ملي سگهي جو ڪيترا ئي پورا ٿي صوبن يا

انهن ۾ ونڊجي ورهائجي ويئي. سرحدن پاڻ ۾ کيڙون ۽ ٻکيڙ
انهيءَ ڌاڪ ۾ آهن ته اندروني ٻاهري ڪنهن وڪوڙي ۽ نهوڙي
ڇڏيندي ۽ ڇاڻ جو اڪوني ڀ ڄهو ڪري اچي ٻٽ ٿيندو ۽ ٻوڙ
انهن سڀني پوڙيو ڪانءِ ڏيئو ڪندا هئا. جيئن هي ملڪ
ڪاغذي ڪوٽ آهي ته ٻي ورهاڱي واريءَ سندو ڪوٽ آهي جو
لوڏي اچڻ سان ڍهي ٿيندو ۽ ٿوڙ جهوناڳڙه جهرندو ۽ ٿيندي
جهانءَ جهروڪ ۾!

* ڪي داناءُ وري هن راءِ جا آهن ته هي ملڪ جيئن آهي
ائين رهندو. هن ملڪ جو حشر اهوئي رهندو جو اڄ ڏينهن تائين
ٿيندو آيو آهي. جيئن آهي تيئن قائم دائم رهندو. جڏهن چاليهن
سالن کان ڏهه ڪروڙ ماڻهو هن ملڪ کي پيٽ پورٽ لاءِ ويهن ٿي
ننهن جو زور لڳائي چڪا آهن ۽ سندس وار ونگو ڪري نه سگهيا
آهن ته اڳتي هلي ڪو سندس ڇا بگاڙي سگهندو؟ هن ملڪ ۾
زمين آهي، مخلوق آهي ۽ مسئلا آهن. هتي اهڙيون ڪي هيرن
۽ سون جون کاڻيون آهن ۽ نه وري تيل جا کوهه آهن جو ٻاهريان
ملڪ لالچ يا لوڀ جي نظر رکن يا ڪاهه ڪري قبضي ڪرڻ جي
سندي سوچي نيت ڪن. پاڪستان نه وري هروڀرو اهڙي اڪ
جي ماکي آهي جو ڪو ڪاڻي ڪنهن چٽي چٽ ڪري وٺندو.
هي نه ٻير وارو وڻ آهي جو ماڻهن کيس ڪندو پاڻ ٻه رتو رت
ٿيندو ۽ ٻين کي به وصيت ڪندو.

مسئلي جو حل ڇا آهي؟

ٻيو سوال جو عام طور پڇيو ويئي ٿو اهو هي آهي ته ”آخر
انسان جي درد جي دوا ڇا آهي“؟ ڪو علاج ته هوندو؟ حل ڇا
آهي؟ بالڪل حل آهي. علاج برابر آهي، پر ڪوئي عمل ڪرڻ
لاءِ تيار ٿئي. سادو سودو ڏس آهي ۽ اڳ جو آزمايل نسخو
به آهي. سچ ڳالهايو. محنت ڪريو. حلال جو رزق کائو. ڪوڙ
کان ڪنارو ڪريو. نفرت کان دور ڀڄو. هر زندگي احترام لائق
آهي سندس عزت ڪريو. حرص، هوس، لالچ ۽ لوڀ جي ڄار ڇڏيو.
هي اهڙو اوڙاهه آهي جنهن کي نه تڙ آهي ۽ نه ڪنارو. ايڏانهن
وڃڻ وارن جا ٻيڙا آهن، پر ڪو انسان سونهو ٿي ڪونه آهي. سو

ويو سو چڱو.

* ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته وات آهي ضرور پر اسان کي راهه ڏسڻ ۾ نه ٿي اچي. شايد هن سبب ته اسان جو ڪو وڏو، مربي، پريو سڙس يا گهر جو ڌڻي سائين آهي ئي ڪونه. يا وري اسين سڀ رئيس آهيون. سڀ مربي آهيون. اسين ڪنهن کي پنهنجو پريو سڙس مڃڻ لاءِ تيار نه آهيون. اسين پاڻ "عقل ڪل" آهيون. ٻيو چئبو ته اسان تي ۽ اسانجي ملڪ ۽ ماڻهن تي قدرت جي ناراضگي آهي جو ته اهڃاڻ اهڙا ٿا ڏسجن. جڏهن رب ناراض رهندو آهي ته مٿان ڪا چپ ٿوري اڇلندو آهي. هو ته فقط ماڻهوءَ جي مت کسي وٺندو آهي ۽ ٻيو ماڻهو پاڻهي پاڻ چٽو ٿي پاڻ کي چڪ پائي چريو ٿي پوندو آهي. چوڻي آهي ته رب رسي ته مت کسي هٿ ۾ پڻو هٿيار - ڏسي اهو پار جنهن ۾ جمهوري جيءُ جي.

ڪٿين وزارت مبارڪ ؟

* مرڪز توڙي صوبه سنڌ ۾ نيون وزارتون ٺاهيون ويون آهن. وزير ته گهڻو ڪري ساڳيا آهن. البت چند ڇاڻ خاصي ڪئي وئي آهي. گهٽ ۾ گهٽ هاڻ سڀني مان وارا مهانڊا رکيا ويا آهن. جي اهڙي عقلمندي وارو ڪم اڳ ڪيو وڃي ها ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها. هاڻ جڏهن ڪنڊڪيءَ سنڌ هٿي ملڪ ميدان ۾ مانڌاڻ مچائي ڇڏيو آهي تڏهن وڃي ادي جن اک پٽي آهي. شڪر الحمد لله جو وري به ڀلي ڀلي پاڻ آيو سو به نه ڀلو.

منهنجي خيال ۾ الله نه ڀلائي ته سنڌ جي هي ٻارهين وزارت آهي جنهن ۾ ايماندار ماڻهن جي گهٽائي آهي. ٻيو هي ڇاڻ نه آهي نه ڪين والهي ٿي ايمانداريءَ جي ڪسوٽيءَ آڌار ٿي ڪيو ويو آهي يا وري اڪثر مهر واري لاٽريءَ ۾ اهڙا نيڪ ڳالا پاڻ مرادو نڪري آيا آهن. باقي هي حضرت اڳ وزارت ۾ هوا انهن کان ته بهتر هي هو ته سنڌي پير جي واڳن کي وزارت ۾ ڦاڪي ڪين القمدان سونپيا وڃن ها ته به بهتر ٿئي ها. جئن روم ولايت ۾ قيصر "ٽانبيريس" يا "ڪالي گيلا" جي دور ۾

هڪ "ڪهوڙي" کي "منصور" بڻايو ويو هو جنهن جي او پري ۽ بيباڪ ڪار وارو سوٽ مريضون ڏٺيون وينديون هيون ۽ درخواستن کڻ "داتو ٻالي" ۾ ڪونر ۾ رکيو ويندو هو.

هاڻ ڪهڙي ۾ ڪهڙي وزيرن وٽ وڃڻ ۾ اميد آهي ته مرضدارن جو نه ڪيسو ڪٽربو ۽ نه وري سندن ڪو ڪپڙا لاهي وٺندو. هي ٻي ڳالهه آهي ته ڪنهن جو ڪم ٿئي يا نه. اهو ته ڪٿائين ۾ ڪپ. جو ته اڳيان وري به ڪم "ڪاڳورڻ" سان آهي ۽ هو حضرت به وري پنهنجي نالي سان آهن.

ڪجهه به هجي اسين هاڻوڪي سنڌ وزارت جي دل و جان سان آجيان ٿا ڪيون. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته صحيح ماڻهن کي غلط موقعي ۽ غلط وقت تي آندو ويو آهي جنهن ڪري چوطرف چوڪار انڌ ڌنڌ مچل آهي. پر وري به شڪر آهي جو چوڙن ڪان ته جان ڇٽي. انهي وٽي جو رت ٿي چوسي وٺندا هوا. موڻ ته هڪ وزير (پوءِ ياد نه آهي ته وزير هو يا منشر وزير) جي آفيس ٻاهران مرضدارن کي ڏڏو جي پاڻ سان ڪڍ هڪ مدد اجرڪ وڪڙ ڪٿي آيا هوا ته جيڪڏهن سڀ لٿا لاهي ورتائون ته پوءِ پاڻ ڍڪڻ لاءِ ڪجهه ٿئي ته ساڻ هجي. اهڙو به مرضدار ڏٺم جو درخواست پنهوالي هٿ رواني ڪري پاڻ سٽڻ ۾ ور وڃي پنڌ هليو ڇڏڻ نه پوري واري ڇڏيائين ۽ ڪنهن کان اڳ ڪيڏو هيس.

سالگره مبارڪ

* سترهين جنوري سائين جي ايم سيد جو جنم ڏينهن آهي. هن سال سڀاڻي جي سترهين جنوري تي، سائين خود سان اچي چوراسي ڇڪر پورا ڪري پنجاسيءَ ۾ پير پائيندو. سيد جي سالگره يا چوراسي ملهائڻ لاءِ "سن" ۾، هڪ وارن سيڻي کي ڪوٺ ڏني وئي آهي ته اچي سالگره جي خوشين ۾

شرڪت ڪن. هن سعيد موقعي تي اسين سنڌ جي سيد کي
سالگره مبارڪ چوڻ جي سعادت حاصل ٿا ڪريون. والي در
ويٺتي آهي ته "سنڌ جي تون سيد کي، سلامت رک
خداوندا." آمين.

* هن سڀاڳي ڏينهن تي هرهڪ کي ارمان هن احساس ڪارڻ ٿيندو ته جي ايم سيد تي اڄان سوڙو پابندي بحال آهي. اهو به وري هن عمر ۾! ۽ وري سندس اباڻي ڳوٺ ۽ مادر وطن ۾؟ هي برابر آهي ته سيد سان اهڙي بند يا پابندين کو اڄڪلهه جون سوڪڙيون نه آهن پر اهي سور سختيون سائين چاليهارو سالن کان جهڪڙيل پئي رهيون آهن. تنهن ته تعجب تو ٿئي ته اڄان ڪمسنائين سيد صاحب تي ٽنگيل رهندو. رام کي بنواس به چوڏهن سال ڪاٽڻو پيو. جنم ٽيپ جي مدت به ويهه سال ٿيندي آهي. هاڻ ته ڪجهه خدا ترسي ڪريو. جي هرو ڀرو "علي ؑ جي اولاد" سان اڄائٽو آهي ۽ جهيڙو لاهڻو ئي نه آهي ته پوءِ راه ڪاٺيل آهي. سائين کي سقراط وارو پيالو پياريو وڃي. گهٽ ۾ گهٽ اهتري ڳالهه ته ڪانه ٿيندي.

* سوال هي هرگز نه آهي ته سيد کي ڪو پاڻ مٿان پابندين تي ڪو اعتراض آهي. هرگز نه. نه وري ڪو هاڻ ڪنهن هن عمر ۾ ڪي ڪوڏا ٿيڏا آهن يا وري پين جيان انگلنڊ امريڪا جا سير سفر ڪري سياحت ڪرڻي آهي، جنهن لاءِ ڪنهن آزادي گهرجي. بلڪل نه. سائين اهي مڙوئي لڪ لڪڻي چڪو آهي. ڳالهه آهي انهن جي عقلمنديءَ ۽ ادراڪ جي، جن ڏاهپ ڪري مٿس پابنديون پئي مڙهيون آهن. آخر هڪ ڇوراسي ورهين جي بيرسن ۽ بيمار مرد تي بندش وجهڻ ۾ ڪا ته مصلحت هٿ جهڪائي؟ اسين فقط ڄاڻڻ ٿا گهرون ته اها حڪمت عملي ڪهڙي آهي؟

* جيئن سائينءَ جي سر جو سوال آهي ته ڪنهن قيد يا بند جو ڪو ارق ڪونه ٿو پوي. هاڻ هو ڪو اڪيلو ڇڙو ته نه آهي. سيد جو وجود ته ڪڏهن کو سنڌ ۾ سمائجي چڪو آهي. هو

سنڌ جي علامت يا اهڃاڻ آهي. اهڃاڻ ۽ سنڌ جي سڃاڻ آهي.
مٿس پابنديءَ جي معنيٰ سمجهه ۾ اچڻ جهڙي آهي ته مٿان
سنڌ ۾ نڪري ڪو خطرو نه مچائي. سائين سڪ
سانت ۾ ڦڻ ڪيو ويو سن ۾ ڦوڪون ڏيئي. ونس سائين جي اڄ
وچ جاري آهي. ڪنهن کي جهل پل ڪانه آهي. ملڪ جي
صدر ۽ گورنرڪان وٺندي غريبن مسڪينن تائين سڀني لاءِ اوطاق
جا در کليل آهن. سيد سنڌ جو واحد زنده ولي آهي، جنهن جي
زندگيءَ ۾ ئي مٿس مولڙا لڳڻ شروع ٿي چڪا آهن. ڪاني
ڪرامت جو صاحب ته سيد جائي جم ڪان آهي.

* باقي بندش ڪهڙي لاءِ آهي خبر نه آهي؟ سائين ته
پنهنجون گهڙيون گهاري ويٺو پيار پکيڙيندو. جتي جوراسي
چورنگيون اورانگهي چڪو آهي اتي باقي دم به گذري ويندا.
جتي آٿ لنگهي ويو آهي اتي سندس پچ ڪو اٽڪي ته ڪونه
پوندو. باقي سوار ۽ ملامت ته انهن تي رهندي جن سائين کي
حبس تائين محدود ڪري پنهنجي امامت ڪاري ڪئي آهي.
ڪهڙا اهڙا چاڻ ٿي سگهي آهي ته هو هڪ پيرسن ۽ پير مرد تي
پابندي وجهي هو پنهنجون پيڙهيون پڪائي رهيا هوا. يا وري ٿي
سگهي ٿو ته ونن، پنهنجي نوڪري پڪي ڪرڻ جو اهوئي
نسخو هجي!

* سيد تي پابندي ته شايد ڪنهن جي سمجهه ۾ ئي اچي
وڃي. پر هي خبر نه آهي ته سندس سن ۾ سالگره ملهائڻ تي
اعتراض ڇو لاءِ ٿو وارو وڃي؟ ۽ ٻيئري ملڪ ۾ سائين کي پالي
شرڪت ڪرڻ نه ڏيو. پر ٻيئري صوبن جي، سائين ڪهڙو
گناهه ڪيو جو سندن سنڌ ۾ داخلا تي بندش ٿي وڌي وڃي؟
خان عبدالغفار خان هجي يا غوث بخش بزنجو، هي ته جي ايم
سيد جا فقط هم عمر سائي آهن ۽ نه سندس پوئلڳ؟. انسان جي
سرڪار کي ڪٿ ۾ ڪٿ جي درياهه دلي نه، ته اهڙي فراخدلي
ته ڏيکارڻ گهرجي جو هو چار ڏينها مٿس پاڻ ۾ هڪ هنڌ گڏ

ٿي ملڪ ڀر ۾ سک پيار ۽ وڌي سگهن. هتي اڳ ڪيترا انقلاب
آندا آهن جو ماڻ تخت اٿلائي ڇڏيندا.

* جنهن سيد جي سزا جو سوال آهي ته اسانکي ڪو
اعتراض نه آهي. جيڪڏهن اجان به ڪنهن کي حسرت رهيل
آهي ته پاڻ پوري ڪن. سزا جا به ڪيئي قسم آهن ۽ اجان
گهڻا رهيل به آهن، جي آزمايا نه ويا آهن. تاريخ ۾ تاتارن وارو
سڪت جو طريقو سڀ کان بهتر هيو، جيئن چنگيز خان، بخارا
جي هڪ بادشاهه سلطان کي سزا طور لوهي پڃري ۾ بندي
ڪري پوءِ پڃرو هاٿيءَ تي رکائي ساڻ سفر تي نڪرندو هيو
ته جيئن رعايا جا ٻيا ماڻهو سبق سکن.

گورک ڏاڏو؟

ڪجهه عرصو اڳ سنڌ حڪومت طرفان دادوءَ جي جابلو اراضيءَ ۾ هڪ پهاڙي اسٽيشن تعمير ڪرڻ جو پروگرام رٿيل هو جنهن لاءِ هڪ ڪروڙ رپين جي امداد وزير اعظم جوڻيجي ڏيڻ جو واعدو ڪيو هو. هن اخبار جي ڪالمن ۾ گورک واري رٿ خلاف آواز اٿاريو ويو هو تہ ان قسم جا زباني پلاءُ فقط کائڻ ۽ هضم ڪرڻ لاءِ رچايا ويندا آهن ۽ اهي عياشيون فقط اهڙا ملڪ برداشت ڪري سگهندا آهن جن وٽ "جهجهل" اڻ ڳڻت ۽ اٿاهه هجي. اسان وٽ اڳئي پينگ آهي ۽ ڪنگ ٿيو پيو رڙي. اهڙي اڇار سرڪاري عملدارن ۽ اسيمبلي ميمبرن جي عيش آرام لاءِ پهاڙي بلنديءَ تي فقط ٿڌڪار لاءِ هڪ الڳ شهر تعمير ڪرڻ پئسا حرام ڪرڻا آهن، خاص طور جڏهن اسان وارا پبلڪ نمائندا توڙي عملدار اڳيئي ايئرڪنڊيشن ۾ آرامي رهن ٿا. ان کان علاوه ملڪ ۾ امن امان نہ هئڻ ڪري، جڏهن ڪراچيءَ کان ڪڏاپ وڃڻ ۾ زندگيءَ کي خطرو درپيش رهي ٿو تہ پوءِ گورک ماڻهو ڪيئن پهچندو؟ جتي ڏوهارين جو نہ فقط تربيتي مرڪز آهي پر پناهگاهه پڻ آهي. ان وقت تہ پڌو اڻ پڌو ڪري ڪن لاڙار ڪئي ويئي. پر هاڻ سرڪاري طور اعلان ڪيو ويو آهي تہ بدامنيءَ سبب اهڙي رٿ تي عمل ڪرڻ هن وقت اهنجو ڪم آهي. شڪر ٿيو، جو ٻلي ٻلي پاڻ آيو سو نہ ٻلو پر گهٽ ۾ گهٽ ايترو تہ پڌايو ويو تہ هيل تائين ڪيتري رقم کي پرو ڏنو ويو آهي!

سائسيرو — جنهن پنهنجو سڀ ڪجهه گنوايو

* هي عنوان نه رڳو محاوري جي لحاظ کان صحيح آهي پر اکري معنيٰ ۾ به درست آهي. سائسيرو (Cicero) يونان جو هڪ مشهور معروف دانشور، مدبر ۽ فيلسوف هو جو بلا جو پولٽو ۽ ”ڳالهائو“ هو. سندس جهڙي فصيح ۽ بليغ تقرير ڪندڙ آدمي اڄ ڏينهن تائين پيدا ٿي نه سگهيو آهي. چيو وڃي ٿو ته انسانذات جي پوري تاريخ ۾ سندس جهڙي تيز تکي ۽ چتر زبان پڻ ڪنهن ماڻهوءَ کي ڏني نه ويئي آهي. وري مزو اهو جو سندس نڀاڳائي جو ڪارڻ به سندس زبان ئي هئي جا سندس ذهن کان وڌيڪ هوشيار ۽ چالاڪ هئي. جيتوڻيڪ پاڻ هڪ وڏي پايه جو فيلسوف هو تڏهن به ”واعظ“ وڌيڪ هو ۽ ”فيلسوف“ گهٽ. ياد رهي ته عيسوي سن کان آڳاٽي دور ۾ لکڻ پڙهڻ جو قدر هو ضرور، پر هي عقل مقبوليت جي ڪوه طور تي اهڃان نه رهيو هو، جهڙو تقرير جو فن چوٽيءَ تي هو! گفتگو، مناظري ۽ تقرير ۾ حاضرجوابي ۽ چتر زباني درڪار آهي جا هڪ اهڙي ذات آهي جو هزارن ۽ لکن ۾ هڪ کي مس حاصل هوندي!

* سائسيرو جي بدقسمتي هيءَ هئي جو فيلسوف هئڻ سان گڏ هن ساڳئي وقت سياستدان ٿيڻ جي به ڪوشش ٿي ڪئي جا اڳتي هلي سندس زوال جو ڪارڻ بڻي. فيلسوف جي حيثيت ۾ کيس هر سوال ۽ هر مسئلي جا سڀئي رخ ڏسڻا وائسڻا ٿي پيا. سياسي اڳواڻ جي لحاظ کان هن کي هميشه هڪ ئي رخ ۾ وڃڻ ۽ يڪطرفو فيصلو ڪرڻو ٿي پيو جا هر سياسي ماڻهوءَ جي مجبوري آهي. نتيجي ۾ کيس هيءَ خبر نه ٿي پيئي ته ”ڪهڙو پاسو وٺڻ جڳائي.“ جنهن پڏنر ۽ مونجهاري کيس دائمي پريشانيءَ ۾ مبتلا ٿي رکيو.

* يونان ۾ انهن ڏينهن گهرو لڙائي زور تي هلي رهي هئي. کيس هي اڳ فيصلو ڪرڻو هو ته هو روم جي قيصر، جوليس سيزر، جو طرف وٺي ميدان ۾ لهي ڪاهي پوي يا وري "پامپي" Pompey جو پاسو ڪڍي ساڻس حمايت ڪري. جيئن ته، هو ڪو قطعي فيصلو ڪري نه سگهيو ۽ نه وري پاڻ ۾ ترت ڪنهن نتيجي تي اچڻ جي سگهه ئي ساري نه سگهيو، ان ڪري هو حسب دستور دونهين دار تقريرون ڪندو رهيو. پوءِ ڪڏهن هڪ پارٽيءَ جي حمايت ۾، ته ڪڏهن وري مخالف ڌر جي مفاد ۾! نتيجي ۾ ٻه دشمن پيدا ڪيائين، جي ۽ ان جي ته هڪ جگري دوست رهي ۽ ٻيو جاني دشمن، ٻئي سندس خون جا پياسي ٿي پيا ۽ موقعي جي تلاش ۾ رهيا.

* جڏهن جوليس قيصر پنهنجي دشمن پامپي کي قتل ڪري روم سلطنت جو بادشاهه ٿيو ته سسرو قيصر جي شان ۾ هڪ نهايت ڇيڪدار تقرير ڪئي. جڏهن قيصر خلاف سازش ڪري کيس اسيمبليءَ جي دروازه وٽ قتل ڪيو ويو، ته سسرو وري اهڙي ئي زبردست تقرير سندس خلاف ڪئي. هيءَ تقرير کيس اڳتي هلي ڪجهه مهانگي پئي. ڇاڪاڻ ته هڪ ته جوليس سيزر جي جيڏي سندس تعريف ڪئي هئائين، تنهن جي قتل ٿيڻ کانپوءِ سندس گلا ڪرڻ ڪجهه اڻ سهائيندڙ ڳالهه هئي. گهٽ ۾ گهٽ قيصر جا خير خواه ۽ يار دوست هن ڳالهه کي هضم ڪري نه سگهيا. خاص طور "مارڪ انٽوني"، جو قيصر جو دوست ۽ سندس جانشين هو، سو سسرو جي سخت خلاف ٿي پيو. اهوئي ڪارڻ هو جو سسرو پنهنجو مٿو وڃائي ويٺو. پر اڄ تائين سوڌو سندس مٿو وڃائڻ هڪ محاوره هو ۽ نه حقيقت.

* سسرو جو خيال هو ته مارڪ انٽوني ترت پنهنجي طاقت کوهي ۽ پاور وڃائي ويهندو. اهڙي غلط اندازي آڌار هن مارڪ انٽونيءَ خلاف تقريرن جو هڪ سلسلو شروع ڪري ڏنو. هن نه فقط انٽونيءَ جي شان ۾ گهٽ وڌ ڳالهايو ۽ مٿس سخت حملا ڪيا پر کيس چيلنج به ڏنائين ته جي منجهس همت

۽ جرئت هئي ته کيس هٿ لائي ڏيکاري! هڪ عام پبلڪ جلسي ۾ تقرير ڪندي چيائين ته:-

* " جيئن توکي وڻي تيئن مون سان وهنوار ڪر، پر مارڪ انٽوني! پنهنجي وطن جي ساڃاهه ته رک. جيسين منهنجي ذات جو تعلق آهي ته منهنجو فڪر نه ڪر. مون پنهنجي جواني ديس جي جدوجهد ۾ گذاري آهي ۽ هاڻ پيرسن ۾ اچي آءٌ ڪيئن دغا ڏيئي غداري توروني ڪندس. ڪڏهن به هن ديس کي ڏکئي وقت ڇڏي پٺي ڪونه ويندس. مون ڪئٽلائين جهڙي خونخوار دشمن جي تلوارن جو مقابلو ڪيو آهي ۽ تنهنجي ترار آڏو ڪو مونکي جسم ۾ سماڻو ڪونه پوندو".

* هڪ ٻي تقرير ۾ مارڪ انٽونيءَ کي جنهن چئلينج ڏيندي چيائين ته:-

" ويهه سال اڳ هن ساڳئي مقام ۽ ساڳئي ماڳ تي مون اعلان ڪيو هو ته "آءٌ تيار آهيان اهڙي هستيءَ سان ملاقات ڪرڻ لاءِ جنهن کي موت سڏيو ٿو وڃي. جيئن ته مون کي پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪافي لقب القاب ۽ خطاب ملي چڪا آهن ان ڪري مون لاءِ موت اچ به وڏيڪ عزت جو باعث آهي. مون تي حياتيءَ ۾ جي ذميواريون ۽ فرض ادا ڪيون رکيل هيون سي آءٌ خير خوبيءَ سان سرانجام ڏيئي چڪو آهيان."

هي جذباتي ڪلما هوا، بيعقليءَ جو بيان يا وري زندن واري جرئت پيدا ڪرا! مارڪ انٽونيءَ سندس تقرير کي پڙهو ۽ چئلينج قبول ڪيو. جڏهن سسيرو کي گرفتار ڪري قيد ڪيو ويو ته سندس عمر سٺ سال هئي. آخر ۾ کيس قتل ڪرايو ويو ۽ سندس سسي ۽ هٿ اسيمبلي هائوس جي دروازه تي ڪوڪا هڻي ٽنگيا ويا ته جيئن ٻيا عبرت حاصل ڪن!

گوتم ٻڌ - III

گوتم ٻڌ پنهنجي "ڌرم" سمجهائيندي چيو ته، "جيڪو دولت کي چهٽي ڏو هوءِ انکي چڱائي ته دولت کان پري پاسو ڪري بجاءِ انجي جو دولت جو زهر مٿس چڙهي وڃي. صحيح معنيٰ ۾ شاهوڪار اهو ماڻهو آهي جنهن وٽ مايا آهي ضرور پر هو پئسي جو پوڄاري نه آهي پر ڌن دولت کي عام ماڻهن جي ڀلي لاءِ استعمال ٿو ڪري ۽ غريبن مسڪينن لاءِ رحمت جو سبب ٿو بڻجي. زندگي مرڪبو يا دولت ماڻهن کي غلام نه ٿي بڻائي ۽ انهن جي هوس ۽ حرص ماڻهوءَ جو من ۽ مٿو ڦيرائي چٽ ڪري ٿو ڇڏي ۽ سندن پٽ پرائيءَ جو هٿيو ٿو بڻجي. جو بکشو هن دنيا کي فقط هن ڪارڻ ڇڏي جهنگل جي راه ٿو وٺي ته جيئن دنياداريءَ جي خفي ۽ ڏکن کان آجو رهي ته پوءِ ڪوبه ڪو فائدو نه ڏيندو. ڇو ته ڪاش نه سستي ۽ وائڙڪ ٿيءَ واري زندگي هڪ پاراتو آهي ۽ پورهئي بنان جاپو هڪ لعنت. سچي ٻڌ مت جي سکيا هي هرگز نه آهي ته ماڻهو گهر ڇڏي اي گهر ٺٺي يا دنيا ڇڏي ويراني وڃي وسائي. هرگز نه. ڌرم هن ۾ آهي ته ماڻهو پنهنجي "پاڻ" کان پاسو ڪري ۽ پنهنجي اندر کي اهاري اوجل ڪري پنهنجي هش آرام جي آس پاس کي ترڪ ڪري ۽ حق سچ جي زندگي گهارڻ لاءِ پاڻ پتوڙي.

... ...

گوتم ٻڌ جو چوڻ هي هيو ته ماڻهو ڇا به ڪن، مزدور اوستا يا ڪاريگر ٿي روزگار ڪمائين يا وڻجارا ڪامورا ۽ حڪمران ٿي زندگي گهارين يا دنيا کي ترڪ ڪري جهنگ جبل ۾ تپسيا ڪن، پر هر حال ۾ ڪين چڱائي ته جو ڪجهه به ڪن پر دل وجان سان چاڪري ڪن ۽ خوبصورتيءَ سان پنهنجي

ڪمر کي ٻڌائيءَ تي ڇڏائين. ڪين چڱائي نه هوءَ هن دنيا جهان
۾ ڪنول جي گل جيان رهن جو پاڻيءَ اندر رهندي به سدائين
پاڻيءَ کان اوجل ٿو رهي. هر هڪ کي زندگيءَ ۾ جدوجهد
اهڙي نموني ڪرڻي آهي جيئن اسان واري جاکوڙ "حرص هوس
۽ حقارت" کان آجي هجي. اسانکي پنهنجي مطلبي زندگي
گهارڻ بجاءِ حق سچ جي نجي زندگي جيئڻ لاءِ ڪوشش
ڪرڻي آهي. صحيح ۽ سچي زندگي گهارڻ جو طريقو اهوئي
آهي جنهن ۾ اسانجي دلين اندر خوشي امن ۽ روحاني راحت
اچي واسو ڪري.

... ...

پنهنجي پٽ راهولا کي نصيحت ڪندي گوتم ٻڌ چيو ته
جيڪڏهن ماڻهو پنهنجي فقط زبان تي ضابطو رکن ۽ سوچ ويچار
سان ٻول ٻولين ته پوءِ هن دنيا اندر مڪمل جلد امن امان قائم
ٿي ويندو. مثال ڏيندي چانائين ته "هڪ راجا وٽ هڪ جنگجو
قسم جو هاٿي هو جو پنج سئو رواجي هاٿين جي طاقت رکندو
هو. جنگ جي ميدان ۾ هن هاٿي کي هٿيارٻند ڪري آندو
ويندو هو. سندس سونڊ ۾ ترارون، پاسن کان نيزا ڀالا ۽ گرز ۽
وچن وٽ ڏڍا ٻڌا ويندا هوا. هاٿيءَ جي ماهوت کي پنهنجي
طاقتور جانور تي فخر هو پر ڪمس هڪ ئي ڳالهه هئي ته هاٿي
سونڊ جو ڏاڍو ڪچو ٿيندو آهي ۽ هڪ رواجي تير لڳڻ سان به
مري پوندو آهي. انڪري هن هاٿيءَ کي جنگ دوران سونڊ کي
ويڙهي وڪڙ ۾ رکڻ لاءِ تربيت ڏني هئي. پر ماهوت ڏٺو ته هاٿي
هروقت سونڊ ڊگهي ڪري امرجهڙن جي جاکوڙ ٿي ڪئي. ماهوت
هاٿيءَ جي اهڙي عادت ڏسي راجا کي صلاح ڏني ته هي هاٿي
هاڻ جنگ ۾ استعمال لائق نه رهيو آهي." ماڻهن کي جڳائي
ته پنهنجي زبان تي ڪنٽرول رکن ۽ چپن چڙهي ڳالهائين ورنه
هو پاڻ کي انهيءَ جنگجو هاٿيءَ جيان ٻيڪار ۽ ڪمزور بڻائي
ڇڏيندا جنهن پنهنجي سونڊ کي خطره جي وقت ۾ محفوظ رکڻ
بجاءِ ٻوهي ۾ ٿي وڌو.

... ...

چنڊوانا جي باغيچي ۾ پسار ڪري وڻن هڪ ٻرهمڻ اچي

سوال پڇيو ته سڀ کان تکي ترار ڪهڙي آهي؟ سڀ کان وڏيڪ قاتل زهر ڪهڙي آهي؟ سڀ کان چڱي راه ۽ سڀ کان اونداهي رات ڪهڙي آهي؟ ٻڌ ڀڳوان وراڻيو ته غصي ۽ غضب ۾ ٻوليل اکر سڀ کان تکي ترار آهي. حرص هوس زهر هلاهل آهي. همدردي خواهش سڀ کان چڱي راه آهي ۽ جهالت جهڙي ٻي اونداهي رات ڪانه آهي. برهمڻ وري پڇا ڪئي ته سڀ کان وڏيڪ فائدي ۾ ڪير ٿو رهي؟ سڀ کان وڌ نقصان ۾ ڪير ٿو رهي؟ ڪهڙو هٿيار وڏيڪ ڪارائتو آهي؟ سڀ کان وڏيڪ بهتري ڍال ڪهڙي آهي؟ گوتم ڄاڻايو ته جو ٻين کي ڏيندو ٿو رهي ۽ سخا ڪندڙ آهي سو سڀ کان وڏيڪ نفعي وارو واپاري آهي. گهاٽي ۾ اهو ٿو رهي جو لوڀي آهي ۽ هر ڪنهن چيز وٺڻ وقت شڪرگذار نه ٿو رهي. ڏاهپ سڀ کان وڏيڪ ڪارگر هٿيار آهي ۽ صبر جهڙي ٻي ڪا ڍال آهيئي ڪانه. هڪ ٻئي سوال جي جواب ۾ ٻڌ چيو ته جهالت سبب دنيا ۾ تباهي اچي ٿي، ساڙ حسد ۽ خود مطلبيءَ ڪارڻ دوستي ياري ختم ٿئي ٿي ۽ نفرت جهڙو سخت بخار ٻيو آهيئي ڪونه. برهمڻ جو آخري سوال هي هيو ته اها ڪهڙي چيز آهي جنهن کي باه ٿي ساڙي نه سگهي ٿي ڪٽ چاڙهي ار جنهن سبب سموري دنيا کي بيدار ٻ ڏو سگهجي. گوتم وراڻيو ته "نيڪي" جنهن کي نه ڪوئي تباه ڪري سگهندو ۽ نه ختم. پاڪ نيڪي هڪ واحد وسيلو آهي، جنهن سان دنيا کي گل گلزار بڻائي ٿو سگهجي.

هڪ ٻيري هڪ دفعو ٻڌ ڀڳوان وٽ اچي ادب سان عرض ڪيو ته "اوهان اسرار ۽ معجزه ڪان منع فرمائي آهي پوءِ اسين عام ماڻهن کي پنهنجي قدرت جي سچي ڌرم هٿن جو پلون ڪيئن ڏيکاريون؟" گوتم جواب ڏنو ته هن کان وڏيڪ دنيا ۾ ٻيو ڪهڙو معجزو ٿي سگهي ٿو ته جو ماڻهو گنهگار آهي ۽ سخت ڏوهاري آهي سو پنهنجي ڏوه گناه کان توبهه تائب ٿي حق سچ جي واٽ وٺي ڌرماتما ۽ مهاتما ٿي سگهي ٿو. هن کان وڏيڪ ٻيو ڪهڙو معجزو ٿي سگهي ٿو ته ماڻهو دنيا جو عيش آرام ترڪ ڪري اهڙي زندگيءَ جي نروانا حاصل ڪرڻ لاءِ

ڏک ڏاڪڙن واري راهه اختيار ڪري. ماڻهوءَ کي ڪرڻ سان لاڪرما؟
يعني اُمت جي لکڻي کي اها قبراني نه ڇڏي. ڇا اهو ڪهڙ
معجزو آهي؟ ڀڪشوءَ کي لهو ڪجهه ڪرڻو آهي جو حق آهي ۽
سچ آهي. ماڻهن جي واهواهه ۽ سلام جي دک سان انجو ڪو
واسطو آهڻي ڪونه ۽ اها وري ڪيس ڪنهن سان ساز ڪرو ۽
بدنيتيءَ جو سوال ئي پيدا نه ٿئي. هيءَ دنيا نهايت حسين آهي
منجهس خوبصورت گل ڦل ۽ پکي پکڻ آهن. انسان ڌوڻي جدو
هر جماهو روحاني آهي. هتي ناپاڪ جنس آهڻي ڪونه ۽ نه
وري ترڪ آهي. دل من صاف پاڪ رکو ته دنيا به صاف پاڪ ۽
شفاف آهي ورنه سڀ اونده اندوهکار آهي.

... ...

ڪوتم ٻڌ کي سندس زال يسوڌارا ٻـي ڀيرا وڏيرو اچـي
جماعت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ درخواست ڪئي، پر هـن صاف انڪار
ڪيو. پر جڏهن سندس دائي ۽ آيا ”پجاپتي“ جنهن کيس
پاليو هو، ٻين عورتن سان گڏجي وٽس ساڳيو عرض ڪيو
آئي ته انڪار ڪري نه سگهيو ۽ کين پنهنجي ڌرم سنگ ۾ شامل
ڪيائين. پر ساڳئي وقت هي اڻ چيائين ته عورتن هڪ چنگو
ڌرم هزار سالن تائين هلندو رهندو پر جي منجهس عورتون شريڪ
ٿيون ته پوءِ پنج سئو ورهين اندر منجهس قوت پنجـي رهندي.
پنهنجي ڀڪشوئن کي چيائين ته عورتن کان هٽر ڪريو. کـن
ڏسڻ کان به پرهيز ڪريو. کين ڏسي اهو انهن خيال ڪريو ته
اوهان کين ڏٺوئي نه آهي. سواءِ دل جي صفائيءَ جـي سائن نه
ڳالهايو. اوهـان عورت کي ماءُ ڀيڻ ۽ نياڻيءَ جي نگاهه سان
عزت ڪريو. پر جي اوهان عورت کي عورت ڄاڻي ڏٺو ته
اهو ته پوءِ اوهان پنهنجي ڌرم کان ٻاهر پير نا پايو. ماڻهـن ۾
هوس جو پارو نهايت خطرناڪ آهي، جو آدميءَ جي دل دماغ تي
ڌنڌ آڻي کيس انڌو ڪري نه ڇڏي ۽ عورت جو حسن ۽ جسم
سندس ذهن کي حيران پريشان نه ڪري. جيئن جو وات ۽ جلال

جي قرار بهتر آهي عورت جي پاڪر جي. عورت سراپا موهن آهي ۽ سندس اکيون پانهون وار ۽ مرڪ سڀ ڪوڙڪيون آهن ڦاسڻ جون. پرڀي پاسو ڪريو."

... ...

او آنندا! آءٌ هاڻ پوڙهو ۽ مرد ٿي چڪو آهيان. ورهين جو بوجهه ڏاڍو ڀاري ٿي ويو. مسافريءَ جي پڇاڙي ويجهڙي ۽ منهنجا ڏينهن پورا ٿيڻ تي آهن. سچائي آءٌ اسي ورهيه عمر جو ٿيندس. جيئن ڪو پراڻو ڇڪڙو يا بيل ڳاڏي سواءِ چڪائڻ ڪرڻ جي رڙهي نٿو سگهندي آهي تيئن وڏي عمر ۾ جسم اڻ چهلائيندو رهندو آهي ۽ پراڻي ۽ جهوني ديوار جيان ڍهندو رهندو آهي. هاڻ منهنجي اجهامي وڃڻ ۽ وسامڻ جا اهڃاڻ ظاهر ٿي رهيا آهن. آنندا! ان ڪارڻ. اوهين پنهنجي لاءِ پاڻ فانوس بڻجي روشني ڪريو. پاڻ تي پاڻ ڀروسو رکو ۽ ٻاهرين ۽ اوپرن تي نه ڀاڙيو. حق ۽ سچ جي شمع کي هٿ ۾ رکو. ڇوته اهو ئي سچ ۾ آهي. پنهنجي پاڻ سواءِ ٻئي ڪنهن ٻار ڏانهن مدد يا امداد لاءِ نه واجهايو. اوهان اوچائي تي پهچي سگهندا، بشرطيڪ اوهان ۾ "سکڻ ۽ پرائڻ" جي پياس ابابر رهندي اچي.

... ...

ٻوڌ گوتم ٻڌ هڪ اهڙي ڳوٺ جي ولڪار ۾ وڃي رهيو جنهن ۾ مورن جو واسو هيو. هن ڳوٺ جو نالو "پاوا" Java هيو جنهن جي معنيٰ به "مور" آهي. چندا نالي هڪ لوهار گوتم وٽ اچي سندس مهماني ڪئي ۽ ڪجهه جانور ۽ ڪنيون جي ڀاڄي کارائي. کاڌي کائڻ شرط گوتم کي سخت پيڙا شروع ٿي پئي هن ظاهري طور ڪا اهڙي ڏيکاري نه ڏني ۽ پنهنجي ساٿي ۽ شاگرد آنندا کي چيائين ته هاڻ هاڻ جو تياري ڪرڻي آهي. "ڪسي نارا" ڏانهن ڏاڍي تڪليف ۾ پنڌ ڪندي، گوتم سالو ٿي پيو ۽ رستي جي پاسي ۾ هڪ وڻ جو گهاٽو ڇانو ڏسي ٽڪ پيهڻ جو ارادو ڪيائين. پنهنجي چادر آنندا کي ڏيندي چيائين ته آءٌ آرام ڪرڻ ٿو چاهيان، مون کي هيءَ چادر وڇائي ڏي. هيٺ ليٽي پيٽ لاءِ پاڻي گهرائين. ٻوڌ آنندا کي سڏي چيائين ته "اهين نه ٿئي ته ڪو" چندا لوهار"

کي بيمار يا مٺو ڏٺي، ته سندس ڪاڏي ڪانئن ڪري منهنجو
مرڻو ٿيو. هرگز نه. هر موت کي ڀانو گهرجي. منهنجو ڀانو
هي زهريلو ڪاڏو هيو. پر چندا کي مبارڪون ڏجو ته سندس ڪاڏو
مون قبول ڪيو ۽ ڪاڏي جي برڪت سان مون هن جهان جو
چولو مٽايو. انهن نه ٿئي جو ڪنهن مايوسي يا غم ٿئي."

آخرين گهڙي ويجهڙي ڏسي مرڪندي چيائين ته "جو
ڪجهه ماڻهو پنهنجي لاءِ خرچ ڪري ٿو اهو سندس نفعو آهي. جو
پاڻ تي غالب ٿئي ٿو سو هميشه آزاد رهندو ۽ خواهش جو
غلام هرگز نه ٿيندو. لوڀ ڪاوڙ ۽ وهم گمان وڃائڻ سان ئي
"نرواڻ" حاصل ٿي سگهي ٿو." جڏهن آنندا روئڻ ۽ چيڪڻ
تي گوتم ٻڌ کيس چيو ته "آنندا هن جڳ جي ترتيب ئي اهڙي
آهي جو "وڇوڙو" هر هڪ کي سهڻو آهي. انسان پر هر هڪ کي
سڀ ڪجهه جڏي هتان ڇڏڻو آهي. هن ويرانيءَ ۾ ڪي پنهنجي
"مان" ۽ جهوڙو ڏسا اهڙن پر اهي اڻڄاڻ ۽ احمق آهن. هي
جهان مرڪب آهي جنهن ذرو ذرو ٽٽي ڌار ٿيندو، سواءِ سچ
جي. اڄ هاڻ هن جنهن جهڙي جسم کي ڇالاءِ سنڀالڻ؟ مون
مون پنهنجو ڪم پورو ڪيو. اڄ نه پريون "ٻڌا" آهيان ۽ نه
پويون. مون کان پوءِ هڪ ٻيو "ٻڌ" ايندو جو ڏاهو نيڪ ۽
نوراني هوندو. هو ماڻهن ۽ ملائڪن جو ڏاتار هوندو. هو سچ
جو دين ڦهلائيندو ۽ ڌرم جي زندگيءَ جي شروعات ڪندو."
آنندا چيو ته سندس سڃاڻپ ڪهڙي هوندي؟ چيائين ته "هو
ميتيه (Metteyya) نالي سان سڃاتو ويندو جنهن جي معنيٰ
آهي مهربان ۽ ٻاجهه وارو." پوءِ سڀني ڀڪشو ڀڪشڻين کي مخاطب
ٿيو جي سندس چوڌاري اچي مڙيا هوا ته "جملي جيو جانور ۽
جنسار ڌمٽو آهي جي پنهنجي جزن جو مرڪب يا جوڙ آهن پر سچ
سدائين سالم ۽ سلامت رهندو. پنهنجي راهه ڳولڻ لاءِ جاکوڙ
ڪريو." هي سندس آخري اکر هوا.

آه غريبان

قهر خدائي

انسپور جا ارڙهن ماڇي ڪمشنر سڪاٽ پوليس جي ظلم ۽ ستم کان تنگ اچي، پنهنجا اباڻا ڳوٺ ڇڏي. پارهن ٻچن لڏي ڀلائي اچي ڪونڙيءَ پهتا آهن. ڪونڙي پريس ڪلب جي صحافين اڳيان پنهنجي مٿان ٿيل ڏاڍائين جو بيان ڪندي هنن ٻڌايو ته ڪجهه ڏينهن کان سڪاٽ پوليس پنهنجو فورس وڌي اچي سندن ڳوٺ کي گهيرو ڪيو ۽ جيڪي مرد ماڻهو گهرن ۾ موجود هوا تن کي سلهاڙيون ٻڌي وٺي ويئي لاڪپ ۾ قيد رکيائون. پوءِ گهرن جي تلاشي جي بهاني ورتي ويئي ته پوليس کي هڪ روپوش ڏوهاري ولو ماڇيءَ جو کين هٿي ڏس پتو مليل هو. ولو ماڇيءَ جي هٿ ڪرڻ لاءِ عورتن ۽ سندن گهرو سامان جي پيتين جي جهڙتي اٿ ورتي ويئي ۽ جيڪو بچيو ڏوڪڙ يا زيور سندن ور چڙهيو، اهو ظاهر آهي ته هاڻ ڪٿي هوندو. ماڇين جا جملي ٢٢ ماڻهو ناحق بند ڪيا ويا هوا جن ۾ چوٿ ماڻهن کان سندن ٻڌوه عجب جيسي ثابتي وصول ڪري کين ڇڏيو ويو. اٺ جڻا اڃان لاڪپ ۾ بند آهن ڇاڪاڻ ته وٽن پنهنجي بيگناهه هئڻ جو "روڪڙ" ثبوت ڪونه هيو. ۽ سندن مٽ مائٽ اهڙي ڪوشش ضرور ڪري رهيا آهن ۽ اميد ته ترت ملو پٽي ڏيئي تن کي به آزاد ڪيو ويندو. ڳوٺاڻن جو چوڻ آهي ته کين جي لچن لٽي ملل بندولون هيون اهي به پوليس ضبط ڪري پاڻ سان کڻي وئي آهي.

هيءَ ڪا نئين ڳالهه نه آهي. پوليس جي غريبان "مازڪاڙ" اسان وٽ روزمره جو واقعو آهي ۽ صدين کان اهو سلسلو جاري

آهي. فرق فقط هي آهي جو هن ملڪي گهوڙن ڏاڍن جي ڏاڍاين
کان تنگ اچي لڏ لاڻ ڪئي آهي. پر ايتري جرئت ڪنهن ۾ ٿي
آهي ۽ ڪنهن؟ پوليس جي بالا عملدارن ۽ حڪمران وڏيرن کي
تعلق ڪرڻ جڳائي ۽ مناسب قدم کڻڻ گهرجن. انهن نه ٿي
جو راڄ سنڌ رعب تاب کان آجو ۽ آزاد ٿي رهي!

... ...

چورن مٿان مور

تازو خبر آهي ته ڪالهه حيدرآباد ۾ عبرت اخبار جي
عملي جا پنج ماڻهو جيئن پنهنجا ڪمان پگهار جا پنجا وٺي دفتر
ڏانهن ٿي آيا ته واٽ تي ڪن ڌاڙيلن پستول ڏيکاري ناڻي جو
ٿيلهو ڦري فرار ٿي ويا. عبرت اخبار جي عملي جا ماڻهو ڪجهون
هٿندا اچي دفتر پهتا ۽ عملي کي پگهار ورهائي ڏنائون. راز جي
ڳالهه هيءَ هئي جو هنن اصلي رقم پنهنجي ڪمرن اندر جسم
سان ٻڌي ڇڏي هئي ۽ بالڪل نقلي ۽ سنڌيمانين جون نڪتن
ڪنهو ٿي آيا جن کي ڌاڙيلن نوٽن جا بنڊل ڄاڻي ڦر ڪري ۽
رفو چڪر ٿي ويا. جيڪڏهن اهو راز ڪنهن پردي ۾ رهڻ
ڏنو وڃي ها ته بهتر. پر اخبار جي عملي جا ماڻهو
پنهنجي اندر ۾ راز جي ڳالهه جهڪين ساندين. هنن
ٿڏي ٿي قصو وائکو ڪري اخبار ۾ خبر ڏيئي ڇڏي
ته هنن ڪيئن چالاڪي ڪري ڌاڙيلن جي اکين ۾ ڌوڙ وڌي.
هاڻ ان ڳالهه جو لازمي نتيجو هي نڪرڻو آهي جو اڳي ته فقط
ڌاڙيلن کان مال ۽ سامان ڦرجو ويندو هو ۽ هاڻ ته سنڌ مٿان
جو اهو خبر نه آهي. ممڪن آهي ته هاڻ ته ملڻ ٿي هو
ماڻهن جا ڪپڙا به لاهي ڪندا وڃن. اڄ ڪلهه اهڙو زمانو هتي
به نڪتو اچي رهيو آهي ته هر ڪو ماڻهو پنهنجي سر اجاڳو ۾
هئجي. ڏوڪڙ ساڻ کڻي ٻاهر نڪري، متان ڌاڙيلن کي ڏڪا
ڏئي پنهنجي جان بچائي. ورنه ڪن پنهنجي جان کان هٿ
ڌوئڻا پوندا. نيويارڪ ۽ واشنگٽن جي پيرڪ ۾ هي دستور آهي
ته هر پيادل گهمندڙ شهري پنج ڏه ڊالر فقط هنيه نڪتس ڏيڻ
لاءِ ساڻ کڻي گهر کان ٻاهر نڪرندو آهي.

الين پيڙهيءَ آٽ
ماڪوڙو مامات

سياسي پارٽين جا متحده محاذ ته ملڪ ۾ پيا ٺهندا ۽ ڊهندا آهن. اڳواٽ، ٻنهي جي ٻن جماعتن سڏائين پيا ڪڍيون ۽ ڪشتيون جلائيندا رهندا آهن، انهيءَ سياسي جوڙ ٽوڙ تي اسم ڪنهن جو ڌيان هوندو آهي ۽ نه اعتبارا پر اسلامي جي ملڪ ۾ نه قومن ڪانوڻي صورتن، برادرين ۽ پارٽين تائين پهچ واهه ٿيندي ٿي رهي جنهن جي روڪ ٿوڪ لاءِ ڪو قانون آهستي ڪونه. اوين جي سياسي پاڙيچاري جو ملڪ ۾ رواج سبب ڪان اول حيدرآباد جي هڪ مهاجر وڌو، جنهن سنڌ ۾، سنڌين خلاف، پنجابي پٺاڻ ۽ مهاجر محاذ جو اتحاد وڌو. هي محاذ اوهين ماڻهن جي بدگماني، بيحوائي ۽ دشمن خلاف بدانتهي جو هڪ نادر نمونو هو.

هي محاذ ڪجهه عرصو گذر ڪرڻ ڪانپوءِ اڪبر جي دين الاهي جيان غائب ٿي ويو پر سنڌس بدروح ايها وڌو سنڌ ۾ ڀٽڪندڙ ٿو رهي جو ڪنهن نه ڪنهن محاذ جي روپ ۾ ڪر ڪڍندو ٿو رهي. تعجب هي آهي ته جا سياسي غلطي پاهرين ماڻهن ڪري جنهن لاءِ ٿا ٿين ۽ هو پنهنجي ڪئي تي پڇتاءُ جا ڳوڙها ٿا ڳاڙين ته هن انوقت تي اسين سنڌي به سنڌين ائتلاف تي هاءِ ڪو نه ڪو محاذ ٺاهي سنڌين پيروي ٿا ڪيون. اسان کي گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته سمجهڻ گهرجي ته اسان ۾ ڪنهن پنهنجن ماڻهن تباهه ڪرڻ جي سگهه ۽ صلاحيت به رهي آهي يا نه. پهن جو وارو ته پوءِ ٿو اچي.

... ...

اڳڪٿيون

سنڌ جي تاريخ ۾ ماڻهن اڳين جي پيشنگوئين جو ذڪر جا بجا آهي جي ڪنهن زماني ۾ ماڻهن اندر ڏاڍو مشهور هيون ۽ روزمره سنڌين نوان تفسير ٿيندا رهندا هوا. ماڻهن ڪـــان پوءِ

وري فقير عبدالرحيم گرهوڙيءَ جون اکيون ماڻهن ۾ مشهور
ٿيون، جن ۾ هن پنهنجي والده ۾ خاص چوپولو پيدا ڪيو هو.
(هن جو تفصيلي ذڪر ايندڙ اشاعت ۾ ڪيو ويندو) اسان وٽ
هاڻي به اکيون ڪندڙ جام آهن ۽ اڪثر اهڙا ماڻهو آهن،
جن جو وڏن ماڻهن ۾ اٿڻ ويهڻ عام آهي، جاڪاڻ ته
اکين جو شوق ۽ شغل ٿيندو ئي حاڪمن ۽ وڏن ماڻهن
کي آهي. غريبن کي ته هي اکيون جاڻ هوندي آهي ته سندن
ڏک به غريب آهي. پر اڄ ڪلهه اکيون ڪندڙ نپاڪي ۽
منحوس خبر اصل نٿا پڌائين. ڪن پاڻ جي جاڻ ته اهڙي
ڪالهه ڪري ۾ سندن ڪهڙو حشر ٿيندو. توڻي جو هنن ويچارن
جو ڪو وس نه ٿو هلي. جاڪاڻ ته هو قسمت جو حال پڌائي
نٿا سگهن ۽ ڪو قسمت کي ٽاري يا موڙي ته نه ٿا سگهن.

اکين ڪرڻ جو مرض منهنجي هڪ سنگتين دوست
کي به آهي جو حروف ابجد ۾ مهارت رکندڙ آهي. هو ماڻهوءَ
جي نالي نشان واري حساب ڪتاب تي سندس قسمت جو اندازو
لڳائي سگهندو آهي. سورنهن سترنهن سال اڳ لاهور ۾ مونکي
پڌايو هوائين ته هاڻ ملڪ جي واڳ اهڙن ماڻهن جي هٿن ۾
ايندي جن جي نالي اکيان وارو حرف "زبيد" هوندو جنهن اکر
لاءِ سنڌيءَ ۾ چار اکر يعني ذ، ز، ظ ۽ ض آهن. هن وڌيڪ
پڌايو ته هي نجوم ۾ هر چڪر ستن سال مدت جو ٿيندو آهي ۽
"زبيد" وارو اکر ٽن چڪرن تائين ڏيپ تي رهندو.

ستهتر ۾ جاليهائين ته "زبيد" وارو اکر اچان پوءِ چڪر
يعني چوڏنهن سال پيا ته ماڻهن جي ذهن ۽ زبان تي رهيو آهي.
ان سان گڏ اهڙي نالي وارن جو ڏک مشاهديءَ تي رهندو
جنهن جي نالي پٺيان "O" او آهي. جهڙن ته سومرو، واگهرو،
کهڙو، پنهو، وڏو وغيره ۽ هي به خاص طور تائين اکس ورهندا
خاص طور اهڙا جن جي نالي پٺيان "او" سان گڏ "ج" يا
"ڙ" اکر به شامل آهي جهڙن ته بزنجو، ناريجو، پاهجو، جوڻيجو
وغيره. هن بار جي اکينيءَ ۽ پين عام پيشنگوئين ۾ خاص فرق
هي آهي ته هن جو واسطو نالي جي "مشهوريءَ" سان آهي ۽
نه نالي واري مالڪ جي ڀاڳ يا نڀاڳ سان.

مولانا جلال الدين رومي

* جلال الدين رومي اسلامي دنيا جو عظيم صوفي شاعر آهي. دنيا ڀر جي صوفي علم و ادب ۾ سندس ڪو ثاني نه آهي. علمي دنيا ۾ ڪيس "مولوي معنوي" سڏيو ويندو آهي، يعني اهڙو عالم جو غيب جي پردي کان پار حقيقت تي نگاهه ڪري سگهي. عقل ۽ دليل جي ڏس ۾ رومي، سقراط ۽ افلاطون جي سطح تي آهي پر ڪيس هر وقت هي احساس غالب ٿو رهي ته اهي ٻئي وٽو ڪو زندگيءَ جو نعم البدل ته نه آهن. ڪيس علم، عقل ۽ روحانيت ٽنهي نيڙو ورثي ۾ مليا. هن پنهنجي رسالي کي "مثنوي" يعني اتحاد جو مرڪز سڏيو، جنهن موڙ تي زندگيءَ جي مختلف لاڙن کي هڪ نقطي تي آڻي منجهس وحدت سمائي ٿي وٺي. سندس روح جون ڳڙڪيون هر رخ ۾ چوڌاري کليل هيون. هن روح جي هر مرحلي تي اعتراض واريو ۽ بغاوت ڪئي. هميشه هن خيال جو رهيو ته روحاني دنيا ۾ سواءِ ذاتي مشاهدي ماڻڻ جي، باقي فقط اختيار هئڻ ڪا معني نه ٿو رکي. سندس لاءِ خالق اڪبر هڪ اهڙي حقيقت هيو جنهن جو مشاهدو ماڻي ٿو سگهجي ۽ انهن مڙني ڳالهين کان وڌيڪ حق ۽ سچ هيو جي حواسن جي تجربي سان ڏسي ٻسي ۽ ماڻي سگهجن ٿيون.

* مولانا رومي، ڇهه سئو چار هجري مطابق ٻارنهن سئو ست عيسوي ۾ جنم ورتو. جيئن ته سندس وطن بلخ ان زماني ۾ ايراني سلطنت جي تابع هيو ۽ سندس شعر به فارسي زبان ۾ هيو ان ڪري ايراني ديس پنهنجي هم قوم هئڻ تي فخر ڪندا آهن. ترڪن ڪيس هميشه ترڪ سمجهيو ڇاڪاڻ ته سندس ڪٽنب

مولانا جي نوجوانيءَ ۾ ئي بلخ کان لڏي اناطوليه ۾ آباد ٿيو جو اوائلي دور ۾ رومن سلطنت جو پرڳڻو هيو ۽ ساڳي نسبت ڪري کيس مولانا روم يا رومي سڏيو ٿي ويو. ٻين وري کيس حضرت ابا بڪر صديق جي پيڙهيءَ مان هئڻ ڪري عرب تصور ٿي ڪيو. مختلف قومن جون سندس متعلق دعوائون پڌي ضرور مولانا جو روح مرڪندو هوندو. پنهنجي نسبت هڪ شعر ۾ پاڻ فرمايو اٿائون ته ”سندس اصلي وطن آڪاس آهي جنهن ڏانهن موٽڻ لاءِ سندس روح اڻٽڪو آهي.“ هڪ ٻئي شعر ۾ فرمائي ٿو ته ”آءٌ نه يهودي آهيان نه پارسي ۽ نه وري مسلمان“. خاص طور ان معنيٰ ۾ جيئن مسلمانن سان عام طور منسوب ڪئي وڃي ٿي.

* ساماني ذاتي ۾ سلطان خوارزم شاه جو پڙ پوٽو ۽ مشهور صوفي بزرگ حسين بلخيءَ جو ڏوهٽو هيو. سندس والد بزرگوار بهاؤ الدين پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ پرهيزگار شخص هيو. سندس درس پڌڻ لاءِ پري پري کان شائق پنڌ پوندا هوا، جن ۾ عالم فاضل به شامل هوندا هوا. تاتارين جي بلخ تي چڙهائي کان ڪجهه عرصو اڳ بهاؤ الدين لڏي پلاڻي اهريون نيشاپور پوءِ بغداد ۽ نيهان پوءِ زنجان جي لارندا شهر ۾ اچي قيام ڪيو جتي ست سال رهيو. هت ڇهه سؤ پاهٺ هجريءَ ۾ مولانا جي شادي خانه آباديءَ ٿي ۽ سال بعد کيس پٽ ڄائو جنهن جو نالو سلطان ولاد هيو. ترت ئي زنجان جي امير مولانا روميءَ جي گهراڻي کي قونيه لڏي اچڻ جي آڇ ڪئي ۽ سندن رهائش لاءِ هڪ عاليشان گهر جي پيشڪش پڻ ڪئي. جڏهن سند، ڪٽنب جا پاتي قونيه جي پسگرداني ۾ پهتا ته سنجان جي سلطان پنهنجي درٻاري اميرن سميت پورين پنڌ اچي سندن آجيان ڪئي ۽ عزت مان سان کين آڻي ماڳ رسايو. هي برابر آهي ته مولانا جي اوائلي تربيت سندس والد ڪئي پر سندس حقيقي معلم ۽ ترغيب تڏهن شروع ٿي جڏهن سندس ملاقات شمس تبريز سان ٿي، جو هڪ انوکو موڙ هيو، جنهن روميءَ جي زندگي ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو ——.

* شمس تبريز ۽ روميءَ جي ابتدائي ملاقات بابت ڪيئي عجيب و غريب ڳالهيون مشهور آهن. هڪ روايت مطابق رومي پنهنجي طالبعلمن کي درس ڏيڻ ۾ مصروف هو ته شمس تبريز اوچتو اچي مدرسي ۾ داخل ٿيو ۽ ڪتابن ڏانهن اشارو ڪري پڇائين ته هي ڪتاب ڪهڙي مرض جي دوا آهن؟ روميءَ کيس هڪ ڳوٺاڻو جٽ ڄاڻي ورائيو ته سوال پڇندڙ کي ڄاڻ ڪهڙي ته ڪتابن ۾ ڇا لکيل آهي؟ اِن چوڻ جي دير هئي پوءِ ڪتابن جي ڍڳ کي ٻرڪو ڏئي باهه لڳي. روميءَ حيران ٿي معجزه جي حقيقت لاءِ پڇا ڪئي. شمس جواب ڏنو ته توکي انهيءَ ڪهڙي ڄاڻ! هن ڏس ۾ شبليءَ مولانا روميءَ جي سوانح حيات ۾ ڄاڻايو آهي ته اهي ڳالهيون حقيقت نه آهن، پر وقت جو نتيجو آهن. سندس بيان مطابق شمس تبريز پهريون اسماعيلي فرقي جو پوئلڳ هو پر پوءِ هي طريقو ترڪ ڪري صوفي رنگ ۾ آيو ۽ ميلاني ٿي ديس پرديس جو سفر ڪندو رهيو. ذريعي معاش لاءِ "ڪمربند" تيار ڪري وڪڻي گذر سفر ڪندو رهيو. جڏهن رومي ساڻس مليو ته شمس تبريز قونيه جي هڪ قافلي سراءِ ۾ رهيل هو. هن صوفي درويش جي صحبت جو مولانا تي گهرو اثر ٿيو جو آخري زندگيءَ تائين قائم رهيو.

* شمس تبريز جي صحبت مولانا روميءَ جي زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب آڻي ڇڏيو. ملاقات کان اڳ مولانا فقط عالم دين ۽ شريعت جو صاحب هو. پر پارس لڳڻ کان پوءِ فلسفو ۽ مذهب جو ماهر ڇڏي، شعر شاعري ۽ موسيقيءَ طرف مائل ٿيو. پنهنجي شخصي ۽ ذاتي حيثيت کوهي شمس تبريز جو ديوانو ٿي ڦرندو رهيو. پنهنجي هزارها شعرن واري رسالي کي پڻ "ديوان شمس تبريز" جو نالو ڏنائين. صوفي مشاهدو هڪ اهڙو اسرار آهي جنهن جي ڪل اهو ڄاڻي جو سچ کي ماڻي. شمس تبريز جي اثر بابت مولانا روميءَ جو پنهنجو چوڻ هن طور آهي، ته "زرڪوب جي ڏيره ٿي، جتي پيشي داعي مدعي، يعني رهنما ۽ رهگير، خلوت ۾ رهاسون مونکي اهڙو بي بها ۽ سونهن پريو سرمايو ميسر ٿيو جنهن جو ذڪر ڪرڻ زبان جي وس کان ٻاهر آهي."

* مولانا روميءَ نہ ڪنھن تحريڪ کي جنم ڏنو ۽ نہ ڪنھن نئين فرقہ جو باني بڻيو. سندس وصال کانپوءِ ڪجھہ عقيدتمندن ۽ مريدن خادمن فقراءَ جي هڪ الڳ ٽولي جو بنياد وڌو. هن گروه جي درويشن مولانا روميءَ جي ظاهري ويس وڳي جي پيروي تہ ضرور ڪئي پر روميءَ جي روحاني پيغام ۽ مشاهدي واري رمز کي بلڪل وساري ڇڏيو. هنن پنھنجي ٽولي جي پوئلڳن لاءِ خاص ورديءَ جو انتظام رکيو، جنھن ۾ مٿي تي ڊگهي ٽوپي مٿان ڦيڙهي نما وڳ ويڙهڻ ۽ جسم تي جلويدار جامون پهري ڦيرانيون ڏيڻ کي حقيقي لقاءَ جي لذت چاتو. هن ٽولي پنھنجو اهڙو حشر ڪيو جو هاڻ ڪين دنيا ڀر ۾ ”ناچو درويش“ جي نالي سان نوازيو ويندو آهي. مولانا رومي پاڻ مذهبي زندگيءَ ۾ انڌو اعتقاد رکڻ يا نقالي ڪرڻ جي سخت خلاف هيو. هر قسمت جي ستم ظريفي تہ جنھن ڳالهہ کان پاڻ ڪنارو ۽ ٽارو ڏ، ڪيائين تنهنجو نشانو ڪيس بڻايو ويو. هنن نچندڙ فقيرن جو خيال آهي تہ ڦيريون پائي نچڻ سان جي مٿي کي ڀانواٽيون ڏيون اچن تہ حقيقت جو مشاهدو بہ اهڙي طرح پائمرادو اچي مٿان نزل ٿيندو. هن قسم جي درويشائي جھمر ۾ نڙ، بانسري ۽ دهل وڄايو ويندو آهي. هن ٽولي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ پورهيون چاليھہ ڏينهن ڪتن پلن ۽ جانورن جي هيوا ڪئي ويندي آهي ۽ پوءِ درگاهن جي بهاري ڏني ويندي آهي ۽ پاڻيءَ جا مٽڪا ڀريا ويندا آهن. هن قسم جي تربيت سان چيو ٿو وڃي تہ ماڻهوءَ ذات پاور پوزيشن ۽ حسب نسب جي ٽانءِ نڪري وڃي ٿي ۽ منجھس فقيري ۽ عجز انڪاري اچي ويندي.

* امام غزاليءَ جيان مولانا روميءَ جو فلسفو بہ اسلام ۽ صوفي مت وچ هڪ لاڳاپي مثل ڪڙي آهي. هو نہ ڪنھن خاص مڪتب فڪر جو طالبعلم هيو ۽ نہ ڪنھن فرقہ جو پوئلڳ. جو ڪجھہ کيس حق سچ ڏسڻ ۾ آيو سو سڀ ڪيائين بالي ڦوڪي چاڙهي ڦٽي ڪري ڇڏيائين. جو ڪجھہ بہ پوليو اٿائين اهو پڙهائي جي پيتن جيان مرده دلين ۾ بہ ٽڙڪڻ ٿو پيدا ڪري ۽ ڪين زندگي ٿو بخشي. سندس فڪري فلسفہ بيان ڪرڻ لاءِ تہ

رياض ڪيرجن. هت فقط سندس "حق جي تلاش" جو ذڪر ڪجي جو سندس عمر جو تت آهي ته "آءٌ ان وقت ٻه هستيءَ ۾ هئس جڏهن نه نالا هوا ۽ نه شيون جنهنجا نالا هجن. نالا ۽ شيون تڏهن وجود ۾ آيا جڏهن اچان "آءٌ ۽ اسين" جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. مون خالق جي ڳولا ڪرستانن ۾ ڪئي ۽ صليب تي نگاهه ڪيم پر ڪنهن اتي به نه پاتم. آءٌ بت پرستن جي قديم بت خانن ۾ ويس اتي به سندس نالو نشان ڪونه هو. آخر غار حرا ۾ ليئو پاتم ۽ پوءِ ڪابل قندار تائين سفر ڪيم پر ڪنهن ڪٿي به نه ڏٺم، نه اوچائي تي ۽ نه ترائيءَ ۾. اڪر ٻيهر اچائي پوءِ ڪوه قاف تي چڙهائي ڪيم ۽ اتي عنقا جو آکيرو ڏٺم. لاچار ٿي ڪعبي جي رخ ۾ هلندو پيس جو نوجوان لوڪن پيرن جو ڏکائو آهي. خدا مونکي هت به ڪونه مليو. فلسفي جي رخ ۾ راهي ٿي ابن سينا ڪسان پڇا ڪيم پر هو سندس حد ۾ به ڪونه هو. آخر مون پنهنجي اندر ۾ جهاتي پاتي، جتي هو دارو درست جيئو ۽ جو ٻئي ڪنهن ۾ هرگز ڪونه هو."

ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه ......

زندگي سکي گهاري اٿم يا ڏکي ؟ خاطريءَ سان چئي نه سگهندس. ٻر زندگيءَ ۾ ٿوڪ ڏاڍا ڏٺا اٿم. وقتي جوانيءَ گهر سو سڙيو ٻاهي حقا سي ڏاڍا چڪماسي. ننڍپڻ ۽ جوانيءَ ته آهڻي ڏيکڙن پرڻ ۽ ٺوڪرن ڏين لاءِ . ٻر ٻڍاپڙيءَ جو ٻهر به ڪلنڍي ڪاٽيندي گهاريو اٿم. هاڻ سو البت، سڀ ٻنجوڻ ۽ ۾ اچي " وات پوڻ " ڪئي اٿم. نه ته ڏند ٻارهوئي ڌڪل هوندا هوا. اچان به ڪاڻ ڪان ڪو لسر ڪونه ڪنيو اٿم. ڪنهن ڪنب ٻاسي اڪيلائي ڏسي، هاڻ به ٿورڪ ٻه ڏيئي وڏندو آهيان. ٻر انهن لڳي چوي ڦڪاريءَ وانگر، جيئن اسڪول واري زماني ۾ پيڙيءَ جا سوٽا ڪئندو هوس !

ٻالي ٻاڪ اڪيمان سو ڏند ٽوڙڻ ڪان هٿر ڪيندو آهيان . هونئن به نقلي ڏندن سان هاڻ ٿوڪ سونهن نه ٿا. پيسو ٻيو ڏيندو ته متان پشيهي ٻاهر نه اچي ڦڪو ڪري. وري اڄ ڪلهه ماڻهو ڪنهن کي ڪلندو ڏسي سهن به ڪونه ٿا. سمجهن ٿا ته شايد لاڙي ملي هوندس تڏهن ئي ٿو کلي. يا وري ڪل ٽڙي اٿس. جڏهن چوڌس چوڪار سانت ۽ سنانو هجي ته پوءِ ٿورڪ والهـي ئي عجيب پيا لڳن. شايد کلڻ جي به ماڻهن ڪا خاص مند موسم ٿيندي آهي - جا هاڻ ختم ٿي رهي آهي .

کلڻ يا کلمک رهڻ لاءِ ڪنهن ڪارڻ جو هئڻ هروڀرو ضروري ته نه هو. اصل ڳالهه هيءَ هئي ته منهنجي شڪل ئي اهڙي هئي جنهن ڏٺي ماڻهوءَ کي ٻاهه وٺي ويندي هئي. ٻر ڪاڻ سهل برداشت ڪئي ويندي هئي . ارسطوءَ جو هو ته خوبصورتي وڏي سفارش هئي. ٻر اهو ڪونه پڌايو هوائين ته موچارا مهانڊا نه هئڻ مسار ڪاڻڻ جي نشاني هئي . ٻهل ۾ ئي سفر

ڪندي ٻهراڙين ٽڪيٽ لاءِ وڃائيون مون کان ٿيندو. جڏهن منهنجي منهن تي ٻنان ٽڪيٽ جو ٿيو اڳڀل هيو. ڪٿي ڪيسو ڪٿرجڻ جي واردات ٿيندي هئي ته اهڙ کوهي ڏيئي ترڪي ويندو هوس. مون کي چاڻ هئي ته خلق جو هڪ ڪنهن ۾ ٻو دڙو. ڪلڻ لاءِ ٻيو سبب هي هو ته منهنجو ايمان نه جڳ جهان کان نرالو هو. مون هي ٿي چاتو ته جنسار جوڙيو ڏاهو مالڪ ۽ هلائي ٻه پاڻ پيو. ماڻهوءَ کي دز ٻراٻر ٻه اختيار ڪونه هو. ماڻهو هيو پاڇو يا پهانو. جڏهن ماڻرو نه ي وڃي پاڻ قدرت هلائي ته اهڙ ڪلان نه ته چا ڪيان؟ هونئن ٻئي جڏهن آدمي ۽ کي هٿ چار ڳهڙيون گهاريون هيون ته ٻوءِ ڪلي گذاري ٻيا روئي؟ ڪهڙو ارق ٿي ٻيو، جو نه کلي؟

مرڪڻا ۽ ڪلڻا ماڻهو هر هنڌ ٻيا وڃن. ڪلڻ جي ڪا ڪوتي ته نه آهي. مون ته ماڻهو کي موت جي پٿاريءَ تي ٻه مرڪندو ڏٺو. ٻر اهڙا "چڱيهه لکتا" ڪي ٿوروڙا. هزارن ۾ ڪو ڏاڻو ڪنو. ٻر اهي ڳالهيون آهن زماني جون، جو دور گذري ويو، تڏهن ماڻهن کي مسلمان ٿي مرڻ جو موقعو ٻه مسر ٿيندو هو. مرڻ واري جي چوڪرد مٽ مائٽ ۽ يار دوست اچي مڙندا هوا. ڪلام پاڪ جو دور ڪيو ويندو هو. مرڻ وارو وصيت ڪندو هو ۽ اشهد ڪلمون پڙهندي ساه ڏيندو هو. اڄ ڪلهه ماڻهوءَ کي چور جيان وٺ وڻان ڪري کنيو ڪٿي ٿا وڃن اسپتال ۾. جتي ڪوس نلڪين سان جڪڙي اڻيون مبتيون سيون هٿي پڪار پوساٽ ڪري ٿا جڏهن چا جي وصيت، چا جا ڪلمان، ڊڪر ٿو جو لاش وارس ٿا ڪن.

عام ماڻهن ۾ غلط فهمي هي آهي ته کلڻ جو تعلق آهي شايد ڌن دولت سان! جي ائين هجي ها ته دولتمند دنيا ۾ کلندي کلندي مري وڃن ها ۽ نه آپگهات ڪري پنهنجو انت آڻين ها جيئن عام ڏٺو وڃي ٿو. شراب لاءِ چيو ويندو آهي ته "شراب ۾ نشو هجي ها ته بوتل نچي ها." ساڳي ريت جي پئسي ۾ کل هجي ها ته نوٽڪڙن جا ٻڙلاءِ بئنڪن جي تهخانن يا لاڪرن کان اهن ها جتي اونن ۽ پئسن جو واهيرو آهي. ٻر اسين مرڪندو

۽ ڪلندو تن کي ڏا ڏسون جن وٽ ڪجهہ آهي ڪونہ. مچاسڪنا
۽ ملنگ ماڻهو. جيئن ٿيندا تيئن وڃن. مفلسي ۽ پريشانيءَ ۾ ٿوڪ به
روڪڙا ڪڙاڪيدار. "ابو بن ادهم" جهان، جنهن بادشاهيءَ کي
ٺوڪر ڏيئي فقيري اختيار ڪئي هئي. اڄ انهن ته سدائين باغ
بهار آهن ۽ مرڪندو نظر رهين، ان جو راز ڪهڙو آهي. ڇي
بادشاهي وڪڻي غريبي خريد ڪئي اٿم. ٻين جهان مون کي
غربت ڪو ورثي ۾ ٿورڙي آئي آهي. غربت مون هٿ ڪئي
آهي تڏهن ٿيو ڪلان.

مون کي اتر سنڌ جا ماڻهو وڏيڪ ڪلمک ڏسڻ ۾ آيا بنسبت
لاڙ جي. لاڙ جا ماڻهو لڙڻي جي مولوين جهان مون کي سدائين
ڪـپير ڏسڻ ۾ آيا. ٿي سگهي ٿو ته هي منهنجي پوڙهيءَ جي
نظر جو قصور هجي. يا وري لاڙ جا ماڻهو غلام صديق قادريءَ جهان
هيڏانهن هوڏانهن سماڪري ٻوه ٿوڪ آئيندا هجن جيڏڪ سگهه موڏو
ٻڪڙجڻ ڪسان لنواڻش ڏنا چاهين. يا وري شڪاربوري شيخن
جهان قلط سماري جو ڪلندا آهن چاڪاڻ جو منجهن موڙ ماڻي
ٻوه ڪلڻ جو رواج آهي. ڪمن هي غلط فهمي وبجل آهي ته
پڙري هٿ ڪلڻ ڪري ماڻهو ڪمن سرمائيدار سمجهي اوڳر وڏن
لاءِ موڙو رکندا ٺهڪري اهڙي ڏيکاري نہ ڏجي ته بهتر.

منهنجي ماڻپير وارا مرڪندا ماڻهو ويچارا وڃا مري ڪهي.
يا وري رنائر ڏي ڪهن ڪنب ٻساهي دوڙهن دڪايو ويڃا ٿا
يساه بورا ڪن. ڪمن چاڪ هئي ته راند رس ۾ چڙجي ورنہ ڪمن
ٻهاري پاهر هڪالهو ويندو. مونکي ماڻهن ملاقات ڪئي مدت
ٿي آهي. خبر نہ آهي ته هنڌن حال ڇا آهي. البت هڪ نئين
ڪلمک چهره جي ڪوجنا ٻڻ ڪئي اٿم جو آهي مولانا غلام
مصطفيٰ قاسمي. سندس مرڪ جهڙو ٻيو ڪرو ڪٿي اوکو آهي.
چاڪاڻ ته منهن اڳيان هٿ جي اچي ڏيئي ٻوه ڪلندو رهندو
آهي، جو دراصل اڳوڻن عالمن جي اوپاسي ڏيڻ جو طريقو ٻڻ آهي.

باقي وڏيرن ۾ ڪلڻ جام. هڪ ڪهر هزار ملن. سچ پچو ته
ڪلڻ سونهين به وڏيرن کي. ربيع ڪٿن ڏا ته خريف ڏمار اٿس، خريف
ڪٿن ٿا ته ربيع ڏمار! دنيا جي هر ڏچي ۽ قصي کان فارغ. ڪمن

کان سواءِ ٻيلا ٻيو ڪم ئي ڪهڙو آهي. ۽ هاڻ ته اهي مرڪندڙ مهانڊا به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿا اچن. اڄ ڪلهه هو جمهوريت کي ڏسڻ ۾ مشغول ٿا ڏسجن. جنهن شغل کان مراد آهي ”وڏيرن جو نج راڄ“. هاڻ خير سان هو ڏاڍارن سان ڏوڪڙن ميڙڻ ۾ مصروف آهن، تڏهن به سندن پوٽ ٻيلا آهن. الاهي ڇو؟ اڪبر البت محمد خان جوڻيجي جي مائٽي مرڪ مشهور هوندي هئي، جا ريلوي منسٽريءَ ۾ قائم دائم رهي. ۽ پرائمري منسٽري ڪانپوءِ اها مرڪ به ڇڏي! يا وري اها ڪرسي ئي سند لڪڙيءَ واري آهي!

ٻيو وري ملڪ اندر مرڪڻ ٽولي کان ۾ جو اڄ ڪلهه ناياب ٿي آهي سو آهي صدر ضياءُ الحق. مونکي اهڙو ٻيو ڪو ملڪي ماڻهو نه سجهي جنهن ساري اونهاري ”بهار“ ۾ هجي. جڏهن ڏس ته واڇ ٽڙيل ۽ ڏند سدائين ٻاهر نڪتل. جڻ تبسم هالي ڏوني امر ٿي سڪائڻ وڏا اٿس. کلڻ جو اهڙو ته ڪوڏيو آهي جو ”صدر“ نه به هجي ها ته اهڙي ٻڪهار تي ڪيس ٽڪ ٽڪ واڙا ئي اشتهار طور ڪيس ڏين ها. ٻارهوني ڪلمڪ. ڏه سال ساندهه کلڻ ڪو ڇرچو ته نه آهي؟ ٺاهوٽي يا فرماني کل ڪي ته نه آهي جڏهن ۽ نه، نئي اڪلا! ٿي سگهي ٿو ڪيس روحاني راحت ميسر هجي! ڪهڙي خبر!

جي صدر کي سالن کان سڃاڻان ٿو جو چوڻ آهي ته هو جهڙو خوش خلق ۽ خنده پيشاني وارو ملڻسار ماڻهو ٻيو ملڻ مشڪل. آئي جو آدر ڀاءُ ڪندو تڏهن به کلندو. الوداع ڪندو تڏهن به در جي چائنٺ ٿائين واٽ ڇڏڻ ايندو ۽ مٺو مرڪندو. جيسين اوهين روانا ٿي وڃو. ماڻهن سان ملاقات ڪندي، هجوم کي خطاب ڪندي، رسمي ڳالهه ٻولهه ڪندي يا محفل ۾ ويٺي سدائين پيو کلندو رهندو. ڪيس روئندي ۽ ڳوڙها ڳاڙيندي ضرور ڏٺو ويو آهي ۽ اهڙي هنڌ تي جو ماڳ ئي ”سنت“ جو آهي يعني مسجد نبويءَ ۾.

عام طور چيو ٿو وڃي ته کلڻ انساني سخا آهي. خوش خلقي آهي ۽ انسان جي اندروني ۽ روحاني خوشيءَ جو آئينو

آهي. جي اها حقيقت صحيح آهي ته پوءِ مونکي خدا صاحب جون ٻه ڳالهيون سمجهه ۾ ڪڏهن نه آيون. هڪ هي ته قاضيءَ جي معافيءَ جو صدارتي ۽ ڪلي اختيار هوندي به مڙني ۽ مڙوني رحم جون درخواستون رد! ڪهڙي ڪارڻ؟ ٻيو هي ته سواءِ چند ذاتي نسالـا نباهڻ جي، باقي صدر صاحب جي سنڌين سان ٻوت اصل ڪانه ٻئي. تـوٽي جو سنڌي ته سڪٽي هش ۾ به خوش هوندو آهي. سائين فقط اهڙو سلوڪ به ڪيو وڃي ها جو پارتي سڪن سان ناانصافي ۾ ڪيو تو وڃي، يا وري اهڙي همدردي جا محتاج ۽ اپاهجن سان ڪٿي ني وڃي تڏهن به هو همر پر احسان سند رهندا يا تـي سڪوي تو ته ائين سمجهڻ ۾ اڪ غلطي آي هجان.

نيٺ امان کي ڇا ڪرڻ جڳائي؟

ڪراچيءَ ۾ ڪلهه خوني ۽ سوڀريءَ موڪلائي ٽوڪلاڻي وڃي چڪي آهي. هن شهر ۾ جا امن امان ۽ سلامتيءَ جي ساک هئي اها اس امند ۽ هاڻ لڏيلاڻ جي صنعت ۾ نه ڏسجي. جتي الهڙ نينگريءَ ڪان ويندي رن زال ٽانگن ونان ڪنهن واهر وسا واهروءَ جي گذر سفر ڪيو نيندو هو، اتي هاڻ هٿيار بند ماڻهو به ڏڪندو ڦڙڪندو نٿو وڃي. هوٽل ۽ جڏهن سيني گهر پهچي هاڻ ۾ وڏي سامان مهانن ۽ پنهنجي گهر کي هاڻ پهچي پاهن ۽ ساڙين ته پوءِ چورن ۽ چوڪيدارن تي ڪهڙي سوار آهو ملڪ نه ڦريو. وري ارمان هن ڳالهه جو آهي جو ڪراچيءَ جهڙي ماڻهوڪي ڪمفٽ لاءِ هڪو ڪارڻ ڏسجي ٿي ڪونه ٿو. سوءِ هن جي ته هن شهر تي رب رٺو آهي، يا ڪنهن ڪنهن ڪارزاني پيارانو ڏنو يا وري ڪنهن ڏائڻ جي ڪنهن نظر لڳي ويئي. جتي هر ماڻهوءَ جي چهري تي مرڪ ڏني ويندي هئي اتي هاڻ مايوسي ۽ موڳائپ ڀٽيءَ سائر ڪري. روشن وارو شهر، جتي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾، شادين جا شاديانا ۽ شادمانا هوندا هوا، اتي جتي ديهن ڪاڻ رکهو "مفر خواهون" پوون تيون ڏجن وڃن!

ڏٺو وڃي ته ڪراچي نه فقط سهڻو سلڇڻو ۽ شاهوڪار شهر هو پر ساڳي وقت غريب نواز ۽ لڪ پال پڻ هو. هتي وڏا هوٽل هوا ۽ وڏي جي عيش ۾ تي رنج سڀ ريبا خرچ ٿي آهيا. پر سستن ماڻهو لاءِ ڏهن پارهين آني ۾ پيٽ پوچا ڪري ٿي سگهندي هئي. هتي اميرن جي اڪثريت هئي، پر هتي غريب نسبت اميريءَ واري لاپرواهيءَ جي لاڙ هئندو هو. ڪو ڪنهن تي فلڪ تي ڪاڻه آهندو هو. هرڪو هتي پنهنجي خانيءَ خان هو. رڪشا وارو به اهڙي ڏک ڏيندو جڻ ته لک تي سڀ ڪوٺي آيو هو.

لاٽ جو پٽ ساڻن هوندو ته ڪنهن سلام نه ڪيا، پر ڪنهن اک ورائي به ڪو ڪونه نهاريندو ته الاجي ڪهڙو جانور وڃي رهيو هيو. جي ڪو وڏو ماڻهو هيو ته پنهنجي گهر لاءِ گهر ٻري ته. ماٺ ڪري ويٺس. پر ڪراچيءَ ۾ ڪو ڪنهن جي ڪاٿ نه ٿو ڪڍندو. هتي سڀ ڪي فرمان اڃا پوري هوا، ڪي جالب عبل پوري نه ڪي رنگس اڌروهوي.

ڪراچيءَ کي نه ڪنهن پڪ پارالو ڏنو ۽ ڪنهن ڪوسر واءُ لڳو. ڪراچيءَ کي هٿ وڏائي ۽ پنهنجي پٽ پراڻيءَ ماراهو. دنيا ۾ ڪـوڙ گهمسان پيا ٿيندا آهـن ۽ پڪ ڪـان، بيروزگاريءَ ڪان پيا وري مهانگائـي ۽ اڻهوند ڪـان. هتي خدا جي فضل سان اهڙي ڪا لاچاري نـه هئي ۽ نه آهـي. هتي اسان نه ڪٿي پڪ ڏٺي ۽ نه ڪو ڏڪو پيا انـڪ اڪهڙو ڏٺو. بلڪ هتي نهچي ملڪ جي مالڪ جو ڏيرو هيو. هر ڪنهن ڪڙچ ۾ پنهنجي هٿي پيا سهر اسڪور. هي مال املاڪ جي راج ڪاڻـي هئي. ماڻهو هت نچندو نظر ٿي آيو. هر هڪ ڊنو ٿـي اوپراهون ٿي ڏيون. سون هزارن واري ته هتي سڀ پس ٿي ڪاله هئي. هر هڪ لکن ۽ ڪروڙن ۾ هيو. ڪراچـيءَ ۾ ته گداگرن به گهٽ ۾ گهٽ رهو ٿي گهرو وڙنه هر هڪ جو سوال ڏهن واري نوٽ لاءِ هيو جو سنڌ جـي ڳوٺن ۾ مزدور جـي ڏهاڙي واري ڪمائي جي به پڻ هيو.

جيو ٿي ويو ته هن شهر ۾ مهاجر رهندڙ هوا. سون تـه ڏاڍي ڳولا ڪئي پر مونکي ته مهاجر ڪٿي به نه نظر پيا. هتي ته سڀ محل ماڙين باغ ۽ بنگلن وارا پاڻ هوا. سڀ رنگس هـوا. سون سيڻي سوسائٽين ۾ جاچ ڪئي. پي اي سي ايچ ڪان وٺندي گلشن اقبال ناظمن، ڪورنگيءَ ڪـان ڊيفنس، ڪلفٽن، زيبا زما وٺندي ناظم آباد ۽ لالوکوت تائين تلاش ڪيم ته مون نه مون ڪٿي اٽ پاٽ ۾، ٿنبن ۾، ڪن وارين پونگن سمورڙين پيا جهڳين ۾ ڪو مهاجر رهندو ڏٺو. مونکي ته هر هڪ محلن ماڙين ۽ ملڪن جا مالڪ ڏسڻ ۾ آيا. هرڪ ڪي ڏوهوتا ۾ ته ڪي هونڊا اڪارڊ ۾ سوار هوا. سنهي ۾ سنهيا ته موٽر سائيڪل ۽ اسڪوٽر سوار

هوا. ٻه اهي مهاجر الاجي ڪٿ هليا ويا هوا جي ورهاڱي
وقت لڏجي قرب انڪ اڪهاڙي بڪني ٻهڪ هٿ اچي پناهگير ٿيا
هوا. هي ته ڪا ٻي مخلوق هئي. سندس ٻهڪ پيرڻل ۽ ڪ...ات
آڪڙيل ۽ سهڻل هوا.

هي ملڪ ڪنهن جي اڪيلي ملڪيت نه آهي ۽ نه وري
ڪنهن جا منش حق واسطا قائم آهن. هي سوچ به غلط ٿيندي
ته جي ڪالهه پناهگير اسان جي هت وارد ٿيا سي ملڪ جا مالڪ
يا خالق آهن. يا هنن دهراهن جي اچڻ کان اڳ هتي اونده
هئي ۽ ماڻهو وڻن ٽڻن ۾ واهيرو ڪندڙ هوا ۽ هنن اچي ملڪ کي
منو ڏنو. ٻي صورت ۾ ملڪ جا پرهيلا ٿين ها. هي برابر آهي
ته اڄي جن اسان جا پائر آهن ۽ ٻاهوين برادريءَ ۾ گهوڙي ڪن
برابر ٿيندا آهن ۽ جڏهن "وڏ ننڊائي" واري ڪهاڻي ڪتب
آندي وئي ته ٻوو اها رونڪ به اصلي رهاڪن کي ملڻ گهرجي.
ڪراچي ملاحن جو ڳوٺڙو هو. جو ڪما ٻرات ٿوريا سندس
والاڀسري ۽ سواه هوا جي صدين تائين سندس سرحدن ۽ رستن جي
نگهباني ڪندا رهيا. هاڻ اصلي رهاڪن کي ڌڪا ڏيئي سندن
ڳوٺن تي ترنڪڙ گهماها ٿيا وڃن ۽ زمين مال غنيمت جيان
ناني ويڙها ڦاهي ونڊ ورهاست ڪئي ٿي وڃي.

ڪراچيءَ ۾ ڪيئي قومون وسي ٻسي رهيون آهن جي
صدين کان هت آباد آهن. ملاح مهراڻي ڪانماوارڙي ڪڇ جا
بوري پارسي سلاڻا گواني دکني ۽ هندو، مڙني جي مايا جي هن
شهر ۾ سمڙب ٿيل آهي. ڪراچي جا لهن مالڪن ۾ وڏي ضرور
آهي پر ٿهي جڙني ڪوس اداني تي صديون ٿيون آهن. انهيءَ
ڪري ڪراچيءَ تي ڪنهن اسه هڪ قوم يا برادريءَ کي
مالڪيءَ جي دعوي ڪرڻ نه جڳائي ۽ نه وري ڪنهن قوم جي
"هڪ هٿي" هن شهر ۾ قائم ٿي سگهندي. جڏهن کي
ماڻهو هن غلط فهميءَ ۾ مبتلا آهن ته سندن مرضيءَ مطابق ڪن
ماڻهن کي هتي رهڻو پوندو ۽ ٻين کي هتان نڪري وڃڻا پوندا.

اهو دل کي خوش رکڻ لاءِ خيال سٺو آهي پر عملي طور ناممڪن آهي.

ڏٺو وڃي ته جن ماڻهن ڪراچيءَ ۾ وڳوڙ ڦهلايو ۽ شهر ۾ ڦرلٽ ۽ ڀڃ ڊاهه ڪئي، تن دراصل سموري ملڪ ۽ قوم کي ڀاري نقصان پهچايو آهي جنهن جي تلافي ڪرڻ ۾ ڪيئي سال لڳي ويندا. ڏوڙ ڦوڙ ۾ جا مال ملڪيت تباهه برباد ڪئي وئي يا موٽرون ۽ بسون ساڙي رک ڪيون ويون تنهن کان سواءِ ڪارخانن کي ڪروڙها روپين جو گهاٽو سهڻو پيو آهي. جي آباد گهر برباد ٿيا، جي گهراڻا يتيم ٿي ويا ۽ ٻيا جي انسان پيدا پار نوجوان ۽ عورتون موت جي گهاٽ چاڙهيون ويون انهن جو ته ڪاٿو ئي ڪونه آهي. خبر نه آهي ته ڪنهن ۽ ڪهڙو سوال صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ هي هل هنگامو رچايو هو ۽ هاڻ کيس ڇا حاصل ٿيو هوندو؟

اسان کي جڳائي ته اسين ماڻهن کي هئان ان ڇڏيون ۽ هڪ ٻئي سان انسانيت جو سلوڪ ڪريون ۽ آئنده پيار محبت ۽ ڀائپيءَ ۾ پنهنجون جيئڻ گڏجي گذاريون. پر جيڪڏهن ڪنهن کي اڃا به پنهنجو جوش جاري ۽ اجايو ڏيکارڻو آهي ۽ زور پرکڻو آهي ته پوءِ هي گوءِ هي ميدان. ماشاالله. جاڙي به چڱي سٺي.

سهراب ڳوٺ

سهراب نالي ۾ هڪ ڳوٺ آهي جو ڪڇ ۾ ڏينهن اڳ ”ڳهڙو“ هوندو هئي نه حڪومت هئي نه موڪل ۽ نه ڪو قاعدو قانون. هتي اڄ ني اڏا هوا هٿيار ۽ هيروئن جا هٽ انهن وڪامندا هوا جيئن سبزي منڊيءَ ۾ بصر پٽاٽا ملن. ”ٻاڙو“ مارڪيٽ الڳ هئي جتي دنيا جي هر چيز وڪامندڙ هئي جنهن جي دل يا ضرورت پوري نه ٿيندي هجي. شهر جون فيشن پاريون وڏگهرانيون عورتون ته فارين ڪپڙو لاءِ هت ڪثر پيون ڏسنديون هيون. شادين جا جوڙا پوتا ۽ ڏاج ڏيوٺ به اڪثر هتان ئي خريد ڪيو ويندو هو. هتي هر قسم جي سمگلنگ جو سامان، چرس، آفيم، هيروئن ڪان ويندي ڪلاشنڪوف تائين موجود هو. روڪڙ ڏيئي مال وٺو هيو. هن قيمت مقرر ٿيل هئي نه ٽيڪس هئي ۽ نه وري ڪا رسيد هئي.

هر سال ۾ هڪ اڌ ڀيرو ٽاڙ تي پوليس، ڪسٽمس يا ڪوسٽ گارڊ جي چڙهائي ٿيندي هئي جنهن لاءِ دڪاندارن کي اڳواٽ چتاءُ ڏنو ويندو هو ته فلاڻي تاريخ ”چيڪنگ“ ٿيڻي ويندي، پوءِ رسم پوري ڪري ڪجهه نالي ماتر ملڪار چيزون هٿ ڪري مارڪا موٽ ڪانيندا هوا. هن قسم جو ”ڊرامو“ هتي حڪومت جي هر ڪاتي جي ياران هر سال رچايو ويندو هو. فقط هي ڏيکارڻ لاءِ، ته ڪاتي وارا ”پهرو سجاڳ آهن“ ۽ پنهنجي ڊيوٽي ڪري رهيا آهن. هوڏانهن حقيقت هيءَ آهي ته هرهڪ ڪاتي طرفان ”منٿلي“ ماهوار ”ڏڪڙا“ مقرر ٿيل آهي جا ايمانداريءَ سان عملدارن تائين سهاه ۾ حصه رسيءَ سان ورهاست ڪئي ويندي آهي. ان سان گڏ پنهنجي ڪاتي جي ڀرم رکڻ خاطر چنڊي چماهيءَ چڙهائي ۽ چيڪنگ جو

ڇڙو پوک ۽ عوام جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ لاءِ ٺهيو ويندو آهي جنهن شيخ جو ڪم، ٿيندو رهي ۽ شيطان به ناراض نه ٿئي.

جڏهن کان وڏي قانون نافذ ڪندڙ ڪاتن ۾ رشوت وارو وهنوار عام جام ٿيو آهي تڏهن کانوٺي سمگلنگ سڀني ڌنڌن کان وڌيڪ آسان ۽ سوارو پيشو ٿي پيو آهي. اڳ ڏهه ويهه سيڪڙو ايماندار عملدار هوندا هوا انڪري ايڪهه رشوت ڏيندي اڳاٽ کي هيڪ ٿيندي هئي. هاڻ ته ساڪ ٿي منصور ٿي پيو آهي. هاڻ ڪنهن کي اهڙي هيڪ ٿين جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. اڻندو هاڻ ته هر هڪ کي نوٽن جي "هيڪارن" ۾ اچي جنهن اڳ عطر عنبر جي خوشبوءِ ايندي هئي. هاڻ ته ڏاڍي سهولت ٿي پئي آهي جو سڀني جهول جهلو پيا آهن ته "مال پالي" هلايو. پوءِ پنهنجو ڏنو پرو چنو.

سهراب ڳوٺ ڪو سال اڳ ۾ ڪونه ڏٺو هو پر ايامن کان منجهس مال ۽ مخلوق جو اضافو ٿيندو پئي رهيو. هڪ ته هت جا رهاڪو سڀيئي هڪ قوم سان واسطو رکندڙ هوا جنهن ۾ چغلي يا ڪلا جو دستور ئي ڪونه هو چاڪاڻ ته هرهڪ جو ساڳيو ئي ڌنڌو هو. جي حڪومت طرفان چوڪسيءَ لاءِ ڪاتا مقرر ڪيل هوا تن کي سندن "ڏ ڪيٺا" باقاعده ڏني ٿي ويئي پاڪ ڪهن ڪهر ويٺي پهچائي ٿي ويئي. شهرن کي چاڪاڻ ته ٽئڪس ۽ محصول نه پرڻ ڪري "شون" شهر جي بازاري اڳهن کان ڪهٽ قيمت تي ٿي ملهون ٿيئندڪري ڪين به ڪا خاص شڪايت ڪانه هئي. مطلب ته هرهڪ جي من جون مرادون پيرن پڄايون ٿي، پوءِ ڪنهن کي ڪهڙي ڪتي پئي هئي جو قات ڦڙي خلق مڃائي ۽ سر تي ڪلا جو ڳهانڪهو ڪڻي؟

افغانين آني سهراب ڳوٺ کي چار چنڊ لڳي ويا چاڪاڻ ته هاڻ ته اهڙن مالهن اچي هت خيما کوڙيا هوا جن جي اندرين ٿي ڪانه هئي. نه وري ڪانئن پڇا ڳاڇا ڪرڻ جي ڪا ضرورت ئي هئي. هنن ته ڪراچيءَ کي اهڙن ٿي ڏٺو جيئن محمود غزنوي سومنات کي، جنهن مندر لاءِ مشهور هو ته هتي هيري جواهر ۽ سون جا ات رکيل آهن. پوءِ ته جا ڪسر رهيل هئي اها

۽ پوري ٿي. جو ڪاروبار اڳ لکي ڇهي رات جي ٻارنهين ۽
ٿيندو هو هاڻ ڏينهن ڏٺي جو ٽڻ لڳو ۽ مال جي ڏڙ ڏڙ ۽
ٻي ڏڙڪ سولائي ٿيندي رهي ۽ سهراب ڳوٺ ڦرندو ۽ ڦاندو رهيو.

شهرين کي سهراب ڳوٺ جي برڪت ۽ فيض جو عام
ڏڍهن ٿيو جڏهن نوجوانن ۾ ڇوڪرن جو انهن عام ٿيندو رهيو ۽
اسڪول ۽ ڪاليجن جا شاگردن تائين هيءَ وبا ڦهلندي رهي.
هڪ اندازي مطابق اٽڪل اڍائي هزار ماڻهو ته فقط هن ڪم
ڪلاڻ ۾ رنڊپا ويا هوا جي ڏماڙي شهر جي ڪنب ڪڙچ
وارن پان جي دڪانن تي سندن روزمره واري ڇوڪرن جي ڪوٺا
پهچائيندا رهندا هوا ڇاڪاڻ هڪ ته ڇوڪرن دڪانن تي رکڻ ۾
پڪڙجڻ جو خطرو هو ۽ ٻيو وري مهانگي هئڻ ڪري ناليءَ جي
سهڙپ ڪرائي ٿي پئي. انهيءَ ڏينهن ۾ په دلها درڪ پهچائي
ٿي وئي جا گراهڪن کي "ٽري نائٽ ٽري" ۽ "زهرو زهرو سئون"
جي علامت ۾ وڪرو ڪئي ٿي وئي. ڇوڪرن ۾ قسمن ۾ وڪرو
ٿيندڙ اهي، هڪ سرانجهڙي رنگ جي جا ڪهه ۾ سستي آهي ۽
ٻي بالڪل سفيد پائوڊر جي صورت ۾، جا نهايت مهانگي آهي
۽ قاتل ۾ به "هن ڪن" جو اثر رکندڙ آهي. ياد رهي ته اسان وٽ
هن نشي کي جو پورو اج ڪان سٽ سال اڳ پيو. اسان وٽ اڳي افيم
جو واهپو ڪندڙ لاءِ چيو ويندو هو ته "ڪاري تي پيرا" آيو
اٿس، ڇوڪرن واپرائيندڙ لاءِ وري هاڻ شايد هي چيو ويندو ته
"اڇو منهن" ٿيو اٿس. افيم ته هاڻ جي حالت ۾ نشي کي پهڙا
ٿيندي هئي پر هيروئن واري همراه کي جي وات تي خدا نه
ملي ته پوءِ اهين پيو تڙپندو ڇڙ ته ڪنهن تڪبر ڏني اٿس
سهراب ڳوٺ هن نشي وڪا جو ماڳ مڪان ۽ مقام هو.

نيٺ قدرت کي ترس آيو ۽ وري اماڻائين سنڌ حڪومت
کي ڏيون جنهن سهراب ڳوٺ تي چڙهائي ڪرڻ جو پروگرام رٿيو
۽ عمل ۾ آڻي سٽس البوزر ڪيائيو. منهنجي خيال ۾ پاڪستان
اندر هي پهريون واقعو آهي جو هڪ صوبائي حڪومت اهڙو
وقتائتو ۽ جرئت ڀريو قدم کنيو آهي. "سهراب ڳوٺ" فقط سمگلرن
۽ سمگلنگ واري سامان جو مرڪز نه هو پر قوم جي اڻنه

واري نسل کي تباه ۽ برباد ڪندڙ "زهر" جو اوتارو پڻ هيو، هي ارادو آهي ته هن واقعي ڪئي ڪيئي افسوسناڪ واقعا پڻ ٿيا جن ۾ ڪيتري قيمتي انساني جانيون پڻ ضايع ٿيون ۽ـ ر انهن حادثن جو هن آپريشن سان ڪو واسطو ڪونه هيو. هيءَ پڻ ڳالهه آهي ته اسانوٽ رهندڙ قومن ۽ برادرين جا پاڻ ۾ جهيڙا جهٽا ۽ حساب ڪتاب هلندڙ آهن ۽ وارو ملڻ تي هرهڪ پنهنجو ليکو ڪتائڻ ۾ لڳي ٿو وڃي.

هاڻ هي حڪومت جي ذميواري آهي ته اهڙا اپاءَ وٺي جيئن اسان وٽ آئنده سهراب ڳوٺ ۽ نير نسم ٿين ورنه سموري ڪئي ڪماڻي ڪٽ ٿي ويندي. بهتر ٿيندو ته ڪراچيءَ کي مڪمل طور چوڌاري ڪڙو چڪاڙهيو وڃي. جيڪڏهن شهر جو درد ڪوٽ ڪٽي نه به اڏايو وڃي پر شهر ڏانهن جي اچ وڃ جا مکيه لنگهه يا دروازا آهن تن تي "چيڪ پوسٽ" قائم ڪيون وڃن ۽ آمدورفت تي سخت نگراني ۽ چوڪسي رکي وڃي جيئن ڪنهن به نشيدار يا ٻئي غيرقانوني سامان جي سمگلنگ ناممڪن ٿي پوي. هونئن به هاڻ وقت آيو آهي ته سمگلنگ ۽ سمگلرن خلاف اپاءَ وٺڻ لاءِ نئين سر سوچ ويچار ڪيو وڃي.

جيستائين سهراب ڳوٺ واري جاءِ واردات جو تعلق آهي ته هن ميدان تي " اپڏي آباد " يا " ستار نگر " جي نالي سان " محتاجن " لاءِ هڪ " ننڍي شهر " تعمير ڪري شهر جي جملي گداگرن ۽ بيڪارن کي هت آباد ڪيو وڃي ۽ هتي ڪن اهڙي قسم جا گهرو هنر سيکاريا وڃن، جئن هو اڳتي هلي ملڪ جا مان وارا شهري بڻجي سگهن، سڄاءِ ان جي جيئو هو دائمي طور انهن تي چٽي بڻجي انهن وٽن جي زندگي زهر ڪندا رهن.

اڄ اوهان کي ڪراچيءَ جي هر ترڪڻ سگنل، چوسون يا چورنگيءَ تي انڌن منڊن ۽ اولن لنگڙن جا ڪٽڪ ڏسڻ ۾ ايندا جي ماڻهڪڙ جهان سوڏين کي ورائي ٿا وڃن ۽ مسافرن جي منهن آڏو پنهنجا زخمبل قلمبل ۽ ڪٽيل انگ عضوا ايئن طور نمائش ڪندا ٿا رهن. ورهي جي آنو پٽو ولسي جان چڙين تڏهن به چڱو. ڏيو ته نوٽ نه ته پٽ ۽ پاراتا. هن قسم جا موذاج ۽

گداگر ڪراچي شهر جو هڪ دائمي تماشو ٿي چڪا آهن. بهتر آهي ته کين هڪ هنڌ تي جمع ڪري کين عزت مان سان روٽي کائڻ لائق بڻايون. پوءِ جيڪڏهن کين پنجاب جي رهاڪن جيان "ست مرلا زمين" ڪٿي عطا نه ڪيون تڏهن به سندن لاءِ "چهرءِ چانور" يا "روٽي ڪپڙي مڪان" جو ڪو انڌو منجهو انتظام ته ڪريون. سنڌ حڪومت هن ڏس ۾ عمل ڪري جس کٽي ته ڀلو.

شيخ عبدالقادر جيلاني رح - ۱

ٻارهين صديءَ وارو زمانو مسلمانن لاءِ وڏي آزمائش وارو دور هو. هڪ طرف حسن بن صباح جي فدائي ٻوٽليڳن "Assasins" هر مسلم ملڪ اندر قتل ۽ غارت جو بازار گرم ڪئي ۽ هزارها ماڻهو، سياسي اڳواڻ، عالم دين، دانشور ۽ مفڪر ٻوڙي موت جي گهاٽ چاڙهيا ويا. ٻئي طرف وري صليبي ويڙهن جي شروعات ٿي. پهرين صليبي جنگ پنج سال ۽ ٻي ٽي سال لاڳيتو جاري رهي. هنن ٻنهي جنگين ۾ لکين معصوم ۽ بيگناه مسلمان قتل ڪيا ويا. هن دور ۾ بغداد مسلمان پناهگيرن سان ٽمٽار ٿي ڇلڪندو رهيو. ڪردستان صليبي فدائي بنان روڪ ٽوڪ جي ملڪ ميدان ڦريندا ۽ لٽيندا رهيا. سلجوقي سلطانن کي پنهنجن گهرو جهيڙن جهڳڙن کان ئي فرصت ڪانه هئي جو ڪردستان حملي آورن جو مقابلو ڪن. هي هڪ عجيب ڪشمڪش وارو دور هو جنهن ۾ نه امن امان هو ۽ نه جان مال جي سلامتي. جو به ماڻهو جتي به هو تہ حيراني ۽ پريشاني ۾ مبتلا هو.

هي زمانو هو جڏهن شيخ عبدالقادر جيلاني پنهنجي وطن "جيلان" کي خيرآباد چئي بغداد لڏي آيو. وقت جي حالتن هناندر جي نوريون گهڻيون علم پرائڻ جون سهولتون ميسر هيون سي حاصل ڪيائين. ڪجهه مدت ڪانپوءِ هڪ صوفي بزرگ شيخ حماد جو شاگرد ٿي رهيو ۽ جنهن کان روحاني فيض حاصل ڪيائين. پوءِ هڪ درگاهه جي ڪنڊ واري عبادت الاهي ۾ مصروف ٿي ويو ۽ لڳاتار ٻارنهن سال دنيا جي مڙني معاملن کان پاسيرو رهيو. ٻارنهن ورهين پڄاڻان شيخ عبدالقادر ماٺ جو روزو

چوڏي بغداد جي شهر ۾ تبليغ جي سرگرمات ڪئي ۽ روزانو هڪ مقرر ماڳ تي اچي واعظ ڪرڻ لڳو. تبليغ لاءِ سندس پنهنجوچوٺ هي آهي ته ڪنهن هنڌتي آواز جا اندر جي پڪار ڏي. علم جا طالب ۽ شائق هزارن جي تعداد ۾ ڪين ٻڌڻ لاءِ ايندا رهيا. ٿوري عرصي اندر ماڻهن جا هجوم ايترو جمع ٿيندا رهيا جو پنهنجي واعظ وارو دستوري ماڳ بدلائي ڪين وڏو ميدان ڳولڻو پيو.

ايڪونجاهه سال عمر ۾ شادي ڪيائون ۽ ايڪانوي ۾ رحلت. نهايت حليم ماڻهو ۽ محبتي انسان هو. عام طور ڪين "محبوب سبحاني" سڏيو ويندو هو جنهن سنڌ ۾ ڪين پيران پير بادشاهه دستگير ۽ ٻارهين وارو چيو ويندو آهي. سندس چهرو نوراني هو ۽ عام ماڻهو فقط سندس ديدار لاءِ ڪاهي ايندا هوا. ڳالهائڻ وقت ائين معلوم ٿيندو هو ڄڻ سندس مک مان ماڻڪ موتي ڇڻي رهيا آهن. سندس واعظ وقت ٻڌندڙن تي ايترو ته گهرو اثر ٿيندو هو جو ٻڌڻ جا ٻهر خالق ڪين ٻڌندي رهندي هئي. چپ چاپ جو عالم هي هوندو هو ڄڻ ته ماڻهو پنهنجاهن تي ڇڪا هوا. سندس واعظ جي ٻڌائيءَ ڪئي هوءَ ته ماڻهو گهرن ڏانهن ورڻ جو نه ڪندا هوا ڄڻ ته سندن پاس پوري ته ٿي هئي. مسلم صوفين ۾ ڪين "اڳواڻ" جي حيثيت حاصل آهي. قادري مڪتب فڪر جو باني وڏائين جنهن جي حلقي ۾ اسلامي دنيا جا ڪيئي مشهور معروف صوفي شامل ٿيا.

"فتوح الغيب" شيخ عبدالقادر جي اسي عدد واعظن جو مجموعو آهي جي هن مختلف موقعن تي بيان فرمايا هوا. هڪ ڳالهه جا شيخ جيلانيءَ پنهنجي هر واعظ ۽ خطبي ۾ ورجائي اها هيءَ هئي ته "سماجي الرائفري ۽ بي سلامتي، نتيجو آهي ماڻهن جي نفسا نفسيءَ ۽ هن دنيا جي خواهش ڪري ڇهڻي ۽ چنبڙي پوڻ جو." ڪوڙ ۽ وڳوڙ علامتون آهن ته انسان هاڻ هن دنيا جي عارضي مال املاڪ مٿان ڳوه جهان جنبا ڪوڙي ويهي رهيو آهي ۽ پنهنجي ازلي انجام ۽ مالڪ جي ياد کي وساري ڇڏيو اٿائين. ماڻهن ۾ خوشحالي تڏهن ايندي جڏهن فرد جي روحاني ۽ دنيوي تقاضائن وچ برابري آندي ويندي ۽

ماڻهوءَ جي پنهنجي لاءِ ان جي ڀونواري ڏيندي.

امن امان ۽ سلامتيءَ جي حاصلات لاءِ محبوب سبحانيءَ جو پيغام هي آهي جو مقدس چوڻن واعظ ۾ ڄاڻايل آهي ته "هن دنيا جي وهنوار ۾ ايترو مصروف نه ٿيو جو اوهان کان دين ۽ آخرت پٺتي وسري وڃن. پنهنجي خواهشن جي چنبي چاڙهي کي مختصر ڪريو ۽ لوڀ لالچ کي ترڪ ڪريو. مقدس فرمان هيو ته پنهنجي دل دماغ کان عيش عشرت موڙي ۽ موج جو خيال بلڪل ڪڍي ڇڏيو ۽ ڏکاري ڪيڏي ڇڏيو ۽ غربت ۽ مسڪينيءَ کي پنهنجو ڪيو. ان حد تائين جو اوهان جي اندر ۾ ايترو به حرص ۽ سواد نه رهي جو هڪ ڪارڪ جي حالي ڪکڙي چوڻ ۾ ٿو اچي.

فرمائي ٿو ته چنگائي ۽ برائي ٻئي هڪ ۽ ساڳئي وڻ جا ڄاڄڙا ميوا آهن. هن دنيا اندر جو ڪجهه به آهي خالق جو جوڙيل آهي. ٿوري جو اسين اڪثر ڪري برائي ۽ مندائيءَ کي پاڻ ڏانهن منسوب ڪريون ٿا. هي برابر آهي ته ماڻهن کي ڪئي مصيبتون اچن ٿيون ۽ مشڪلون ٿيون پيون جن لاءِ هو ذميوار آهني نه. پر روحاني آنت ۽ اطمينان، جو هر صوفيءَ جو اولين منزل مقصود آهي، فقط تڏهن حاصل ٿي سگهندو جڏهن ماڻهو ڏک سورن جي مدرسي ۾ سور سختيون برائي رچي راس ٿي پار پوندو. هن ڪاڻ ڪان سون نڪرڻ وول اڪثر ڏاڍن ڪڏ ڪاڏڙ هوندو آهي ۽ پوءِ ڏس باهه جي ڪورن ۾ ساڙي پچائي ۽ منداڻ تي وڏاڻ هڻي پوءِ سوڏي سون ڪيو ويندو آهي.

اهڙو ڏک سور جو سالڪ کي اي ڏوهي ۽ اي قصور پهچي ٿو سو مقدس روحاني رتبي جي علامت ۽ اهڃاڻ آهي. هن ڳالهه ۾ پيغمبر پاڪ جي هڪ حديث پڻ آهي ته "ڪاسان پيغمبرن کي ڪيترين آزمائشن کان لنگهائو ٿيڻو پوي ٿو جي گهڻو ڪري درجي ۽ مرتبي مطابق مطا ڪيون ٿيون وڃن." در اصل مول مقصد آهي برائيءَ تي چنگائيءَ جي فتح ۽ ڪامراني. ان غرض خاطر دين ايمان تي هر حال ۾ ثابت قدم رهڻو آهي. ڪاميابي نه فقط آخرت ۾ پر هن دنيا ۾ حاصل ڪري ٿي سگهجي. جيڪڏهن

ماڻهو پنهنجي دين ايمان سان سچو آهي ته پوءِ مٿس نازل ٿيل آيتن جي آڳ ٺري ويندي .

چائاني ٿو ته ماڻهو چئن قسمن ۾ ورهايل آهن. هڪڙا اهڙا جن کي نه زبان آهي ۽ نه دل . هي اهي ماڻهو آهن جن جو مخلوق ۾ ڪهڙائي آهي. هنن کي نه سچ جي لوڙ آهي ۽ نه اخلاقي ڪٿن جي. هي ماڻهو فقط پنهنجن حواسن جي غلاميءَ ۾ زندگي گذارڻ جا عادي آهن. ٿي سگهي ته هنن کي حق سچ جي دعوت ڏني وڃي جنهن ڏک ٿئي هلڻ پيغمبر پاڪ جي نقش قدم جي پيروي ڪرڻ آهي ماڻهن جو ٻيو قسم هي آهي جو جن کي زبان آهي پر دل ڪانه آهي. هي ماڻهو اڪثر ڪري علم ۽ عقل جا صاحب ٿين ٿا ۽ علم جي دولت سان مالا مال آهن. هو زبان جا چتر ۽ چالاڪ ٿين ٿا، جنهن ذريعي هو ماڻهن کي حق سچ جي زندگي گذارڻ جي تلقين ۽ تبليغ ڪن ٿا. پر هو پاڻ پنهنجي زندگي حواسن ۽ هوائي خواهشن جي پوري ڪرڻ ۾ ٿا گذارين. سندن تقريرون ۽ تحريرون دلچسپ ۽ دليل واريون آهن پر سندن دل هوماري ۽ ڪاري .

ٽئين قسم جا ماڻهو اهڙا ٿين ٿا جي دل وارا ته آهن پر ونن زبان آهڻي ڪونهي. هي ايمان وارا ۽ مومن ماڻهو آهن. هنن کي پنهنجي اوڻاين وڏائين جو پورو پورو احساس ٿيو رهي. هو پاڻ هوئي پنهنجي ڪوتاهين ۽ ڪمزورين جي تلافي ڪرڻ ۾ مشغول رهن ٿا. ونن اڪيلائي ۽ سانت وارو ماحول آهي جو سندن روحاني صحت لاءِ لازمي آهي. بجاءِ انهي جو اڪ شخص ڪري رات وهالميندا رهن پا ٻين ماڻهن سان ملي تماشبيني ڪندا رهن. آخري قسم انهن ماڻهن جو آهي جن وٽ دل ب آهي ۽ زبان بہ آهي. هنن وٽ الله پاڪ جو صحيح علم موجود آهي ۽ هو حق سچ کي چاڻي ۽ پروڙي سگهن ٿا. جيئن ته هو حق سچ سان هموار ٿيل آهن ان سبب هو پيغمبرن جا حقي نمائندا آهن. هو انسانيت جي وڏي رتبي تي سرفراز رهن ٿا جو پيغمبرن ڪانهوءِ وارو مرتبو آهي .

خط، انٽرويو ۽ تقريرون

شيخ اياز جي شايع ٿيل هن ڪتاب مان ڪنيل ڪجهہ ٽڪرا:-

* اڄ تہ اڄ سڀئي اهو وعدو ڪيون تہ اها ثقافت جا پٽ ڏٺيءَ ڪان سن جي سائينءَ تائين ساهہ سان سانديي ويئي آهي، جا ڪينجهر ڪان ڪارونجهر تائين پکڙي پيئي آهي. جا موهن جي دڙي ۽ اروڙ جي اتهاس ۾ جرڪي رهي آهي، ۽ جنهن پوري برصغير جي تهذيب تي پنهنجا ترورا ڦهلائي ان کي زندگي بخشي آهي. اها ثقافت اسان پنهنجي جند جان کان عزيز رکنداسين.

* منهنجا سڄڻو! اهو "جيئي سنڌ" فقط جذباتي نعرو نہ آهي، جنهن سان ڪوٽ جا قلعا لڏي وڃن ٿا ۽ انهن جي ڪنگرن ۾ ڪنبڻي اچي وڃي ٿي. ان نعري جي پس منظر ۾ ثقافت ۽ قوميت جو اهو تخيل آهي، جو سنڌ جي تقدير بدلائي سگهندو آهي، ۽ جو انهيءَ جڙتو ثقافت جي جڙ تي ڪهاڙيءَ جو وڍ آهي، جا اوهان تي مڙهي ويئي آهي. قوميت نہ فقط ٻوليءَ جو ڳانڍاپو آهي، نہ فقط ڌرتيءَ ۽ روٽيءَ جو ڳانڍاپو آهي؛ قوميت اهي سڀئي ڳانڍاپا هوندي بہ انهن کان ڪجهہ وڌيڪ آهي. ڳنڍير جي ڳنڍيڻ ۾ جيستائين ماروئڙن جو من ٻڌل نہ آهي، تيستائين قوميت جو تخيل مڪمل نہ آهي.

* اي تاريخ جي تسلسل جا پاسبانو! اي منهنجيءَ ڌرتيءَ جا سير قريا انسانو! ترقي پسند اديبو! سنڌڙيءَ جا سپوتو! اوهان شعر ۽ ادب ۾، اوهان پنهنجيءَ هر فني تخليق ۾، پنهنجيءَ هر تحرير ۽ تقرير ۾، انساني عظمت جو پرچم بلند رکندا اچو؛ هڪڙو ڪٽجي ڪري، تہ ٻيو هن جي پرچم کي هن جي هٿ مان وٺي، ان کي اڳي کان بہ وڌيڪ اوچو ڪري، اڳتي وڌي.

* سنڌ هڪ حقيقت آهي جا هنن ڪي اکين ۾ گهوري چٽي رهي آهي تہ:- "مان موهن جي دڙي کان وٺي اڄ تائين زنده رهي آهيان دنيا جي ڪائي بہ تهذيب مون کي مٽائي نہ سگهي آهي، جي بہ تهذيبون هتي آيون هنان جي مٽيءَ ۾ جذب ٿي چڪيون آهن."

* اي سنڌ جا سپوتو! پنهنجو ڳاٽ اوچو رکو! سنڌ جا پٽائي پيدا ڪري سگهندي آهي، ان جي مٽيءَ کي سلام ڪيو! اها مٽي امر آهي، ان کي ڪوئي بہ مٽائي نہ ٿو سگهي.

آڪٽوبر 1987ع ۾ شايع ٿيندڙ

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر 99

راڄ - گهاٽ تي چنڊ

مصنف: شيخ اياز

شاعري جو هڪ اهڙو ڪتاب:

جيڪو اوهان پڙهڻ چاهيو ٿا
جيڪو اوهان ڳائڻ چاهيو ٿا
جيڪو اوهان ٻڌڻ چاهيو ٿا
جيڪو اوهان سانڍڻ چاهيو ٿا

اڇي ڪاغذ تي خوبصورت نموني ڇپيل
خوبصورت ٽائيٽل- صفحا 280 جي قريب

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو خاص نمبر

(ڪتاب نمبر 100)

؟

انشاالله نومبر 1987ع ۾ شايع ٿيندو

الطاف شيخ ۽ ماهتاب محبوب
جا شايع ٿيل ٻه نوان سفرناما

”زندگي ۽ مڇ دريا ۾“

خوبصورت ٽائيٽل- صفحا 194- قيمت -/30 رپيا

”سرهي سرهي سار“

ڪل 236 صفحا- 24 صفحن تي تصويرون- قيمت -/35 رپيا.

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جا شايع ٿيل ڪتاب

١. بين الاقوامي قانون ۽ تنظيم	فيروز احمد	٢٠/-
٢. جيل ۾ ٢٢ مهينا (ڀاڱو ١)	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٣. اڌ ملاقات (خط)	طارق اشرف	١٢/-
٤. جيل گهاريم جن سان	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٥. جيل ۾ ٢٢ مهينا (ڀاڱو ٢)	طارق اشرف	١٢/-
٦. زندگيءَ جو تنها مسافر	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٧. ٤- مارچ ۽ سنڌي جوڌا	--	(ختم ٿيل)
٨. بهترين ڪهاڻيڪارن جون بهترين ڪهاڻيون	امر جليل، آغا سليم، نسيم کرل، ماڻيجو ۽ ٻيا	٢٠/-
٩. اونداهي ڌرتي روشن هٿ (ناول)	آغا سليم	(ختم ٿيل)
١٠. رات منهنجي روح ۾	غلام نبي مغل	(ختم ٿيل)
١١. ٣٠ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ١)	—	(ختم ٿيل)
١٢. ٽڌا چپ (ڪهاڻيون)	ايشور چندر	(ختم ٿيل)
١٣. وايون وڻجارن جون (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٢/-
١٤. ٣٠ سالن جون چونڊ ڪهاڻيون (ڀاڱو ٢)	—	(ختم ٿيل)
١٥. بندر بازاريون (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٢/-
١٦. شڪليون (خاڪا)	عبدالقادر جوڻيجو	١٥/-
١٧. يادگار ڪهاڻيون	مختلف ڪهاڻيڪار	(ختم ٿيل)
١٨. ٽين دنيا جون ڪهاڻيون	واليرام ولڀ	(ختم ٿيل)
١٩. عظيم ڪهاڻيڪارن جون عظيم ڪهاڻيون	—	(ختم ٿيل)
٢٠. دل اندر درياءُ (ڪهاڻيون)	مدد علي سنڌي	(ختم ٿيل)
٢١. دل جو بندر (ناول)	آئورل آئيويس/نصير اعجاز	(ختم ٿيل)
٢٢. رهيل قرض (ڪهاڻيون)	ظفر حسن	١٢/-
٢٣. درد جي خوشبو (ناول)	قاضي خادم	٢٠/-
٢٤. ڪنهن سان سور سليان	مرتب: فيروز احمد	(ختم ٿيل)
٢٥. فڪر جي آزادي	آسٽيفن زويگ/ابراهيم جويو	(ختم ٿيل)
٢٦. منهنجو ساگر، منهنجو ساحل (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٦/-
٢٧. غلامن جو پيڙو (ناول)	ايرڪ ڪاردر/دوست محمد پٽي	(ختم ٿيل)
٢٨. سي ٽي جوين ڏينهن (سفرنامو)	الطاف شيخ	١٥/-

٢٩. عاشي (ناول) هينري رائڊر هئگرڊ/فضل احمد بچاڻي		(ختم ٿيل)
٣٠. سي ڀيڙيون رکين ڀاڄهہ سين (سفرنامو)	الطاف شيخ	-/٢٠
٣١. سڌارٿ (ناول)	هرمن هيس/فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٣٢. جپان رس	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٣٣. روح جي ڳولا (ناول)	مترجم: فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٣٤ درد جا ڏينهن، درد جون راتيون	طارق اشرف	(ختم ٿيل)
٣٥. ساڻپاهو سمونڊ جو (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٣٦. سورج هوندي سورجهايل (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
٣٧. آسه (ناول) هينري رائڊر هئگرڊ/فضل احمد بچاڻي		-/٢٠
٣٨. قلندر (ڪهاڻيون) قرت‌العين حيدر/مدد علي سنڌي		-/١٢
٣٩. الطاف شيخ جي نوٽبڪ تان	الطاف شيخ	-/١٢
٤٠ سزا جا ملڪ	آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي	-/١٢
٤١. بهترين سفرناما	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٤٢. للڪار (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	(ختم ٿيل)
٤٣. ٿڪل سريت (ڪهاڻيون) البرٽو موراويا/وايرام واپ		-/١٥
٤٤. لنڊن تائين لفٽ	الطاف شيخ	-/١٢
٤٥. تصوير جو خون (پڪچر آف ڊورين گري) (ناول)	آسڪر وائلڊ/فضل احمد بچاڻي	-/٢٥
٤٦. حليم شو	حليم بروهي	-/١٥
٤٧. پارن جون آڪاڻيون	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٤٨. سپون	خليل جبران/فضل احمد بچاڻي	(ختم ٿيل)
٤٩. سفر يورپ جي ڊائري (سفرنامو) قاضي عبدالمجيد عابد		-/٢٥
٥٠. آزادي خاطر (ڪهاڻيون)	مرتب: فيروز احمد	-/٢٠
٥١. چانديءَ جون تارون (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	-/١٦
٥٢. مس سدا بهار چنبيلي (ناول)	الطاف شيخ	-/٢٠
٥٣. پيار ڪهاڻي (ناول)	نجم عباسي	-/٣٠
٥٤. نيگرو عشق ۽ بغاوت	ڪرسٽوفر ڪول/نصير اعجاز	-/٢٠
٥٥. شرم ٻوٽي (ناول)	گوبند مالهي	-/١٢
٥٦. اڳي اڳين هياس (جلد ١)	فضل احمد بچاڻي	-/٢٠
٥٧. ٻره ڪان پهرين (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	-/١٦
٥٨. بلنديون (ناول)	نجم عباسي	-/١٦
٥٩. رڃ ۽ پاڇا (ناول)	موهن ڪلپنا	-/١٦

٦٠. مون توکي ڀار ڪيو (ڪهاڻيون)	پوپٽي هيراننداڻي	١٢/-
٦١. آيل ڙي اولاڻا (ڪهاڻيون)	علي بابا	٢٠/-
٦٢. شاهه لطيف جي شاعري	تنوير عباسي	١٥/-
٦٣. آٺين کوٽ ۾ نشا نيون (سفرنامو)	لوڪرام ڏوڏيجا	٢٥/-
٦٤. موهن جو دڙو (ناول)	علي بابا	١٦/-
٦٥. ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون)	امر لعل هنگوراڻي	١٢/-
٦٦. ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	٢٥/-
٦٧. دارون هن ديواني جو (ڪهاڻيون)	نجم عباسي	٢٠/-
٦٨. پيغامبر	خليل جبران/ستار	(ختم ٿيل)
٦٩. همه اوست (ناول)	آغا سليم	٢٠/-
٧٠. اداس واديون (ڪهاڻيون)	حميد سنڌي	١٢/-
٧١. آئيني جي اڳيان	١٧ ساهتڪار	١٢/-
٧٢. چنڊ جنبيلي ۽ ول (شاعري)	شيخ اياز	٣٠/-
٧٣. لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون)	ماهتاب محبوب	٢٠/-
٧٤. اڻون ساٿهو (ڪهاڻيون)	سراج	١٥/-
٧٥. ٻه ننڍا ناول (ٻه ناول)	آغا سليم	٢٢/-
٧٦. اڳي اڳين هماس (جلد ٢)	فضل احمد بچاڻي	٢٥/-
٧٧. رڻ تي رم جهم (شاعري)	شيخ اياز	٢٢/-
٧٨. وات ويندي	علي احمد بروهي	٣٠/-
٧٩. مدائن ڪان ملاڪا تائين (سفرنامو)	الطاف شيخ	٢٥/-
٨٠. ڪهاڻي جو قافلو	نجم عباسي	١٥/-
٨١. ساهيوال جيل جي ڊائري	شيخ اياز	٣٥/-
٨٢. سنگاپور ويندي ويندي (سفرنامو)	الطاف شيخ	٢٥/-
٨٣. چنڊ جا تمنائي (ڪهاڻيون)	آغا سليم	١٦/-
٨٤. ڀڳت سنگهه کي ڦاسي	شيخ اياز	١٥/-
٨٥. ست چيڪوسلاويائي ڪهاڻيون	جڳت اڏواڻي	١٠/-
٨٦. ست ڪشميري ڪهاڻيون	اختر محيعدين/ايشورچندر	١٢/-
٨٧. ان چڻ ۽ چنڊ (شاعري)	آغا سليم	١٠/-
٨٨. ڪوالالمپور ڪجهه ڪوه (سفرنامو)	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٨٩. ڪپر تو ڪن ڪري (شاعري)	شيخ اياز	٤٥/-
٩٠. سڏن مٿي سڏڙا	علي احمد بروهي	٢٥/-
٩١. گانڌي	لوئي فشر/نجم عباسي	٢٥/-

٩٢. پگهل ڪنيرڙائيون	خليل جبران/عبدالله الفائز	١٥/-
٩٣. ماستر هريام جو ٻنڪاڪ وڃڻ...	الطاف شيخ	(ختم ٿيل)
٩٤. ڪي جو ٻيجل ٻوليو (شاعري)	شيخ اياز	٢٥/-
٩٥. سرهي سرهي سار (سفرنامو)	ماهتاب محبوب	٣٥/-
٩٦. خط، انٽرويو ۽ تقريرون	شيخ اياز	٥٠/-
٩٧. ڏنگيءَ منجهه درياهه	الطاف شيخ	٣٠/-

گهرائڻ لاءِ لکو: نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.

پنهنجي نوعيت جو منفرد ڪتاب

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو پلاٽينم جوبلي ڪتاب

(ڪتاب نمبر 100)

؟

انشاءالله نومبر ۾ شايع ٿيندو.